ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÎNE
MUZEUL NAȚIONAL DE ANTICHITĂȚI

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

1-2

ANUL VII
IANUARIE — IUNIE 1956

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÎNE
MUZEUL NAŢIONAL DE ANTICHITĂŢI

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

1-2

ANUL VII

IANUARIE — IUNIE 1956

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÎNE
MUZEUL NAŢIONAL DE ANTICHITĂŢI

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

Tomul VII, nr. 1—2 Ianuarie-iunie 1956

SUMAR

STUDII

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE
MUSÉE NATIONAL DES ANTIQUITÉS

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE

Tome VII, nº 1—2 Janvier-juin 1956

SOMMAIRE

ÉTUDES

L'ARCHÉOLOGIE DANS LES PAYS VOISINS

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE

АКАДЕМИЯ РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ДРЕВНОСТЕЙ

ТРУДЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ

Том VII, № 1—2 Январь—июнь 1956

СОДЕРЖАНИЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul VII, nr. 1—2, 1956

STUDII

REZULTATELE PRINCIPALE ALE CERCETĂRILOR PALEOLITICE ÎN ULTIMII PATRU ANI ÎN R.P.R.

DE

C. S. NICOLĂESCU-PLOPŞOR

INTRODUCERE

Bănuielile lui Alexandru Odobescu, Cezar Bolliac şi Grigore Tocilescu asupra existenţei paleoliticului pe teritoriul ţării noastre aveau să se confirme destul de timpuriu, cînd încă din 1885 geologul Gregoriu Ştefănescu a făcut prima descoperire sigură a unor unelte paleolitice de cremene în loessul de la Mitoc, reg. Botoşani.

Dezvoltarea acestui soi de cercetări a fost mai apoi cu totul sporadică şi neunitară ca metodă de cercetare, pe centre izolate şi îndepărtate între ele, centre în care au activat cercetători izolaţi. Aceşti puţini pasionaţi, cu mai multă sau mai puţină pregătire, lipsiţi de sprijin, nu au cuprins în căutările lor întreaga ţară; de aceea, harta descoperirilor paleolitice pînă în anul 1938 ne arată unele regiuni în care acest fel de descoperiri sînt mai dese, în vreme ce în ţinuturi întinse nu s-a semnalat nici măcar o descoperire întîmplătoare.

Cele cîteva zeci de puncte paleolitice se împart pe cîţiva cercetători care pot fi număraţi pe degete.

În Transilvania, Iulius Teutsch a făcut o descoperire de suprafaţă pe valea Cremenii, la Buzăul ardelean, în 1910. Urmează Roska Martin, căruia i se datoresc cele mai multe cercetări şi descoperiri de suprafaţă, cîteva sondaje mărunte în peşteri şi două săpături de proporţii reduse în peşterile de la Cioclovina şi Ohaba-Ponor, şi apoi Iosef Mallasz, care a cercetat peşterile hunedorene, făcînd un sondaj la Nandru.

În Banat, Marius Moga şi Ernest Balog au efectuat sondaje în peşterile de pe valea Caraşului şi la Romîneşti, fără rezultate concludente.

În Dobrogea, Nicolae N. Moroşan şi Ion Băncilă au semnalat două descoperiri de mică importanţă.

În Moldova de nord-est, Nicolae N. Moroşan a cercetat îndeosebi malul Prutului, făcînd importante descoperiri.

În Muntenia, sînt de semnalat descoperirile întîmplătoare din carierele de pietriş din preajma Bucureştilor, menţionate de Dinu V. Rosetti.

În Oltenia semnalăm descoperirile şi sondajele noastre şi ale lui Corneliu Mateescu.

Dacă la acestea mai adăugăm cîteva neînsemnate descoperiri întîmplătoare, încheiem bilanţul cercetărilor şi descoperirilor paleolitice pînă în 1938.

Aceste puţine cercetări au fost prezentate în note şi rapoarte şi chiar în încercări de înmănunchiere regională (N. N. Moroşan, *Pleistocenul şi paleoliticul Romîniei de nord-est*) sau generală (C. S. Nicolăescu-Plopşor, *Paleoliticul în Romînia*).

Unele descoperiri au avut darul să atragă atenţia unor cercetători dinafară, care, fie că au venit la noi în ţară, fie că le-au utilizat în studiile lor, conferindu-le o circulaţie ştiinţifică mai largă.

Cu prilejul uneia dintre aceste vizite — venirea abatelui H. Breuil în 1924 — spre a nu se dezminţi obiceiul ploconirii faţă de ştiinţa apuseană, s-au găsit în pripă, cu mărinimie, toate posibilităţile materiale ca acesta să poată călători şi întreprinde cercetări şi sondaje în mai multe locuri decît toţi ceilalţi cercetători din ţară în trecut. Aceasta a constituit un moment prielnic pentru cercetările noastre asupra paleoliticului, un început de interes în această direcţie, care, treptat, cu ştergerea amintirii trecerii acestui om de ştiinţă pe la noi, avea să cadă iarăşi în indiferenţa de altă dată.

După cum rezultă din cele de mai sus, cercetările asupra paleoliticului în ţara noastră nu s-au dezvoltat mulţumitor în trecut, fiind lipsite de sprijin şi coordonare.

Războiul a pus în bună măsură capăt acestui fel de preocupări care au renăscut timid o dată cu avîntul cercetărilor arheologice din R. P. R. în 1949. Dar, să nu ne sfiim a mărturisi: cu tot acest avînt necunoscut ca amploare şi proporţii în ţara noastră, avînt sprijinit, îndrumat şi coordonat de Academia R. P. R., cercetările asupra paleoliticului au întîrziat să intre în preocupările Institutului de istorie şi apoi ale Muzeului naţional de antichităţi, care aveau sarcina conducerii săpăturilor arheologice.

Mersul încet pe linie arheologică, în această direcţie, se datoreşte faptului că la Muzeul naţional de antichităţi nu exista un grup de cadre specializate în acest domeniu, care e fără îndoială o subdisciplină aparte, ca pregătire şi metode de cercetare, a arheologiei. Această lipsă a fost suplinită în bună măsură de cercetările iniţiate şi organizate pe linie paleoantropologică prin secţia anexă de antropologie a Institutului de endocrinologie « Prof. C. I. Parhon » al Academiei R. P. R. , al cărui director, acad. prof. Ştefan Milcu, a sprijinit şi sprijină aceste cercetări.

Deşi ca aspect, poziţia antropologiei a părut unor istorici nejustă în această problemă, nu putem tăgădui că, datorită acestor cercetări de căutare a resturilor fosile umane în peşterile noastre paleolitice, cercetări făcute tot timpul în colaborare cu arheologia, s-a trezit un interes din ce în ce mai crescînd pentru vremurile paleolitice.

Soluţia aceasta nu a putut fi decît o soluţie de moment, care şi-a găsit mai apoi rezolvarea prin înţelegere perfectă, intrîndu-se în 1954 pe făgaşul cel bun: istoriei revenindu-i sarcina de îndrumare şi coordonare a cercetărilor în acest domeniu, menţinîndu-se o strînsă colaborare cu antropologia şi căutîndu-se în acelaşi timp să se stabilească legături de colaborare şi cu celelalte ştiinţe înrudite: geologia, paleontologia şi paleoclimatologia.

Înainte de a trece la prezentarea slabelor noastre realizări, datoria ne obligă să vedem ce au făcut între timp vecinii.

Facem această succintă prezentare spre a cunoaşte, măcar în linii mari, înfăptuirile vecinilor noştri, metodele înaintate pe care le aplică şi stadiul superior la care au ajuns în cercetările asupra paleoliticului.

SITUAŢIA CERCETĂRILOR PALEOLITICE ÎN ŢĂRILE VECINE

În *U. R. S. S.*, numeroasele aşezări paleolitice sînt cercetate pe o scară neobişnuit de largă prin săpături la care iau parte arheologi, geologi, paleontologi, paleoclimatologi, antropologi şi etnografi de la institutele Academiei de Ştiinţe a U. R. S. S. şi ale filialelor din republicile unicnale, de la Universitatea de stat din Moscova şi alte instituţii de învăţămînt superior, supraveghindu-se de către colective complexe lucrările marilor construcţii în scopul de a salva preţioasele mărturii paleolitice şi paleoantropologice scoase la iveală cu prilejul acestor lucrări.

Cercetarea paleoliticului în U. R. S. S. este unul din obiectivele de căpetenie ale Institutului de istoria culturii materiale care, în cazul unor descoperiri excepţionale, cum sînt cele paleoantropologice, deplasează la faţa locului comisii speciale, formate din reprezentanţii celor mai de seamă ştiinţe înrudite.

Rezultatele cercetărilor şi săpăturilor paleolitice sînt discutate în consfătuirile anuale ale Institutului de cultură materială sau la sesiunile Secţiei de istorie a Academiei de Ştiinţe a U. R. S. S., văzînd apoi lumina tiparului în „Советская археология" „Краткие сообщения Института истории материальной культуры", „Советская этнография", „Ученые записки Московского государственного Университета", „Труды комиссии по изучению четвертичного периода" şi „Природа"; în acelaşi timp se face o largă popularizare a omului paleolitic şi a culturilor sale prin muzee, expoziţii, radio, broşuri, albume şi materiale intuitive.

O dovadă a interesului de care se bucură studierea paleoliticului în U.R.S.S. reiese din faptul că pînă în 1913 se cercetaseră abia vreo douăzeci de aşezări paleolitice, pentru ca în timpul puterii sovietice numărul aşezărilor cercetate să crească la circa opt sute.

De la rapoarte preliminare asupra descoperirilor pe aşezări sau regiuni cercetate, arheologia paleolitică sovietică a trecut la mari lucrări de sinteză regionale şi generale, ca acelea ale învăţaţilor: P. I. Boriskovski, *Paleoliticul Ucrainei;* M. Z. Panicikina, *Paleoliticul Abhaziei;* M. V. Voevodski, *Paleoliticul timpuriu al şesului rusesc*, *Culturile mezolitice ale Europei răsăritene* şi P. P. Efimenko, *Societatea primitivă.*

R.P. Polonă. În programul cercetărilor asupra pre- şi protoistoriei poloneze, întocmit de Wladzimiers Antoniewicz şi Zofia Wartolowska în 1947, se aduce o aspră critică cercetărilor mai vechi în domeniul paleoliticului polonez, trasîndu-se sarcinile imediate pentru îndreptare.

Deşi în trecut s-au făcut importante descoperiri, se remarcă publicarea lor sumară, lipsită de observaţii geologice, profile stratigrafice şi descrierea amănunţită a faunei şi a florei şi chiar a materialului arheologic, ceea ce îndreptăţeşte pe redactorii programului să spună că « în domeniul cercetării peşterilor în Polonia rămîne totul de făcut ».

De aceea, se propune pentru început, în scopul unei mai bune înţelegeri a paleoliticului din peşteri, cercetarea sistematică a două din acestea, în două regiuni diferite.

Situaţia fiind aceeaşi şi pentru aşezările deschise de loess, insuficient cercetate şi prezentate, se propun iarăşi două aşezări spre cercetare colectivă, unde să nu lipsească observaţiile geomorfologice şi geocronologice.

Pentru precizarea stratigrafică a paleoliticului şi a epipaleoliticului se propune o întinsă cercetare a dunelor, în corelaţie cu zonele de retragere a glaciaţiunilor din Polonia, precum şi a legăturii dintre epipaleolitic şi neolitic şi a aşezărilor de turbă în care obiectele lucrate din materii organice se păstrează foarte bine.

Se stăruie asupra importanţei documentării pe care numai cercetările arheologice ar putea-o da asupra etnogenezei « grupurilor de cultură neolitice în legătură cu meşteşugurile diferenţiate epipaleolitice şi protoneolitice » şi asupra stabilirii centrelor de aprovizionare cu silex din paleolitic pînă în neolitic, prin determinări macroscopice şi microscopice pe baza cărora se vor putea stabili circulaţia şi răspîndirea acestei materii prime şi a uneltelor prelucrate din ea.

Aceasta reprezintă un vast program de lucru deschizător de drumuri noi în lămurirea trecutului îndepărtat al Poloniei, program pe care arheologii polonezi, în colaborare strînsă cu reprezentanţii ştiinţelor înrudite, caută a-l realiza.

R. Cehoslovacă. Vorbind despre organizarea cercetărilor arheologice în Cehoslovacia, încă din 1949 arheologul Jan Filip subliniază « responsabilitatea pe care o implică organizarea acestor cercetări », constatînd « o lipsă sensibilă de lucrători calificaţi », cerînd « mărirea numărului de arheologi, a laboratoarelor şi atelierelor de conservare ». « Numai institutelor naţionale de arheologie », zice Jan Filip, « le incumbă direcţia săpăturilor celor mai importante », iar « organizarea lucrului în diferitele regiuni administrative să fie încredinţată arheologilor cu reşedinţa în capitala fiecărei regiuni. Ar fi foarte important, în sfîrşit, să se numească arheologi la principalele muzee din provincie, aceşti arheologi avînd de asemenea mandat de a conduce săpăturile ocazionale şi de a veghea la conservarea descoperirilor întîmplătoare în împrejurimile muzeului lor. Efectivul arheologilor calificaţi să fie completat graţie aportului noii generaţii de cercetători actuali formaţi de către universităţi ».

Pe temeiul unui astfel de program, dezvoltarea cercetărilor paleolitice şi studiile asupra perioadei antropozoice în Cehoslovacia, ţară cu bogată tradiţie de lucru în aceste domenii, este neobişnuit de înfloritoare.

Rezultatele arheologice se fac cunoscute prin scurte comunicări imediat după terminarea campaniilor de cercetări şi săpături prin revista « Archeologické rozhledy » (Noutăţi arheologice), care apare din două în două luni. Aproape nu e număr din această revistă în care să nu se comunice o descoperire paleolitică, arheologii cehoslovaci cuprinzînd în cercetările lor de terase, peşteri, loess şi dune, întreaga perioadă paleolitică de la paleoliticul timpuriu pînă la epipaleolitic inclusiv.

Apariţia revistei « Anthropozoikum », în care se tipăresc aprofundate studii asupra perioadei cuaternare în Cehoslovacia, dovedeşte interesul din ce în ce mai mare pentru aceste cercetări.

R.P. Ungară. Încă din decembrie 1949, Societatea ungară de arheologie a înscris în planul său cincinal de activitate, în vederea remedierii urgente a stării moştenite din trecut, cercetarea coordonată a peşterilor pentru descoperirea celor mai timpurii urme ale omului şi stabilirea poziţiei strati-

grafice şi cronologice a paleoliticului superior, trecîndu-se în plan chiar rezolvarea unor probleme ca acestea: dacă originea solutreanului este în Ungaria sau nu, şi problema aurignacianului din munţii Bükk, toate acestea în cooperare cu geologii şi paleontologii.

Valoroasele studii ale învăţaţilor arheologi M. Gabori, N. Gabori şi L. Vértes, apărute în «Acta archaelogica» şi «Archaeologiai Értesitö» (Buletinul arheologic) demonstrează nu numai îndeplinirea planului, ci şi depăşirea lui.

R.P. Bulgaria. În Bulgaria, în afară de descoperirile mai vechi cunoscute din peşterile Bacho-Kiro, Malkata-peştera, Mirizlivka, Moroviţa şi Temnata Dupka şi a aşezării deschise de la Belevo-Gebedze, nu cunoaştem din literatura arheologică bulgară nimic nou despre paleolitic.

După informaţiile primite prin tov. Stancio Stancev, arheologul Geambazov a făcut săpături în peştera Devetaki, în care a descoperit straturi groase de cultură din paleolitic pînă în feudalitate. Acelaşi cercetător a descoperit paleoliticul superior în peşterile de pe valea rîurilor Isker şi Osma.

De asemenea, într-o peşteră de lîngă Loveci, după cum aflăm prin tov. S. Mihailov, s-a descoperit un complex paleolitic, aparţinînd szeletianului superior.

După cele pe scurt amintite asupra celor ce se petrec în jurul nostru, sîntem dintr-o dată puşi în situaţia de a înţelege, nu fără o puternică strîngere de inimă, cît de în urmă am rămas cu cercetările asupra paleoliticului faţă de aproape toţi vecinii, şi cu deosebire faţă de U.R.S.S.

De starea aceasta de lucruri sîntem răspunzători în primul rînd noi, arheologii, care am căutat altădată să cercetăm şi să înţelegem orînduirea comunei primitive fără începuturi, istoria patriei fără rădăcini.

Şi dacă înainte, datorită unor mode trecătoare şi unei complete lipse de înţelegere pentru aceste probleme, au rămas cu desăvîrşire necercetate epoci întregi ale istoriei noastre, ceea ce s-a realizat în ultimii ani pentru dezvoltarea cercetărilor asupra paleoliticului reprezintă un început promiţător, dar încă destul de modest.

PALEOLITICUL INFERIOR

Istoricul problemei. Prima încercare de a atribui paleoliticului nostru inferior o descoperire arheologică datează încă din 1913 şi o datorăm istoricului Nicolae Densuşianu, care publică în a sa *Dacia preistorică* un silex cioplit, descoperit cu mult înainte în malul Neajlovului, la Crevedia Mare.

Afirmaţia sa nu a fost luată în seamă datorită fantasticului de care este plină această cunoscută lucrare. Totuşi, pentru istoria arheologiei noastre, este demn de reţinut faptul că Densuşianu este primul istoric romîn care încearcă să atribuie paleoliticului inferior o unealtă destul de caracteristică în ceea ce priveşte forma, legînd-o în acelaşi timp şi de om.

Mai apoi, cunoaştem lupta de opinii din jurul paleoliticului inferior transilvan susţinută de arheologul Roska Martin, cel care pretindea a-l fi descoperit în mai multe localităţi din regiunile Arad, Baia-Mare, Hunedoara şi Regiunea Autonomă Maghiară.

S-a cules din prundişul apelor şi din deschiderile teraselor nenumărate piese mai mult sau mai puţin asemănătoare formelor bifaciale ale paleoliti-

cului inferior. Dar, în urma unei atente cercetări critice a materialelor din aceste descoperiri, s-a dovedit că ne aflăm în faţa unor spărturi naturale datorite dezagregării opalului, rostogolirii şi îngheţului.

După scoaterea din circuitul ştiinţific a tuturor acestor pretinse piese paleolitice timpurii, nu a mai rămas pentru Transilvania decît plătica acheuleană de la Căpuşul Mic, pentru Moldova levalloisianul superior de la Ripiceni, pentru Muntenia o aşchie cu aceleaşi caractere, descoperită lîngă Bucureşti, şi un răzuitor de la Liţa.

Plătica acheuleană de la Căpuşul Mic, cioplită din andezit, este descoperită într-un depozit fluviatil împreună cu alte două piese în forma toporaşelor de mînă şi o răzătoare mousteriană.

Descoperitorul nu se sfieşte să amintească posibilitatea unei erori de atribuţie, fapt care a îngăduit unui alt cercetător al acestei localităţi să afirme că şi cele două toporaşe de mînă nu pot fi socotite ca produse ale omului. Prea puţin spus din punct de vedere geologic: « depozit fluviatil» şi atît, prea multă rezervă sau neîncredere din partea însăşi a descoperitorilor şi, de atunci, din 1924, nici o nouă cercetare la Căpuşul Mic.

Pentru levalloisianul superior de la Ripiceni, avem cîteva observaţii geologice mai precise: piesele mousteriene cu dublă patină arătau pe locuitorii de aici întrebuinţînd ca materie primă unelte mai vechi levalloisiene, demonstrîndu-se prin sondaje că materialul levalloisian folosit de mousterieni se găsea la suprafaţa terasei inferioare a Prutului, însoţit de faună de climă rece: mamut şi rinocer lînos. Este un levalloisian mai nou decît cel descoperit în stînga Prutului, la Ghermani-Dumeni, în R.S.S. Moldovenească, unde a apărut însoţit de faună termofilă: *Elephas antiquus* şi *Elephas trogontherius.*

Răzătoarea de la Liţa, sigur operă a mîinii omului, e descoperită în aluviunile recente ale Oltului, fără a se putea preciza stratul geologic de unde a fost scoasă de ape.

Acestea sînt în rezumat cele cîteva cercetări asupra paleoliticului nostru inferior între 1913 şi 1935, dată la care au încetat cercetările.

Noile cercetări. Tîrziu, abia în 1952, aceste preocupări fiind reluate, putem semnala cîteva descoperiri întîmplătoare şi anume:

a) A l e x a n d r i a. În colecţiile Muzeului raional, o aşchie de silex, caracteristică formelor levalloisiene. Nu se cunoaşte locul descoperirii.

b) B u c u r e ş t i. În partea de bază a carierii de pietrişuri şi nisipuri cu sedimentare fluvio-lacustră de la Pantelimon, s-a descoperit o aşchie de silex mult rulată şi adînc patinată, a cărei formă şi tehnică de prelucrare o situează în clactonian.

c) F ă r c a ş e l e. O aşchie de silex, descoperită în malul Tesluiului, la Fărcaşele de Sus, spre est de Caracal, a cărei formă şi tehnică o înscriu în levalloisian.

d) G i u r g i u. Dintr-una din carierele din jurul acestui oraş provine o aşchie de cremene levalloisiană tipică (fig. 1). Ea a fost descoperită la Tulcea, în pietrişul adus de un şlep încărcat la Giurgiu, şi se află în conservarea laboratorului de paleontologie de la Iaşi. Descoperirea unor bogate resturi fosile de mamifere antropozoice termofile în carierele de la Giurgiu sînt un îndemn pentru cercetarea acestei regiuni.

e) S l a t i n a. Din stratul puternic de pietrişuri de pe malul stîng al Oltului, prof. I. N. Moroşanu a cules unele aşchii şi spărturi atipice obişnuite în paleoliticul inferior, avînd aspect de lucru intenţionat.

f) Zimnicea. În colecţiile Muzeului raional Alexandria, se află o aşchie nucleară cu patină triplă, provenind de la Zimnicea, obţinută dintr-un nucleu mai vechi decît mousterianul.

Prezentînd aceste noi descoperiri, subliniem că, alături de cele cunoscute mai demult de la Crevedia Mare, Bucureşti, Căpuşul Mic, Liţa şi Ripiceni, prin cele aflate de curînd, linia cercetărilor noastre asupra paleoliticului timpuriu a înscris în ultimii ani noi puncte. Aria descoperirilor atribuite paleoliticului inferior se lărgeşte, dar o dată cu aceasta va trebui să trecem de la faza de culegeri întîmplătoare a unor piese izolate, ale căror forme înclină către aceste vremuri, la cercetarea complexă a regiunilor în care asemenea piese au apărut.

Tehnica prelucrării şi formele unor astfel de aşchii izolate, oricît de bine se vor încadra în tipologia paleoliticului inferior, niciodată nu vor primi pecetea unei garanţii ştiinţifice fără cunoaşterea temeinică a condiţiilor de descoperire. De aceea, dacă vrem să adîncim problemele paleoliticului nostru timpuriu, nu vom face prea mult rămînînd tributari numai tipologiei, fiind neapărată nevoie de o documentare cronologică a descoperirilor cu ajutorul observaţiilor geologice, paleontologice şi paleoclimatice.

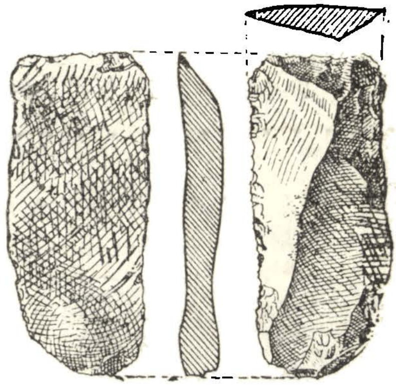

Fig. 1. — Giurgiu, lamă levalloisiană.

Cît priveşte aflarea paleoliticului inferior, el urmează a fi căutat pretutindeni unde au apărut resturi fosile ale mamiferelor de climă caldă.

Revenind la descoperirile noastre, după cum vedem, ele se înscriu în cunoscutele etape ale paleoliticului inferior clactonian şi levalloisian, cu unelte în formă de aşchii simple, fără topoare de mînă bifaciale, pe care pînă în prezent cercetările noastre nu le-au aflat.

În ceea ce priveşte clactonianul, cultură paleolitică timpurie fără toporaşe de mînă, care în evoluţia sa a dat naştere levalloisianului, se dovedeşte a fi, ca şi culturile toporaşelor de mînă contemporane, cu care merge paralel sau se încrucişează, o cultură de largă răspîndire geografică, întinzîndu-se din apus peste Europa centrală, pînă la Don şi Caucaz, cuprinzînd spre miazăzi Egiptul, Sahara, Africa de Sud şi chiar Iava. În jurul nostru, menţionăm apariţia lui pe Nistrul mijlociu la Luka-Vrubleveţkaia, în Polonia şi Slovacia orientală.

După cum vedem, aceste cercetări şi descoperiri se strîng în jurul nostru ca un cleşte, ceea ce ne dă dreptul a nădăjdui că atribuirile provizorii de astăzi către clactonian, a unora din descoperirile amintite, vor găsi o confirmare în viitor.

În încheiere, oricît de mare prudenţă şi rezervă am adopta faţă de aceste mărunte descoperiri, ele vor rămîne totuşi încrestate pe răbojul de început al cercetărilor noastre asupra paleoliticului timpuriu ca nişte luminoase semne de întrebare şi puternice îndemnuri pentru aflarea şi lămurirea celor mai adînci rădăcini ale istoriei noastre. Aflarea lor este o datorie imediată a cercetărilor noastre, care nu trebuie să întîrzie un moment a se îndrepta pe urmele lor.

Cu cît vom cobori mai jos în timp cu aceste descoperiri, cu atît vom putea urmări în adîncul sutelor de milenii rădăcinile istoriei patriei noastre, aceste umile spărturi de piatră fiind dovada netăgăduită de muncă şi viaţă care a îngăduit omului să se desprindă din animalitate în etapa de început a istoriei societăţii omeneşti, hoarda primitivă.

PALEOLITICUL PEŞTERILOR

Istoricul problemei. Din nenumăratele peşteri sfredelite de ape în masivele calcaroase ale munţilor noştri — multe din ele sigur adăposturi ale omului paleolitic — prea puţine au fost cercetate din acest punct de vedere.

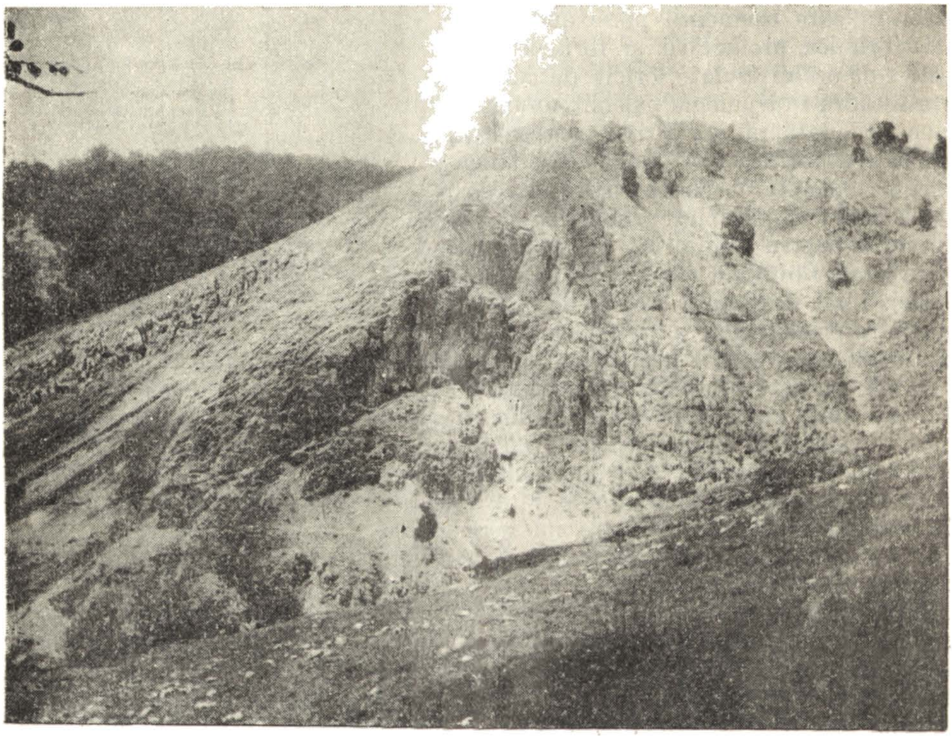

Fig. 2. — Baia de Fier, masivul Piatra Peşterii.

Sondajele grăbite, executate în cîteva din peşteri alese la întîmplare, au dat la iveală aproape totdeauna dovezi de locuire paleolitică, într-un caz, la Baia de Fier, descoperirea paleoliticului făcîndu-se chiar la suprafaţă, fără săpături.

Amintim pentru Transilvania cercetări şi săpături făcute în peşterile de la: Bratca, Cheile Turzii, Cioclovina, Crăciuneşti, Federiu, Mereşti, Nandru, Ohaba-Ponor, Peştera şi Someşul Rece; pentru Banat, peşterile de pe valea Caraşului şi Romîneşti; pentru Dobrogea, Topalu; pentru Moldova, Ripiceni, şi pentru Oltenia, Baia de Fier. De o săpătură propriu-zisă nu se poate vorbi în nici una din peşterile amintite, sondaje de dimensiuni mai mari

executîndu-se doar în peştera de la Cioclovina şi un început de săpătură la Ohaba-Ponor. Cînd săpăturile au mers mai în adînc, ca la Baia de Fier, Cioclovina, Nandru şi Ohaba-Ponor, s-au descoperit urme de locuire aparţinînd paleoliticului mijlociu (mousterianul) şi paleoliticul superior (aurignacianul, szeletianul de la Nandru şi cele atribuite magdalenianului de la Baia de Fier, Nandru şi Someşul Rece).

Peşterile extracarpatice, Ripiceni (Moldova) şi Topalu (Dobrogea), amîndouă complet distruse de exploatările de calcar, sînt lipsite de mousterian

Fig. 3. — Baia de Fier, peştera Muierilor (interior).

la bază, o dovadă a formării lor mai tîrzii, întrucît la Ripiceni în imediata apropiere a peşterii, la locul numit Izvor, avem documentat din plin această cultură. Dacă cele cîteva spărturi atipice de la Topalu abia menţin un punct paleolitic superior în Dobrogea, la Ripiceni avem o dezvoltare de lungă durată a aurignacianului în patru etape.

Noile cercetări. Aceste sînt, pe scurt, cele ce se cunoşteau asupra paleoliticului peşterilor noastre pînă în 1950.

Pe linia valorificării vechilor descoperiri, a fost aleasă în 1951, pentru cercetări şi săpături, peştera Muierilor de la Baia de Fier (fig. 2), peşteră în care sondajele noastre din 1929 precizaseră existenţa paleoliticului mijlociu şi superior, precum şi urmele bogate ale unor refugii mai tîrzii neo-eneolitice şi mai noi.

Prin poziţia sa geografică, frumuseţile ei naturale (fig. 3), întinderea şi întortochierea galeriilor pe trei etaje, precum şi prin bogăţia resturilor

fosile de suprafață (fig. 4), peștera aceasta îndeplinea toate condițiile pentru a deveni o peșteră-școală, unde participanții urmau a-și însuși metodele de cercetare și tehnica săpăturilor specifice peșterilor.

După experiența cîștigată în trei campanii de săpături la Baia de Fier, cadrul cercetărilor a fost lărgit, reușindu-se ca în 1954 o singură campanie să cuprindă în cercetările ei de suprafață 126 de peșteri de pe amîndouă laturile Carpaților, între Jiu și Cerna, executîndu-se săpături și sondaje în

Fig. 4. — Baia de Fier, peștera Muierilor, galeria Urșilor.

trei din aceste peșteri situate pe teritoriile comunelor Boroșteni, Băile Herculane și Ohaba-Ponor.

Fără a socoti încheiate săpăturile din vreuna din aceste patru peșteri, putem afirma că față de trecut s-au obținut importante rezultate în ceea ce privește înțelegerea paleoliticului nostru de peșteră: volumul cercetărilor a crescut, metodele de cercetare și tehnica săpăturilor s-au îmbunătățit, cadre tinere de cercetători ai peșterilor au început să se ridice.

Volumul săpăturilor. Ca o dovadă a interesului crescînd în cercetarea paleoliticului peșterilor în ultimii patru ani față de trecut, facem în treacăt o paralelă.

Peștera de la Baia de Fier era cunoscută istoricilor încă din 1870 din răspunsurile la chestionarul arheologic al lui Al. Odobescu. Cercetată de muzeiștii Gorjului, Iuliu Moisil, Alexandru Ștefulescu, Rolla Piekarski în 1894, de Teohari Antonescu în 1896 și apoi de Pamfil Polonic — deși s-au descoperit aici « cioburi de lut lucrate cu o artă cu desăvîrșire

rudimentară şi oase de animale diluvice », şi pe bună dreptate această peşteră era socotită încă de pe atunci ca o locuinţă omenească printre cele mai vechi din ţară — asupra ei s-a aşternut uitarea pînă în 1924, cînd, prin cercetările noastre, au fost descoperite dovezile sigure ale locuirii paleolitice.

Cu toate că ecoul acestor descoperiri a fost deosebit de puternic, nu a reuşit să atragă atenţia cercetărilor oficiale către această peşteră şi e bine să se ştie că, de la semnalarea ei, din 1870, pînă în 1951, nu s-a efectuat o singură zi de lucru plătită din fondurile săpăturilor arheologice, nici măcar o zi de corvoadă sau prestaţie pentru peştera de la Baia de Fier.

Cercetarea peşterilor intrînd în preocupările Academiei R.P.R., în primul an colectivul secţiei de antropologie a făcut aici cercetări timp de 20 de zile, utilizînd 350 de zile de muncă. Perioada de cercetare şi numărul zilelor de muncă au crescut în 1952 şi 1953 cu peste 100%, pentru ca, în campania din 1954, colectivul arheologic Cerna-Olt, în colaborare cu secţia de antropologie, să lucreze 169 de zile pe teren cu participarea a cinci istorici, cinci antropologi şi doi biologi, cuprinzînd în cercetările sale 126 peşteri între Jiu şi Cerna, în trei din acestea — Băile Herculane, Boroşteni, Ohaba-Ponor — făcîndu-se săpături.

Faţă de sondajele anterioare de mici proporţii, care au avut darul numai de a semnala existenţa paleoliticului, săpăturile din ultimii patru ani reprezintă un salt puternic în ceea ce priveşte volumul. În acest timp, criteriile de determinare a peşterilor locuite şi tehnica săpăturilor s-au îmbunătăţit, adaptîndu-se la specificul muncii, eliminîndu-se treptat lipsurile şi greşelile inerente începuturilor.

CRITERII DE DETERMINARE A PEŞTERILOR LOCUITE

Pe baza experienţei cîştigate, s-a ajuns la o înţelegere paleobiogeografică în ceea ce priveşte condiţiile ce trebuia să îndeplinească o peşteră spre a fi un bun adăpost pentru o locuire colectivă intensă sau care putea fi folosită doar ca vremelnic popas vînătoresc, şi care sînt acelea în care nu se poate găsi paleoliticul.

Peşteri care la prima impresie ca spaţiu şi orientare ne-au apărut ca foarte potrivite pentru o locuire umană paleolitică, s-au dovedit prin sondaje a nu fi fost locuite de om, precum s-a crezut. Clima rece, aspră, glacială, obliga pe om să se apere împotriva frigului, căutîndu-şi un adăpost călduros mai în adînc, unde temperatura începea să fie neschimbătoare. Peştera Pîrcălabului şi a Ţiganului de la Baia de Fier şi peştera din Piscul Ciorii de la Boroşteni, fiind puţin spaţioase şi ca atare supuse variaţiilor de temperatură exterioară, nu au fost alese de om pentru o locuire de durată. Ele au fost folosite în paleolitic ca simple popasuri vînătoreşti şi în actual ca minunate locuri pentru refugii temporare din vechiul neolitic pînă azi.

Ţinînd seamă în cercetările noastre de unele observaţii speo-morfologice şi speo-meteorologice făcute în alte părţi în legătură cu condiţiile optime pe care trebuia să le îndeplinească o peşteră în timpul glaciaţiunilor spre a fi un bun adăpost pentru o locuire umană, s-a ajuns la concluzia că asemenea peşteri au atras mult mai devreme pe ursul peşterilor, de unde s-a ivit, fără îndoială, lupta crîncenă cu omul pentru stăpînirea lor.

Astfel, în cercetările noastre trebuie să facem neapărat deosebirea între peşterile drepte, cele urcînde, coborînde sau scufunde, între cele liniştite şi cele bîntuite de curenţi, între cele uscate şi cele umede.

Prima din condiţiile pe care trebuia să o îndeplinească o peşteră pentru a fi bună de locuit era aceea de a fi uscată, de a fi părăsită de apele curgătoare şi ferită de inundaţii cu prilejul viiturilor.

Într-o peşteră cu patul oblu, ca cea de la Baia de Fier, deşi are în extremitatea opusă alte deschideri, nu se stabilesc curenţi în lungul galeriei, diferenţa de nivel fiind foarte mică. Anumite gîtuituri prin care abia se răzbeşte pe brînci împiedică şi ele formarea vîntului de peşteră. Pătrunderea şi ieşirea aerului pe intrarea principală e redusă, fără a da naştere la curenţi, ceea ce a îngăduit o locuire intensă la cîţiva zeci de metri în interior.

Peştera de la Ohaba-Ponor, cu patul ei în urcuş, are cea mai favorabilă circulaţie a aerului. Vara, aerul rece se scurge domol pe podeaua peşterii, absorbindu-se pe sus, pe linia tavanului, aerul cald dinafară devenind prin aceasta o adevărată magazie de căldură. Iarna, circulaţia aerului încetează, temperatura interioară neputînd coborî mai jos decît aceea a rocii. Patul în urcuş şi orientarea favorabilă faţă de soare a înlesnit locuirea în glacial pînă la gura peşterii şi chiar pe terasa din faţa ei.

Deşi rare, astfel de peşteri, cunoscute sub numele de magazii de căldură, au fost cele mai căutate de fiare şi de om.

Peştera Hoţilor de la Băile Herculane are două intrări alăturate, una inferioară, strîmtă, ascendentă şi alta superioară, largă, plană. Diferenţa de nivel dă naştere unui continuu vînt de peşteră care circulă prin intrarea strîmtă inferioară spre a ieşi pe intrarea largă superioară, parcurgînd în viteză o galerie ascendentă de legătură. Vîntul acesta de peşteră a împiedicat locuirea părţii anterioare a galeriei de sus, fapt care lămureşte de ce săpăturile noastre nu au aflat aici paleoliticul pe care îl vom găsi în mod sigur spre fundul larg al peşterii ferit de asemenea curenţi.

Peşterile coborînde, în care iarna aerul rece coboară transformîndu-le în adevărate hambare ale frigului, îngăduind prin aceasta chiar formarea gheţarilor de peşteră (ca cel de la Scărişoara), au fost ocolite de om şi de animale şi ca atare urmează a nu ne pierde vremea căutînd paleoliticul în ele. De asemenea şi peşterile mai scurte, cu două ieşiri denivelate, fiind bîntuite de vînt, nu au fost folosite de om ca adăpost. Cu atît mai mult nu au putut fi folosite nici de om nici de animale peşterile scufunde, verticale, cunoscute în Gorj sub numele de blidăroaie. Sînt importante însă din punct de vedere paleontologic, pe fundul lor găsindu-se scheletele animalelor prăbuşite. Ţinînd seama de aceste criterii în alegerea peşterilor ce vom săpa, nu vom fi puşi niciodată în situaţia de a munci zadarnic.

Tehnica săpăturilor. În ceea ce priveşte săpăturile, s-a ajuns la stabilirea unor rînduieli anume pentru acest gen de lucru. Pentru ca treptat, treptat, o dată cu înaintarea săpăturii să poată fi înţeleasă aşezarea straturilor de cultură şi geologice sterile, săpătura porneşte de la gura peşterii în trepte în lungul ei spre interior. Menţinerea malurilor cît mai pe verticală ne va înlesni de la prima treaptă, în cea mai largă măsură, observarea şi interpretarea stratigrafică a depunerilor, precum şi urmărirea lor în continuare spre interior.

Tot pămîntul rezultat din săpătură se trece prin sitele aşezate la gura peşterii, operaţie prin care se înlătură orice pierdere, putîndu-se recupera chiar piesele de mici dimensiuni, cum sînt microlitele şi oscioarele de cheiroptere

şi rozătoare. Evacuarea în afara peşterii a pămîntului săpat, a bolovanilor şi a stîncilor căzute se face mai cu înlesnire pe orizontala săpăturii.

Săpătura merge pînă la patul viu al peşterii, spre a se putea face observaţii geologice, paleontologice şi paleobotanice şi asupra straturilor depuse de apele curgătoare care au sculptat peştera, studiindu-se dezagregările interioare, aporturile eoliene şi animale, anterioare ivirii omului.

În lungul săpăturii care urmăreşte locuirile umane spre interior pînă la sfîrşitul lor se fac secţiuni curmezişe, obţinîndu-se prin aceasta imaginea cît mai deplină a stratigrafiei.

Adăugîndu-se la acestea lăsarea unor rezerve de cel puţin 40% pentru verificări şi săpături viitoare şi luarea măsurilor de protecţie: închiderea peşterilor mici (Ohaba-Ponor, Boroşteni) sau împrejmuirea săpăturilor (Băile Herculane), ca malurile să fie ferite de acţiunile dăunătoare ale omului şi animalelor, am enumerat cele cîteva principii care stau la baza tehnicii de lucru pe care am înţeles s-o aplicăm la săpăturile din peşteri şi pe care treptat, cu practica, urmează să o îmbunătăţim.

Grija neobişnuită cu care se face o astfel de săpătură este din plin răsplătită şi iată de ce. Într-o săpătură făcută după o astfel de rînduială într-o peşteră, vom putea înţelege cu ajutorul geologiei, paleontologiei şi paleoclimatologiei, mai bine ca într-o aşezare deschisă, cronologia succesiunii diferitelor culturi materiale ce s-au perindat aici începînd din paleolitic, am putea spune pînă la zi. Vetrele locuirilor mai îndelungate şi ale refugiilor temporare într-un spaţiu restrîns se suprapun în ordine stratigrafică perfectă, uneori fără deranjamentele obişnuite în aşezările deschise. Într-o peşteră se pot rezolva probleme stratigrafice de mare importanţă pe un spaţiu cu totul redus. Şi cînd peştera, din punct de vedere geografic e o peşteră cheie, la răspîntia unor culturi regionale, cum e cazul cu peştera Hoţilor de la Băile Herculane, colaborarea cu arheologi cunoscători ai vremilor post-paleolitice este absolut necesară.

Rezolvarea unei probleme arheologice ca aceea a succesiunii cronologice a diferitelor culturi sau faze de culturi se va realiza mai cu uşurinţă într-o peşteră, fapt care ne îndreptăţeşte să spunem că în asemenea împrejurări nu volumul şi suprafaţa săpăturilor contează, ci grija cu care este executată.

Ridicarea cadrelor tinere. În 1954, sarcina conducerii săpăturilor în peşteri revenind arheologiei, s-a pus din plin problema ridicării cadrelor tinere, cerîndu-se facultăţilor de istorie şi biologie să recomande tineri de nădejde care să facă practică la asemenea săpături. Şi astfel, pe lîngă cîţiva tineri antropologi cu practică mai veche în cercetarea peşterilor, în 1954 au lucrat pe teren trei studenţi de la facultăţile de istorie din Bucureşti, Cluj şi Iaşi, care au fost trimişi să se specializeze în problemele paleoliticului, şi doi studenţi de la facultatea de biologie din Bucureşti, pentru specializare în paleontologia mamiferelor antropozoice.

Rîvna cu care au lucrat pe teren şi interesul depus în astfel de preocupări ne îndreptăţesc a crede că scopul urmărit va fi atins. Aceasta, cu condiţia ca şi în campaniile viitoare să fie repartizaţi numai la cercetările paleolitice.

Rezultate obţinute. La sfîrşitul celei de-a patra campanii de săpături putem spune că am început a avea o privire oarecum mulţumitoare asupra locuirii umane paleolitice din peşteri.

Istoria peşterilor noastre, atît în ceea ce priveşte formarea lor, cît şi trecutul lor geologic şi arheologic, este strîns legată de frămîntările geologice ale scoarţei pămîntului şi cu deosebire de frămîntările Carpaţilor.

Consideraţii geologice. Tot acest trecut al peşterilor, de la cele în curs de naştere pînă la cele de mult apuse, se citeşte în aşezarea, aspectele interioare şi mai ales în sedimentele geologice de umplere. Deosebirile dintre ele nu reprezintă altceva decît evoluţia orografică diferită a regiunilor în care se află.

Un ciclu de eroziune subterană creator de peşteri noi se petrece sub ochii noştri. În nenumărate ponoare şi sorburi, pîraiele de munte se pierd spre a ieşi uneori în izbucuri sau izbîndişuri la depărtări neaşteptate, sfredelind în inima pietrii cărări necunoscute. În lungul unora din peşterile în curs de formare se poate pătrunde în adînc, luptînd cu valurile şi necunoscutul (Cioclovina şi Ohaba cu apă). Unele peşteri sînt de curînd părăsite de ape sau în curs de părăsire (Izverna), în care abia au început să se aciueze liliecii. Altele au ieşit la lumină în perioada glaciară, fiind luate în stăpînire de fiare sau de om. Altele, mult mai vechi, sînt îmbătrînite şi prăbuşite. În ele nu se mai poate pătrunde, prezenţa lor fiind mărturisită de acele uriaşe pîlnii de prăbuşire, numite vîrtoape sau căţine.

O interpretare justă a rezultatelor obţinute în cercetările noastre de peşteră nu vom avea deci decît privind peşterea în ansamblul regiunii, făcînd parte integrantă din ea, peştera ca cel mai bun, cel mai conştiincios registrator al schimbărilor survenite în mediul înconjurător biotic şi abiotic. Aceste schimbări pot fi înţelese, în ceea ce priveşte geneza peşterii, în morfologia ei, iar cele întîmplate după naştere în interiorul ei pot fi citite numai în arhiva sedimentelor ei.

Observaţii stratigrafice. Din vechile sondaje, unul singur a atins patul uneia din peşterile săpate, anume la Ohaba-Ponor. Or, stratigrafia fiind cheia multor taine ale peşterii, fără străpungerea depozitelor de umplere pînă la stînca vie nici nu putea fi vorba de un început de interpretare a unor astfel de depuneri. Datorită extensiunii săpăturilor noastre la Baia de Fier, Herculane şi Ohaba-Ponor, peşteri în care săpăturile au atins stînca vie, s-a putut obţine o imagine completă asupra sucesiunii straturilor, ajungîndu-se la înţelegerea cauzelor care au determinat acumulările geologice, aluvionare, eoliene şi de prăbuşire, a aporturilor animale şi umane.

Să încercăm a desprinde cîte ceva din cele înregistrate în depozitele de arhivă mută ale peşterilor cercetate în ordinea cronologică a depunerilor lor, în înţelesul fireştii înlănţuiri cu mediul înconjurător.

Pe patul peşterilor drepte, găsim de obicei aluviunile lăsate de apele care le-au săpat: la Baia de Fier un strat de pietriş şi bolovani gros de 90 cm, iar la Băile Herculane argile de lac în depuneri orizontale. În peşterile cu profilul urcînd sau coborînd, după cum este şi firesc, asemenea depozite nu există. La Ohaba-Ponor, înclinarea patului nu a îngăduit decît depunerea nisipurilor fine în crăpăturile stîncilor.

Peste depozitele aluvionare sau direct pe patul peşterii urmează straturi de cultură şi sterile care ating mai mulţi metri grosime: 5 m la Baia de Fier, 3,60 m la Herculane şi 3 m la Ohaba-Ponor.

Cum este şi firesc, depunerile nu sînt uniforme pretutindeni, din cauza variaţiilor de intensitate a acumulărilor de materiale în raport cu clima în care s-au depus, cu locuirile umane şi refugiile animale.

De obicei, grosimea cea mai mare a depunerilor se află la gura peşterii, în glaciar, aici fiind variaţiile cele mai bruşte de temperatură, care au provocat dezagregarea rocii. Îngheţul şi dezgheţul apei pătrunsă printre cră-

păturile calcarului au dezgărdinat spre gura peşterii stînci uriaşe, fenomen care s-a petrecut într-o măsură mult mai slabă spre interior. Şi bolovănişul desprins de îngheţ din bolta şi pereţii peşterii are o înfăţişare deosebită: muchiile lui sînt tăioase, colţuroase.

În interglaciar, apa mai bogată a precipitaţiilor atmosferice scursă prin crăpături le lărgea, dizolvînd calcarul pînă la desprinderea din boltă a unor bolovani mai rotunzi, lipsiţi de colţurile tăioase ale fraţilor lor glaciari.

Fenomene abiotice, ca dezagregarea pulberilor mărunte şi aportul eolian în vreme de secetă, aportul apelor de şiroire care se scug spre interior pe panta conului de umplere de la intrare, soliflucţia şi fenomene biotice ca aporturile umane — urmele lor de locuire — cărbuni, cenuşă, unelte, oase ale animalelor vînate, şi aporturile animale, cînd peştera reintră în stăpînirea fiarelor care îşi lasă aici lutul adus de labe şi oasele, toate acestea, care par simple observaţii, ne-au înlesnit în mare măsură cunoaşterea stratigrafiei obţinută în retezul săpăturii.

Consideraţii arheologice. Cea mai veche locuire umană în peşterile cercetate aparţine paleoliticului mijlociu, mousterianului. Afirmaţiile lui J. Mallasz că la baza peşterii Nandru s-ar fi descoperit eolite, care pun problema omului terţiar la noi, e desigur gratuită, întrucît din punct de vedere geologic nu se poate susţine nici măcar formarea peşterii în acea vreme, iar problema existenţei omului terţiar e o fantezie de domeniul trecutului.

Atît la Baia de Fier cît şi la Ohaba-Ponor, retragerea în peşteri corespunde unei vremi glaciare; elemente arctice: mamutul, rinocerul siberian şi nesăţiosul *Gulo borealis* de la Baia de Fier, mamutul, rinocerul şi renul de la Ohaba-Ponor sînt elementele care documentează aceasta.

În afară de elementele arctice amintite, o dovadă a vremii glaciare e şi prezenţa leului şi, mai frecvent, a hienei de peşteră, elemente iubitoare de căldură care şi-au găsit refugiul în peşteri.

Încercările repetate ale paleontologului Ştefan Gáal de a considera asociaţia faunistică de la Ohaba-Ponor ca aparţinînd unui interglaciar, cald, însoţind fiecare specie descoperită de calificativul *weimariensis*, învechind prin aceasta mousterianul de acolo, nu a găsit aprobare în lumea paleontologilor.

În amîndouă peşterile e vorba de o lungă perioadă de locuire. Deşi sînt contemporane, şi cu toate că, în linii mari, cultura materială a acestor populaţii pare aceeaşi, influenţa mediului natural local şi-a pus pecetea pe uneltele de muncă, în raport cu materia primă din jur, pe nevoile de hrană satisfăcute în raport cu frecvenţa vînatului regiunii, dînd un caracter specific cu variante locale muncii şi traiului acestor troglodiţi vînători carpatici.

La Baia de Fier, materia primă de bază pentru prelucrarea uneltelor este cuarţitul, greu de lucrat, care se desprinde mai ales pe liniile lui de clivare, cum vrea el, nu cum vrea omul. Avînd granulaţie mare, cea mai dibace mînă de meşter paleolitic arareori putea scoate o unealtă de formă tipică predeterminată. Silexul de slabă calitate este cu totul rar, dînd în schimb forme mai tipice, forme directoare, care ne ajută la încadrarea acestor culturi (fig. 5,*1*).

La Ohaba-Ponor proporţia uneltelor de silex fiind mai mare şi cuarţitul cu granulaţie mai fină, uneltele sînt mult mai tipice (fig. 5,*2*).

La Boroşteni uneltele sînt lucrate din rocă vulcanică străină regiunii.

În vreme ce vînătorii de la Baia de Fier și Boroșteni erau specializați, am putea spune, în vînatul ursului de peșteră, cei de la Ohaba-Ponor vînau de predilecție calul. Nu vom numi pentru aceasta pe unii vînători de urși și pe alții vînători de cai, întrucît numărul celorlalte animale care intrau în preocuparea vînătorească a locuitorilor acestor peșteri era destul de mare. Astfel, între animalele fosile descoperite în straturile de locuire, au apărut, dintre carnivore, lupul și vulpea, dintre ierbivore, bourul și zimbrul, calul, asinul, țapul de munte, antilopa tătărască, cerbul cu coarnele mari, cerbul comun și altele nedeterminate sau în curs de determinare, ceea ce denotă o economie crescîndă a vînătorii.

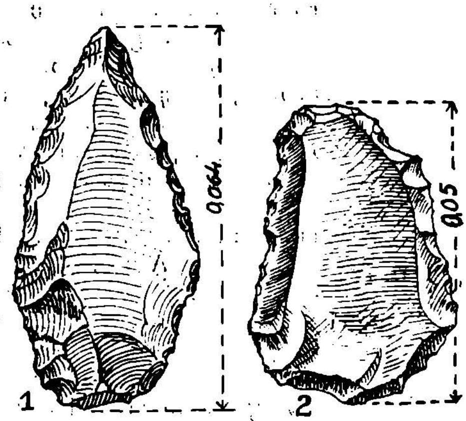

Fig. 5. — Vîrfuri de mînă din paleoliticul mijlociu (mousterian) : 1) Baia de Fier, 2) Ohaba-Ponor.

Deși acest strat de locuire mousteriană atinge la Baia de Fier grosimea de 1,40 m în galeria principală, despărțindu-se în două niveluri în galeria laterală M, iar la Ohaba-Ponor numai nivelul III de locuire atinge 1,20 m grosime, iar împreună cu celelalte trei niveluri, două inferioare și unul superior, totalizează aproape 2 m grosime, e vorba de o singură și îndelungată locuire, despărțită prin straturi sterile datorite prăbușirilor cauzate de înghețurile glaciare: o locuire care a durat în lungul unor oscilații glaciare, care ne vor fi precizate cu sprijinul determinării cărbunilor și al analizelor sporo-polenice.

Situarea cronologică a acestei culturi va fi înlesnită și de păturile prăbușirilor glaciare în partea anterioară a peșterilor și de succesiunea asociațiilor faunistice.

Mousterianul. Din punct de vedere tipologic, această cultură materială e specifică stadiului de vînători și culegători mousterieni din domeniile carstice alpino-carpatice.

Formele arhaice ale uneltelor de cuarțit descoperite în 1916 de Maska în peștera de la Sipka-Moravia, l-au făcut pe acesta să le atribuie chelleanului, apoi acheuleanului. Așchiile atipice de cuarțit din peșterile de înălțime ale Alpilor au îngăduit lui H. Obermayer să le socotească premousteriene, iar mulțimea uneltelor de os a dat apă la moară teoriei lui O. Menghin, care a creat acea cultură înapoiată a oaselor (Knochen-Kultur).

Diferitele facies-uri locale ale acestei culturi, lipsită în general de forme tipice, prin caracterul lor deosebit față de mousterianul clasic au dus pe cercetători la unele ezitări în ceea ce privește atît încadrarea culturală, cît și cea cronologică. Totuși, cercetătorii au ajuns la o înțelegere. Tehnica prelucrării și formele sînt mousteriene. Cum însă majoritatea pieselor descoperite sînt atipice și cîteodată foarte rare, cum este cazul cu peșterile de înălțime, cercetătorii nedumeriți au introdus o serie de termeni noi, care nu făceau altceva decît să ocolească problema, denotînd lipsa de curaj în a-i spune pe numele lui adevărat, mousterian. Numai astfel se explică apariția în

literatură a termenilor premousterian, pseudomousterian, mousteroid, aurignacian cuarţitic, sau, în timpul din urmă, larteţian.

Interpretările date acestei culturi sînt, după cum am văzut, deosebite unele de altele. Totuşi, se poate vorbi de o analogie culturală între descoperirile noastre şi acelea din staţiunile alpine de mare înălţime, ca peşterile din Moravia şi din Ungaria. O situare mai în amănunt a descoperirilor noastre în cadrul celorlalte descoperiri similare este greu de făcut. Prezentarea descoperirilor de acest gen e de obicei sumară, stăruindu-se mai deosebit asupra unor anumite aspecte care serveau susţinerii unor ipoteze emise. Nu s-a făcut o diferenţiere între peşterile de înălţime, refugiul permanent al urşilor de peşteră, folosite de om doar ca popas vînătoresc sezonier, şi peşterile mai joase, locuite permanent.

Numărul redus al uneltelor din piatră în peşterile de înălţime faţă de cantitatea covîrşitoare de oase de urs sparte, mai mult pe cale naturală decît intenţionat, a dus la o imagine cu totul falsă în înţelegerea acestor grupuri de vînători.

În peştera Balaurului din Stiria, numărul urşilor morţi a fost evaluat între 30 şi 50 mii de indivizi, iar la Cioclovina, exploatarea de fosfaţi a măcinat mii de schelete de urs. E natural ca o săpătură într-o astfel de peşteră, locuită de predilecţie de urşi, să ducă la altă înţelegere.

Lipsa silexului a obligat pe locuitorii peşterilor noastre să utilizeze cuarţitul şi osul, fapt care a dus la apariţia multor forme atipice asupra cărora tehnologia cioplirii pietrei şi a osului va trebui să se aplece mai îndeaproape.

Tehnica de lucru pentru obţinerea uneltelor de piatră este însă mousteriană, simplă aşchiere. Aşchiile neregulate cu margini tăioase sînt obţinute prin lovituri date de multe ori pe însăşi suprafaţa bolovanului de cuarţit, fără pregătirea prealabilă a unui plan de lovire. Rareori aşchiile de cuarţit pot fi înscrise în rîndul vîrfurilor de mînă sau al răzătoarelor. Toate sînt unelte uzuale, ale căror părţi active, vîrful şi tăişurile, prezintă urme de întrebuinţare, retuşe de uzură.

Uneltele de silex sînt de obicei tipice: vîrfuri de mînă, răzătoare, cuţite, ele fiind piesele directoare care dau posibilitatea încadrării precise în mousterian.

Merită, credem, o deosebită atenţie apariţia unor toporaşe de mînă bifaciale de cuarţit în stratul de bază al locuirilor de la Baia de Fier şi Ohaba-Ponor. Mai toate au călcîiul prelucrat, drept, ca un plan de lovire. Prin aşchieri bilaterale a rezultat o muchie mai mult sau mai puţin sinuoasă şi vîrful. Ca în străvechea tehnică de prelucrare abévillo-acheuleană, toporaşele de mînă reprezintă însuşi miezul prelucrat prin aşchieri pe amîndouă feţele pînă la obţinerea formei dorite.

Apariţia acestor toporaşe de mînă şi cîteva răzuitoare este caracteristică mousterianului superior.

Acestei culturi îi aparţin şi unele unelte de os, mai frecvente la Baia de Fier, mai rare la Ohaba-Ponor. Ele există şi nu pot fi tăgăduite. Întrebuinţarea osului ca materie primă pentru unele unelte a preocupat încă de mult pe cercetători. Studiile lui Bächler asupra uneltelor de os de la Wildkirchli în Alpi au găsit şi suţinători şi adversari. Au urmat apoi descoperirile de la Drachenloch şi Wildenmansloch. Dacă nu orice spărtură de os descoperită într-o peşteră e o unealtă a omului paleolitic — atîtea cauze naturale dînd

uneori forme care se repetă — s-a dovedit că nici poziţia rezervată faţă de aceste descoperiri nu a fost cea justă.

Reluîndu-se problema şi cercetîndu-se cu luare aminte mulţimea de oase sparte, descoperite în straturile de locuire mousteriene, s-a căzut de acord că datorită lipsei de materie primă de bună calitate cum e cremenea, mousterienii îşi lucrau unelte şi din os, a cărui duritate, atunci cînd e proaspăt, dă piese destul de rezistente. Din mulţimea oaselor sparte intenţionat pentru extragerea măduvei, e greu de ales piesele a căror folosire de către om ca unelte întîmplătoare sau permanente este neîndoielnică. Totuşi, s-a ajuns la stabilirea unor criterii de alegere. Toate au anumite caractere comune: 1) forma lor nu apare în mod izolat, ea aparţinînd unui tip sau variantelor acestui tip care se repetă; 2) prezintă lovituri şi îndreptări intenţionate pentru obţinerea unei forme voite; 3) întrebuinţarea este evidentă şi uşor de recunoscut datorită aşchierilor şi retuşelor de uzură precum şi şlefuirii părţilor active. Pe baza acestor observaţii putem deosebi la Baia de Fier o serie de unelte de os care pot fi socotite: zdrobitoare, sule, străpungătoare, răzuitoare şi săpăligi de mînă; toate mult mai potrivite a fi lucrate din os decît din piatră, pentru a face faţă lucrului la care erau folosite.

În examinarea materialului s-au înlăturat cu prudenţă toate spărturile obişnuite, care apar atît de frecvent ca rezultat al zdrobirii oaselor lungi pentru obţinerea măduvei. Am înlăturat apoi oasele rulate de apele subterane şi spărturile de canin de urs, cunoscute în literatură sub numele de lame de tip Kiskevely.

Urmînd acestor criterii trebuie scoase din circulaţia ştiinţifică spărturile de oase rulate descoperite în peştera de la Popovăţ de pe valea Caraşului, pe care cercetătorul Ernest Balcg le socoteşte unelte, şi aşchiile de canini de hienă din peştera cu apă din Bihor, socotite lame de arheologul E. Hillebrandt, precum şi cele de canini de urs din peştera de la Popovăţ, socotite unelte de Ernest Balcg. Primele, pentru motivul că spargerea şi rularea acestor oase este datorită fără îndoială acţiunii mecanice a apelor subterane care în curgerea lor le-au rostogolit împreună cu pietrele şi nisipul, şlefuindu-le deopotrivă pe partea internă şi externă: cele de-al doilea, aşa-zisele lame de tip Kiskevely, deoarece pe baza bogatului material colectat în galeriile care au servit urşilor drept loc de retragere pentru moarte, se poate dovedi că aceste spărturi se produc pe cale naturală.

Dar ceea ce este de remarcat, este faptul că atît la Baia de Fier cît şi la Ohaba-Ponor, în mediu mousterian, apar forme bifaciale din piatră obţinute prin tehnica cioplirii preszeletiene. Descoperirea unor piese în formă de frunză cu călcîiul rotund, amintind prin aceasta forma toporaşelor de mînă, într-un complex mousterian, nu ne surprinde.

Din punct de vedere evolutiv, trecerea de la formele superioare acheulene ale toporaşului de mînă plat, lucrat cu îngrijire pe amîndouă feţele, frecvent în mousterianul superior, spre forma de frunză szeletiană sau solutreană, este ceea ce poate fi mai firesc.

Ca descoperiri excepţionale pentru această vreme trebuie considerate resturile fosile umane de la Baia de Fier, despre care va fi vorba mai pe larg la capitolul descoperirilor paleoantropologice, şi descoperirea unei vetre de foc în nivelul III mousterian de la Ohaba-Ponor. Aici, în jurul unei lespezi de calcar, au fost clădite din pietre mai mici două vetre de foc, în interiorul şi în jurul cărora s-au găsit cărbuni, cenuşă şi oase arse. Rostul pietrei din

mijloc era acela de a acumula căldura în timpul focului şi a o radia după stingerea lui. Credem că vetrele, prin mărimea lor, au fost construite anume pentru păstrarea focului (fig. 6).

Acest facies cultural paleolitic al peşterilor noastre numit pe nedrept premousterian, pseudomousterian, mousteriform, mousteroid, aurignacian cuarţitic sau, în timpul din urmă, după propunerea arheologului cehoslovac Petrbok, larteţian, în amintirea arheologului francez Edouard Lartet, nu este altceva decît un mousterian superior prelungit, întîrziat, degenerat.

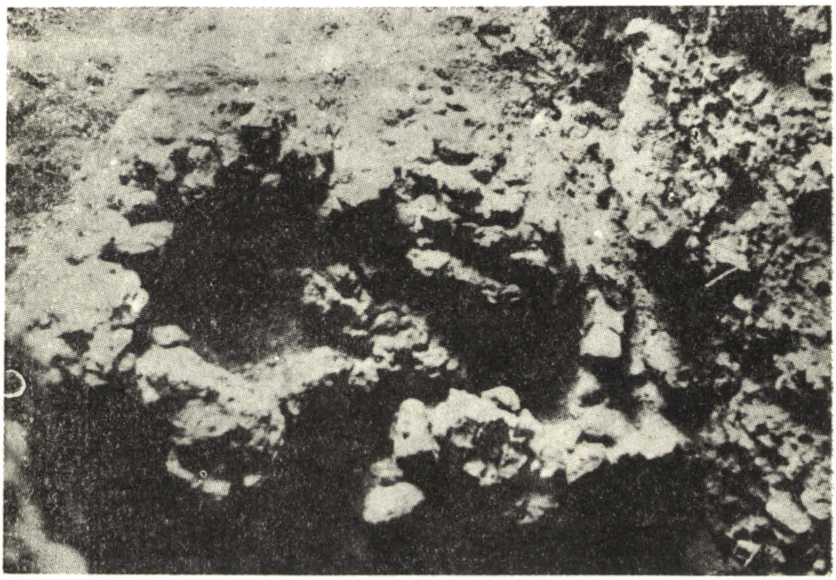

Fig. 6. — Ohaba-Ponor, vatră paleolitică.

În concluzie, cea mai veche locuire a peşterilor noastre, deşi întîrziată ca timp, poate rămîne atribuită mousterianului, de care se leagă mai intim morfologic. Acesta este singurul termen arheologic potrivit pentru caracterizarea celei mai vechi culturi materiale a peşterilor noastre, atribuirea referindu-se la aspectul morfologic al uneltelor de piatră directoare, fără a angaja prin aceasta contemporaneitatea cu mousterianul clasic apusean şi nici cu acela cunoscut în nord-estul ţării pe terase.

Mousterianul de la Baia de Fier, Boroşteni şi Ohaba-Ponor e un mousterian prelungit, păstrînd la începuturile dezvoltării lui prin tradiţie forme mai vechi bilaterale, toporaşe de mînă, care amintesc formele abévillo-acheulene, forme care spre sfîrşit par a face trecerea către tehnica şi formele szeletiene central-europene. Cel puţin în ultima etapă de dezvoltare această cultură e contemporană cu *homo sapiens fossilis*, care nu este exclus să fie autorul ei dintru început. Prelungirea în forme arhaice a acestei culturi e datorită, pe de o parte materiei prime grosolane, iar pe de alta, stadiului social-economic neschimbat predominant vînătoresc.

Aurignacianul. După această lungă locuire mousteriană, peșterile noastre sînt părăsite un timp, cînd se depune un strat steril interglaciar, urmat de o nouă depunere probabil glaciară, în care apare paleoliticul superior. Documentat atît la Baia de Fier cît și la Boroșteni, la Herculane ca și la Ohaba-Ponor, prin descoperirea cîtorva lame de silex lucrate după o nouă tehnică, aceea a despicării în jurul unui nucleu prismatic, e vorba de o locuire de scurtă durată. În nici una din peșterile cercetate de noi nu s-a descoperit vreo unealtă de silex de alt tip. La Baia de Fier s-au găsit cîteva vîrfuri de sulițe lucrate în os șlefuit. Lipsindu-le partea de bază nu le putem atribui mai cu precizie uneia din despărțirile paleoliticului superior. Aspectul lor este mai mult aurignacian (fig. 7). Unele spărturi de cuarțit demonstrează persistența tehnicii mousteriene, fapt cunoscut și în partea meridională a U.R.S.S. și dovedit cu prisosință la noi în peștera de la Cioclovina. Pînă la unele precizări viitoare, socotim aceste descoperiri ca aparținînd aurignacianului peșterilor noastre carpatice, care se încheie o dată cu ultima oscilație glaciară, cînd peșterile sînt părăsite de paleolitici spre a fi apoi reluate în stăpînire de epipaleolitici, neo-eneolitici.

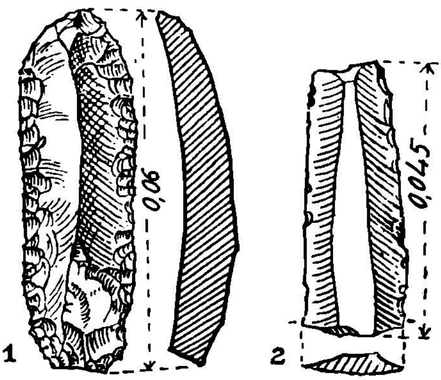

Fig. 7. — Lame de silex aurignaciene : *1)* Baia de Fier, *2)* Ohaba-Ponor.

Szeletianul. În peștera Spurcată de la Nandru, în schimb, mousterianul este urmat de szeletian.

Cele două frunze szeletiene, cioplite una în cuarțit și alta în cremene, descoperite de J. Mallasz în peștera de la Nandru, nu sînt străine de centrul puternic szeletian din munții Bükk (Ungaria). Problema va trebui neapărat urmărită la Nandru, unde după afirmațiile cercetătorului apar patru straturi de cultură paleolitică. Aceasta cu atît mai mult cu cît prezentarea săpăturii este insuficientă, iar materialele descoperite, nestudiate. Descoperirea recentă a unor forme solutreene superioare într-o peșteră de lîngă Loveci (Bulgaria) ne îndreptățește a cere reluarea cercetărilor la Nandru, aducînd prin aceasta o contribuție serioasă în problema originii și dezvoltării solutreanului regiunilor noastre.

Epipaleoliticul. O dată cu retragerea ultimei glaciațiuni, ursul peșterilor se stinge, leul și hiena călătoresc spre miazăzi, mamutul, rinocerul siberian, renul și *Gulo borealis* urmează spre miazănoapte retragerea ghețurilor. Antilopa tătărască se duce spre platourile înalte ale răsăritului. Țapul de munte și capra neagră urcă înălțimile prăpăstioase ale munților. Ca animale de vînat rămîn doar cele actuale, cerbul, capra, bourul, zimbrul, mistrețul, ursul.

Scăderea vînatului și schimbarea treptată a climei care se apropie de cea actuală dă naștere altor forme de viață. Stabilitatea anterioară dispare. Omul rătăcește în căutarea hranei. Sîntem în epipaleolitic.

Din această vreme s-au descoperit în peștera Hoților de la Băile Herculane două vetre de locuire sezonieră a unor vînători care nu au trecut cu

vederea nici bogăţia peştelui din Cerna, vînători care foloseau în producţie unelte microlitice (fig. 8). Este prima descoperire de acest fel în ţara noastră, care aruncă dintr-o dată o altă înţelegere asupra unor descoperiri mai vechi, dîndu-ne în acelaşi timp posibilitatea să lămurim trecerea de la epipaleolitic la vechiul nostru neolitic cu puternice tradiţii microlitice.

Poziţia stratigrafică a descoperirii unei lame de silex la Baia de Fier în 1929, atribuită magdelenianului, şi apariţia unei alte lame microlitice în 1952, ca şi lama de mici dimensiuni descoperită în peştera de la Someşul Rece în asociere cu fauna actuală de pădure, fără apariţia vreunui element fosil sau dispărut, ne îndreptăţeşte a socoti că şi în aceste peşteri ne aflăm, foarte probabil, în faţa unor locuiri epipaleolitice.

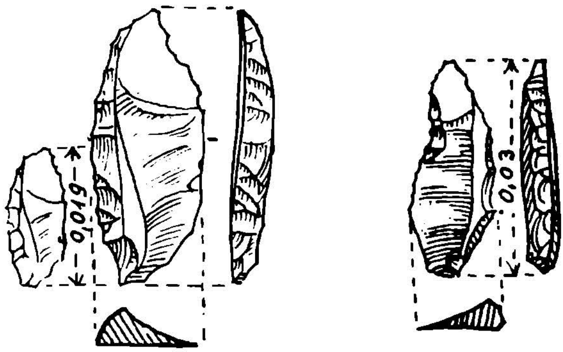

Fig. 8. — Băile Herculane, microlite.

Căutînd a racorda în mare industria litică de la Herculane cu cea mai apropiată cultură materială cunoscută în Europa, puţinele piese descoperite au strînse legături cu azilianul cunoscut în timpul din urmă şi sub numele de tourassian. Tipologic şi cronologic, faza descoperită la Herculane aparţine epipaleoliticului dezvoltat pe baza ultimei trepte de cultură paleolitică—magdelenianul — cu care în bună măsură unele forme se confundă pînă la identitate, deosebirea de căpetenie constînd în microlitizare.

Cu aceasta se încheie prezentarea rezumativă a rezultatelor mai de seamă obţinute în ultimii patru ani prin cercetările şi săpăturile executate în peşterile noastre.

LIPSURI

Dacă faţă de trecut sîntem într-un real progres, nu este mai puţin adevărat că lipsurile sînt foarte mari. Le vom enumera deci pe cele mai de seamă.

Din toate aceste cercetări nu a văzut lumina tiparului decît raportul preliminar al campaniei a doua de săpături de la Baia de Fier—1952, raportul primului an fiind în curs de apariţie.

Nu s-a asigurat o colaborare mai strînsă cu ştiinţele înrudite: speologia, geologia, paleontologia şi paleoclimatologia, spre a se ajunge să se lucreze în colectiv complex în aceeaşi peşteră, pentru a se lămuri problema în toate aspectele ei şi anume:

în colaborare cu speologia pentru întocmirea unui repertoriu complet al peşterilor locuibile şi nelocuibile;

în colaborare cu geologia, pentru înţelegerea geomorfologică a formării peşterilor şi determinarea rocelor din care sînt lucrate uneltele şi stabilirea centrelor de aprovizionare;

în colaborare cu paleontologia, pentru determinarea resturilor fosile, care, în succesiunea asociațiilor lor pe straturi de cultură, ne vor înlesni o mai apropiată de adevăr încadrare cronologică;

în colaborare cu paleoclimatologia, prin determinarea cărbunilor și analizele sporo-polenice, să ajungem la situarea culturilor paleolitice în fazele de dezvoltare ale antropozoicului.

Nu au existat condițiile tehnice de prezentare a materialelor descoperite — desenul uneltelor de cuarțit, cremene și alte roci silicioase, a căror structură trebuie redată.

Nu s-au asigurat echipamentul de protecție și utilajul specific unor astfel de cercetări (lămpi de carbid, scări de frînghie, costume impermeabile, corturi izoterme etc).

Luptînd pentru împlinirea lipsurilor din trecut și creîndu-se condiții prielnice de cercetare, problema paleoliticului nostru de peșteră abia începe. În planul de lucru apropiat a fost înscrisă terminarea lucrărilor începute la Baia de Fier, Herculane și Ohaba-Ponor. În planul de perspectivă urmează să se înscrie valorificarea descoperirilor mai vechi de la Cheile Turzii, Cioclovina, Nandru și Someșul Rece, pentru stabilirea continuității de viață în peșteri în toate etapele ei de dezvoltare și atacarea unor peșteri noi, cîte una de început în fiecare masiv calcaros, spre a nu mai avea goluri regionale atît de întinse.

PALEOLITICUL TERASELOR

Istoricul problemei. Lăsînd la o parte descoperirile paleoliticului inferior pe care le-am prezentat în capitolul special, ne rămîne a vorbi numai despre descoperirile aparținînd paleoliticului mijlociu și superior documentat pe terase.

Prima descoperire de acest gen este cea amintită în introducere, Mitocul din Moldova, căreia îi urmează Buzăul ardelean, importantă așezare de suprafață, prima cunoscută mai bine în literatură prin studiile descoperitorului, ale lui M. Hoernes, Rutot, R. R. Schmidt, H. Breuil, R. Marton și alții. Se fac apoi descoperiri mărunte la Buitur, Cepan, Cardoș, Crăciunești, Lona săsească, Mințiu, Nădășel, Sînghirița, Tăietura Turcilor, Turea și Turnișor.

În Dobrogea, la capul Midia, I. Băncilă descoperă un vîrf mousterian.

În Moldova, amintim bogatele descoperiri ale arheologului N.N. Moroșan pe malul Prutului la Bold, Hrințeni, Livenii Vechi, Manoleasa Prut, Mitoc, Pîrîul Istrati, Ripiceni, Serpenița și Ștefănești și ale lui H. Breuil, la Colacul și Vitănești.

În Muntenia, cităm descoperirile lui Dinu Rosetti la București și în Oltenia, descoperirile noastre la Cîrna, Cleanov, Suharul și ale lui Corneliu Mateescu la Vădastra. În afară de așezările de la Buzăul ardelean, Ripiceni, Izvor și Vădastra, unde s-au executat săpături, și de așezările bogate în materiale paleolitice de pe dreapta Prutului, unde s-au făcut observații stratigrafice și paleontologice, celelalte descoperiri se rezumă, în majoritatea cazurilor, la cîte o piesă sau două, simple descoperiri de suprafață. Ele totuși există ca prețioase dovezi că acolo unde astfel de cercetări s-au întreprins, paleoliticul de terasă nu a încetat să iasă la iveală.

Ca încadrare, unele, cum sînt cele de la Bucureşti, Buitur, Căpuşul Mic, Nădăşel, Ponor, Sînghiriţa, Turnişor, Ripiceni-Izvor şi Capul Midia, aparţin mousterianului, descoperirile din Transilvania avînd un caracter acheuleean destul de pronunţat.

Cleanovul şi Suharul aparţin aurignacianului timpuriu, în vreme ce Buzăul ardelean şi Vădastra se situează în aurignacianul mijlociu.

Pe Valea Chicereului au apărut cîteva piese szeletiene, iar în aşezările de pe stînga Prutului piese aparţinînd aurignacianului superior, pe cînd Ripiceni-Izvor, Manoleasa-Prut şi Mitoc-La Mori au fost atribuite magdelenianului.

Dacă descoperirile mărunte, prin puţinătatea materialelor arheologice, nu au îngăduit totdeauna o bună încadrare a lor şi stabilirea unor legături mai temeinice cu alte descoperiri similare din jur, aşezările bogate ca acelea de la Buzăul ardelean şi împrejurimi şi cu deosebire cele de pe malul drept al Prutului, prin bogăţia materialului descoperit şi observaţiile geologice, alcătuiau serioase puncte de plecare pentru cercetări mai adîncite, care, datorită lipsei de sprijin şi interes, nu s-au mai făcut.

Noile cercetări. De cercetări propriu-zise asupra paleoliticului teraselor nu poate fi vorba în ultimii ani, ci numai de cîteva descoperiri mărunte, care nu au adus un aport faţă de cele cunoscute. Menţionăm totuşi o serie de astfel de descoperiri mai mult întîmplătoare, făcute de obicei în cadrul cercetărilor şantierelor arheologice:

Bucureşti-Herăstrău, un vîrf de mînă mousterian, descoperit de tov. Teodora Chiţulescu.

Bucureşti-dealul Mihai-Vodă, fragmentul unui vîrf mousterian şi un rîcîitor aurignacian.

Cleanov, cîteva aşchii aurignaciene timpurii.

Curtişoara, la nord de Slatina, două lame aurignaciene, descoperite de prof. I. N. Moroşan.

Gvardiniţa, o lamă aurignaciană.

Hăbăşeşti, unelte aparţinînd aurignacianului superior, refolosite de locuitorii aşezării neolitice.

Plopşor, un nucleu şi o aşchie, ambele mousteriene.

Poiana, două aşchii mousteriene.

Valea Lupului, un vîrf mousterian.

Vîrbiţa, cîteva aşchii aurignaciene.

Vlădeni, o răzătoare mousteriană.

În sfîrşit, trebuie să facem o menţiune specială pentru descoperirile paleolitice de la Iaşi şi împrejurimi, făcute de prof. N. Zaharia în cadrul preocupărilor Muzeului de antichităţi din Iaşi pe terasele apelor Prutului, Siretului, Bahluiului, Jijiei şi Nicolinei la Bădeni, Belceşti, Borşa, Cogeasca, Corneşti, Găureni, Chireni, Hîlceni, Hăneşti, Hlincea, Hodora, Huţupeni, Larga Jijiei, Lunca Cetăţii, Petrosu, Popricani, Rediul Aldei, Rediul Tatar, Spinoasa, Ţigănaşi şi Vlădeni.

O descoperire de o deosebită importanţă poate fi considerată aceea făcută în primăvara anului acesta pe terasa inferioară a Dunării, în apropierea Giurgiului, la Malul Roşu: o întinsă aşezare paleolitică de sfîrşit.

După cum vedem, cercetările asupra paleoliticului de terasă nu s-au bucurat de prea multă atenţie în ultimii ani.

Față de importanța descoperirilor anterioare de pe malul Prutului și descoperirile recente de la Iași și împrejurimi, înscrierea, în planul de lucru al anului 1955, a unei îndelungate cercetări de suprafață în nord-estul Moldovei, pentru alegerea unor așezări în care să se execute în viitor săpături întinse, s-a impus ca o necesitate imediată. Aceasta cu atît mai mult cu cît descoperirile arheologilor sovietici făcute pe malul stîng al Prutului, pe malurile Nistrului și în Ucraina, ne vor ușura încadrarea viitoarelor noastre descoperiri.

Aplicînd apoi în cercetările noastre experiența și metodele arheologiei sovietice în lămurirea problemelor așezărilor de terasă nu vom avea decît de cîștigat. Adîncind apoi cu sprijinul geologilor și paleontologilor cunoscători ai regiunii studiul depozitelor antropozoice, în care apar așezările paleolitice, cu specificul lor local, vom obține o imagine din ce în ce mai clară asupra dezvoltării acestor îndepărtate culturi materiale.

DESCOPERIRI PALEOANTROPOLOGICE

Unul din rezultatele de seamă ale cercetărilor paleolitice din ultimii patru ani este fără îndoială și descoperirea unor prețioase resturi fosile umane.

Istoricul problemei. Descoperirile paleoantropologice anterioare se rezumă în tot trecutul cercetărilor dinainte de 1952 la un craniu de *homo sapiens fossilis*, găsit întîmplător în peștera de la Cioclovina-Hunedoara în cursul exploatării de fosfați, și la trei falange descoperite în săpăturile de la peștera din Bordul Mare, de la Ohaba-Ponor, aceeași regiune.

Cioclovina. O deosebire a metodei de lucru în trecut și astăzi constă în faptul că o descoperire paleoantropologică întîmplătoare de importanța aceleia de la Cioclovina nu s-a bucurat din partea oamenilor de știință ai vremii de un interes deosebit. Craniul de la Cioclovina, intrat în mîinile geologului și paleontologului I. Simionescu prin intermediul unei rudenii — care avea legături cu societatea Nitrogen, exploatatoarea fosfaților din această peșteră — a fost dat publicității într-o notă la Academie, în colaborare cu antropologul Fr. Rainer, fără ca unul din autori, mai în drept geologul, să fi făcut o cercetare la fața locului pentru stabilirea condițiilor stratigrafice de descoperire.

O astfel de cercetare, în scopul de a suplini în parte această lipsă, a fost făcută abia în vara anului 1952 — zece ani mai tîrziu — prin grija conducerii șantierului arheologic vecin, Grădiștea Muncelului.

Ohaba-Ponor. Cele trei falange umane descoperite în cursul săpăturilor de la Ohaba-Ponor, 1923—1929, falanga unui deget de picior și două falange de la degetele mîinilor, au fost studiate de paleontologul Ștefan Gáal și atribuite, credem prea grăbit, lui *homo primigenius*.

Noile descoperiri. În ultimii ani, cercetările paleoliticului din peșteri, trecînd de la faza de sondaje mărunte la săpături întinse, în care probabilitatea descoperirii de resturi fosile umane e mai mare, apariția unor astfel de documente nu mai poate fi socotită o întîmplare.

Baia de Fier. Descoperirea făcută în 1952 la Baia de Fier a unui craniu de *homo sapiens fossilis* (fig. 9—10), păstrînd în bună parte masivul facial, a unui fragment de mandibulă, a unei scapule și a unei tibii în strat geologic cultural nederanjat, în asociere cu resturi culturale și cu faună a vremii,

Fig. 9. — Baia de Fier, *homo sapiens fossilis* (craniu).

Fig. 10. — Baia de Fier, peștera Muierilor, *homo sapiens fossilis* (mandibulă).

deşi ar fi trebuit să constituie un eveniment ştiinţific de mare importanţă, nu a fost îndeajuns pusă în valoare.

Cu toată precizia stratigrafică a descoperirii, apariţia unui *homo sapiens fossilis* într-un mediu mousterian părînd îndoielnică celor care erau obişnuiţi cu descoperirile apusene, unde această cultură corespunde numai lui *homo primigenius*, a contribuit în bună măsură la lăsarea în umbră a unei astfel de descoperiri. Pentru a vedea dacă eventual nu ne aflăm în faţa unei interpretări stratigrafice eronate, urmează a se face neapărat determinările necesare pe baza florului şi carbonului radioactiv.

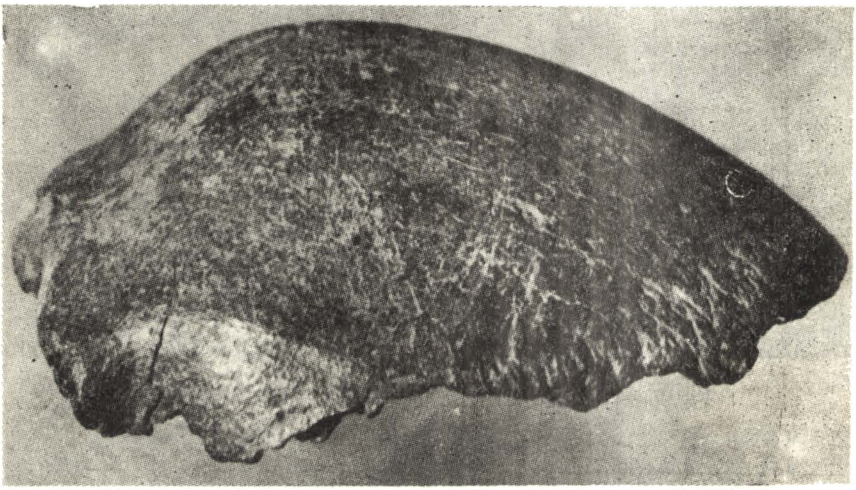

Fig. 11. — Giurgiu, *homo sapiens fossilis*.

Sprijinul larg acordat de regimul nostru democrat-popular înfiinţării şi înzestrării de muzee regionale, raionale şi săteşti pe aproape întreg întinsul ţării a înlesnit scăparea de la pieire a multor valoroase descoperiri, între care se înscrie la loc de cinste şi o descoperire paleoantropologică.

Giurgiu. Menţinînd o strînsă legătură cu muzeele din provincie, pe cale de corespondenţă şi prin deplasări la faţa locului, am putut semnala şi îndruma spre studiere Secţiei de antropologie a Academiei R. P. R. o nouă descoperire paleoantropologică: un frontal găsit la Giurgiu, cu prilejul săpăturilor pentru picioarele podului de peste Dunăre (fig. 11).

Frontalul a fost descoperit în aluviunile de bază ale ostrovului Mocanu, la 22 m adîncime, în poziţie secundară, prezentînd urme evidente de rulare. El a fost salvat pentru ştiinţă prin grija muzeiştilor de la Giurgiu, Gh. Rădulescu şi M. Ionescu. Caracterele morfologice şi metrice, precum şi înaltul grad de fosilizare al acestui frontal, au impus diagnosticul de *homo sapiens fossilis*.

Cele cinci resturi fosile umane intrate în preocupările ştiinţifice ale paleoantropologiei în decurs de numai trei ani alcătuiesc o dovadă a interesului mereu crescînd în direcţia acestor cercetări, situînd ţara noastră la loc de frunte în ceea ce priveşte asemenea descoperiri în ultimii ani, dar

şi o sarcină imediată pentru antropologie de a nu întîrzia studierea şi publicarea lor.

Descoperirea recentă făcută la 24 septembrie 1953 într-un sondaj în peştera de la Staroselie în apropierea Bahcisaraiului în regiunea muntoasă a Crimeii şi publicarea unei mai vechi descoperiri din peştera Sf. Procop din Boemia aşază pe o poziţie cu totul favorabilă omul fosil de la Baia de Fier, dînd o altă înţelegere descoperirilor anterioare de la Cioclovina şi Ohaba-Ponor.

Staroselie. În Staroselie, într-un strat arheologic aparţinînd mousterianului superior, s-a descoperit mormîntul unui copil ca vîrstă între un an şi jumătate pînă la trei ani « avînd trăsături şi de Neanderthal şi de Cro-Magnon, predominînd caracterele ultimului ». « Putem să afirmăm, zice antropologul sovietic I. I. Roghinski, prezenţa trăsăturilor sapiente şi în acelaşi timp să rezolvăm o serie de caractere arhaice, asemănîndu-l cu craniile vechilor aurignacieni din peştera Grimaldi ».

Amintim ca metodă de lucru în cadrul unor astfel de descoperiri excepţionale că la chemarea şefului expediţiei A. A. Formozov, în numai şase zile după descoperirea scheletului s-a deplasat la faţa locului o comisie alcătuită din cei mai de seamă specialişti din U.R.S.S.: I. I. Roghinski, ca preşedinte, M. M. Gherasimov, antropolog şi P. N. Zameatnin, arheolog, care după minuţioase cercetări, au încheiat un protocol asupra descoperirii resturilor umane de fosile din aşezarea din peştera de la Staroselie, în care au lămurit « condiţiile lucrului găsit, vechimea resturilor după datele stratigrafice arheologice şi antropologice », luînd toate măsurile de conservare, şi că în scurt timp această descoperire a fost dată publicităţii prin studii preliminare arheologice şi antropologice.

Sf. Procop. În această peşteră situată în carstul Boemiei, s-a descoperit încă din 1887, într-o breccie de travertin, oase de *homo sapiens fossilis* în strat de cultură mousteroidă, în asociaţie cu resturi fosile de faună de climă rece caracteristică unei glaciaţiuni, probabil Würm II.

În afară de ren, care, după descoperirile făcute pînă în prezent la noi nu se cunoaşte la sud de Carpaţi, punctul cel mai meridional în care s-a aflat fiind Ohaba-Ponor, restul mamiferelor: mamut, rinocer, urs şi hienă de peşteră, boul, capra fosilă sînt prezente şi la Baia de Fier, cultura materială fiind asemănătoare — mousteriformă.

Descoperirile de la Baia de Fier, Staroselie şi Sf. Procop arată pe *homo sapiens fossilis* contemporan cu mousterianul superior prelungit al acestor regiuni şi vor duce, credem, la reconsiderarea atribuirilor către *homo primigenius* a resturilor fosile de la Ohaba-Ponor, Şipka şi poate chiar a celor de la Kük-Koba.

Pe de altă parte, constatarea unor caractere negroide la craniul de adult de la Baia de Fier— dacă afirmaţia antropologilor noştri e justă—şi asemănarea craniului de la Cioclovina cu cele de la Přědmost sînt de natură să ducă la altă interpretare asupra originii grupelor umane care populau Europa în acele vremi, noile descoperiri fiind legate de altele de acelaşi caracter din centrul şi sud-vestul Europei şi nordul Africei.

În încheiere ştim că « la consfătuirea asupra originii lui *homo sapiens* », care a avut loc la Institutul de etnografie al Academiei de Ştiinţe din U.R.S.S. la 27 aprilie 1949, a fost adoptată părerea că « noi trebuie să ne aşteptăm în cele mai de sus straturi mousteriene la descoperirea omului de tip mai progre-

siv decît acela care a fost găsit în peşterile palestiniene». Dacă descoperirea de la Staroselie «confirmă din plin acest postulat», resturile fosile de *homo sapiens* de la Baia de Fier şi Sf. Procop întăresc definitiv prevederile ştiinţei antropologice sovietice.

Pe temeiul unor astfel de descoperiri, se va sezisa mult mai concret trecerea de la *Neanderthal* la *homo sapiens*, înlăturîndu-se astfel în mod definitiv părerile unor antropologi occidentali care pretind că *Neanderthalul* ar reprezenta pe strămoşul unor rase denumite de ei «inferioare», în timp ce umanitatea evoluată, europoizii, ar fi derivat dintr-o altă formă umană «superioară» ce ar fi trăit concomitent cu *Neanderthalul* în alte regiuni ale lumii vechi.

Asemenea teorii reacţionare, sprijinite pînă mai deunăzi pe falsul grosolan de la Piltdown, sînt zdrobite de ştiinţa antropologică sovietică, nu numai printr-o interpretare a întregului material existent, dar şi prin descoperirea unor noi dovezi concrete ca acelea de la Teşik-Taş şi Staroselie.

Dată fiind importanţa excepţională a unor astfel de documente paleoantropologice, datoria noastră este să intensificăm cercetările arheologice în peşteri şi să începem cercetările de terase care ne vor duce şi la descoperirea formelor premergătoare lui *homo sapiens*, întrucît pămîntul ţării noastre, oferind în acele îndepărtate vremi condiţii optime de locuire, nu credem să fi fost în afara zonei pe care s-au petrecut stadiile timpurii ale antropogenezei.

Incheiere. Ca încheiere, desprindem un aspect cu totul nemulţumitor al stadiului în care se află cercetările asupra paleoliticului nostru. Dacă în trecut nu s-a realizat decît prea puţin în această direcţie, nu putem susţine că ceea ce s-a obţinut în anii din urmă e de natură să ne satisfacă.

Cu prilejul încheierii fiecărui capitol, am încercat să trasăm în linii mari sarcinile ce ne revin pentru ca cercetarea paleoliticului să poată ajunge cu paşi grăbiţi măcar în parte stadiul înaintat al cunoştinţelor noastre asupra perioadelor mai noi din trecutul patriei.

Pentru lămurirea paleoliticului nu vom face prea mult rămînînd tributari numai tipologiei.

Să renunţăm la aplicarea unor canoane cosmopolite şi unice ca acelea ale glaciaţiunilor alpine, ale depunerii loessului şi formării teraselor şi să cercetăm cu prilejul descoperirilor noastre paleolitice condiţiile locale ale sedimentărilor fluviale, ale formării teraselor, ale depunerii loessului, ale influenţei factorilor exogeni şi tectonici, ale oscilaţiilor climatice cu flora şi fauna lor în varietatea complexelor lor spaţiale locale şi a legăturilor strînse dintre ele.

Coordonînd apoi datele geologice cu cele paleontologice, paleobotanice, antropologice şi arheologice, vom avea o imagine mai justă asupra dezvoltării străvechilor culturi paleolitice.

Şi dacă pentru înţelegerea antropozoicului, arena în care apare şi se dezvoltă omul şi societatea omenească, vom face apel la ştiinţele naturii, ştiinţele sociale sînt acelea cărora trebuie să le cerem sprijinul pentru lămurirea istoriei începuturilor societăţilor omeneşti. Toate acestea într-un viitor cît mai apropiat, fiindcă în stadiul actual al cercetărilor noastre, izvoarele arheologice sprijinite numai pe metoda comparativă prin analogii mai apropiate sau mai depărtate sînt insuficiente pentru o bună înţelegere.

Astfel, adîncind şi întărind verticala cronologică şi întinzînd orizontala geografică, vom putea stabili mai cu înlesnire viaţa economică a comunităţilor

primitive, legăturile culturale cu descoperirile din jur şi în cadrul cel mare al dezvoltării societăţii primitive vom înţelege aspectele locale şi regionale ale paleoliticului nostru.

Prin aceasta vom îmbogăţi tezaurul bunurilor culturale istorice ale poporului nostru, dînd în acelaşi timp contribuţia noastră la însăşi istoria omenirii.

ГЛАВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ПАЛЕОЛИТА В РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКЕ ЗА ПОСЛЕДНИЕ ЧЕТЫРЕ ГОДА

(КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Исследования, связанные с периодом палеолита в РНР, в прошлом не были достаточно широко развиты. Они снова возродились в период подъема археологических исследований в 1951 г., первоначально организованных по антропологической линии.

Нижний палеолит. Исследования в Иосэшеле, Прэвэлени и Бротуне, где, по утверждению венгерского ученого М. Рошка, в РНР якобы имеется нижний палеолит, доказали, что там находились мастерские, относящиеся к верхнему палеолиту, а в Иосэшеле преобладала селлетская культура.

Исследования последних лет дали несколько открытий в Александрии, Бухаресте, Джурджу, Фэркэшеле, Слатине и Зимниче, среди которых некоторые типологии могут быть временно отнесены к клэктонскому и леваллозскому периодам. Здесь речь идет лишь о некоторых открытиях отдельных предметов, без стратиграфических указаний, необходимых в данном случае, то есть об открытиях, на которые следует смотреть с большой осторожностью.

Однако, имея в виду некоторые достижения, можно предположить, что ранний палеолит не замедлит выявиться и в РНР.

Пещерный палеолит. По линии освоения старых открытий, в 1951 г. были начаты исследования палеолита в пещере Бая де Фиер. В этой пещере палеолит известен с 1929 г. После опыта, приобретенного в результате трехлетних экспедиций, исследования были расширены. Так, в 1954 г. одной экспедиции удалось поверхностно обследовать 118 пещер и произвести раскопки в трех из них — в Бая де Фиер, Боroштени и Охаба-Поноре.

К концу четвертой экспедиции, благодаря расширению исследований, улучшению техники раскопок и выдвижению молодых кадров, были получены некоторые более точные представления о палеолитических обитаниях.

Самое древнее обитание человека в исследованных пещерах относится к эпохе среднего палеолита — мустьерской эпохе, соответствующей холодному климату.

Был вскрыт длительный период обитания и хотя время возникновения поселений и материальная культура населения всех этих стоянок в общих чертах совпадают, все же влияние местных естественных условий в связи со специфичностью сырья, находящегося поблизости,

и условиями охоты в этой области, наложило свой отпечаток на орудия производства, придав местный специфический характер работе и жизни этих карпатских троглодитов.

Мустьерский слой в Бая де Фиер достигает 1,40 м, а в Охаба-Поноре только третий уровень достигает 1,20 м толщины.

Выдающимся открытием этого периода можно считать некоторые остатки человеческих окаменелостей в Бая де Фиер и очаг в Охаба-Поноре.

Мустьерская культура местных пещер — это поздняя мустьерская культура, сохранявшая в начале своего развития некоторые более древние формы двухсторонней техники, переходящие, повидимому, к концу в селетскую технику и формы.

После этого длительного периода мустьерского обитания, пещеры временно оказываются покинутыми и перекрытыми чистым слоем, после чего следует краткий период ориньякского обитания. Исключение составляет только пещера Спуркатэ в Нандру, где после мустьерской культуры следует селетская.

В пещере Хоцилор близ Бэиле Геркулане были обнаружены 2 очага сезонного пребывания охотников и рыбаков, пользовавшихся в производстве микролитическими орудиями асилитского типа. Эти очаги относились к эпохе эпипалеолита.

Палеолит террас. О настоящих исследованиях палеолита террас за последние годы не может быть речи. Можно отметить лишь несколько случайных открытий, не прибавивших ничего нового к тому, что уже было известно. Все же следует отметить несколько открытий в Бухаресте, Клянове, Куртишоре, Гвардинице, Хэбэшешти, Плопшоре, Пояне Вырбице и Влэдени. Наконец, следует выделить открытия в Яссах и окрестностях, сделанные профессором Н. Захариа и обогатившие румынскую палеолитическую карту больше чем на 30 пунктов.

Открытием исключительного значения можно считать открытие в Малул Рошу близ Джурджу, где было вскрыто большое поселение позднего палеолита.

Палеантропологические открытия. Один из важных результатов палеолитических исследований последних лет, несомненно, открытие остатков человеческих окаменелостей. Так, например, в Бая де Фиер был найден в 1952 г. череп, часть нижней челюсти, лопатка и большая берцовая кость, принадлежащая Homo sapiens fossilis, и в Джурджу, в намыве острова Мокану, на 20-метровой глубине была обнаружена человеческая лобная кость.

В заключение отмечается неудовлетворительное состояние исследований румынского палеолита. Если в прошлом в этом направлении было сделано очень мало, то нельзя сказать, что за последние годы сделано достаточно.

При изучении палеолита нельзя добиться многого, прибегая лишь к типологии. В будущем, открытые материальные культуры палеолита следует включать в хронологические рамки антропозоического периода. Только таким путем можно будет лучше разобраться в экономической жизни и культурных связях первобытных людей в долгом периоде первобытного общества и установить местные и областные особенности румынского палеолита.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Джурджу. Леваллоэское леэвие.
Рис. 2. — Бая да Фиер. Горный массив «Пятра Пештерий».
Рис. 3. — Бая де Фиер. «Пещера Муерилор» (внутренняя часть).
Рис. 4. — Бая де Фиер. «Пещера Муерилор». «Галлерея Уршилор».
Рис. 5. — Ручное рубило среднего палеолита (мустьерская культура). 1 — Бая де Фиер; 2 — Охаба Понор.
Рис. 6. — Охаба Понор. Палеолитический очаг.
Рис. 7. — Кремневые лезвия ориньякской культуры. 1 — Бая де Фиер; 2 — Охаба Понор.
Рис. 8. — Бэиле Геркулане. Микролиты.
Рис. 9. — Бая де Фиер. Homo sapiens fossilis (череп).
Рис. 10. — Бая де Фиер. Пещера «Муерилор». Homo sapiens fossilis (нижняя челюсть).
Рис. 11. — Джурджу. Homo sapiens fossilis.

PRINCIPAUX RÉSULTATS DES RECHERCHES PALÉOLITHIQUES DES QUATRE DERNIÈRES ANNÉES DANS LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE

(RÉSUMÉ)

Jusqu'à ces derniers temps, les recherches concernant le paléolithique roumain ne se sont pas développées d'une manière satisfaisante, faute d'aide et de coordination. La situation a changé depuis 1951 avec l'essor des recherches archéologiques, conçues et organisées au début dans un but anthropologique.

Le paléolithique inférieur. Les recherches faites à Iosășel, à Prăvăleni et à Brotuna, où l'archéologue hongrois Roska soutenait l'existence du paléolitique inférieur, ont prouvé que l'on se trouve en présence d'ateliers appartenant au paléolithique supérieur, le szélétien prédominant à Iosășel.

Les recherches de ces dernières années ont permis de faire quelques découvertes à Alexandria, à Bucarest, à Giurgiu, à Fărcașele, à Slatina et à Zimnicea, dont certains types bien définis peuvent être provisoirement attribués au clactonien et au levalloisien. Il ne s'agit que de certaines découvertes de pièces isolées, dépourvues des observations stratigraphiques nécessaires; aussi, les découvertes doivent-elles être considérées avec beaucoup de réserve.

Toutefois, étant donné la multiplication des découvertes faites dans les pays voisins, on peut affirmer qu'il ne se passera pas longtemps avant que la première phase du paléolithique soit dûment constatée sur le territoire roumain.

Le paléolithique des cavernes. Pour tirer profit des anciennes découvertes, on commença en 1951 l'examen du paléolithique de la caverne de Baia de Fier, où le paléolitique était connu dès 1929. L'expérience acquise au cours de trois campagnes de fouilles a permis d'élargir le cadre des recherches et, en 1954, au cours d'une seule campagne, on a réussi à faire des recherches en surface dans 126 cavernes et à pratiquer des fouilles dans trois: à Băile Herculane, à Boroșteni et à Ohaba-Ponor.

Au terme de la quatrième campagne, on a commencé à avoir un aperçu, quelque peu satisfaisant de l'habitation paléolithique des cavernes et cela

grâce au volume des recherches, à l'amélioration de la technique des fouilles et au perfectionnement de nos jeunes cadres de chercheurs.

La plus ancienne habitation humaine des cavernes examinées appartient au paléolithique moyen — moustérien, — qui correspond à un climat froid.

Nous nous trouvons en présence d'une longue période d'habitation et, dans ses grandes lignes, la civilisation matérielle de ces populations paraît être la même; l'influence du milieu naturel local a apposé son sceau sur les outils de travail en rapport avec la matière première des environs et la fréquence du gibier de la région, imprimant un caractère spécifique, avec des variantes locales, au travail et à la vie de ces troglodytes carpatiques.

Les couches d'habitation moustérienne atteignent, à Baia de Fier, 1,40 m; à Ohaba-Ponor, le niveau III atteint, à lui seul, 1,20 m d'épaisseur.

Comme découvertes exceptionnelles pour cette époque, on doit noter certains restes humains fossiles, trouvés à Baia de Fier, et un âtre, à Ohaba-Ponor.

Le moustérien des cavernes roumaines est un moustérien prolongé, qui conserve, au début de son développement, certaines formes bilatérales plus anciennes, formes qui, vers la fin de cette période, paraissent faire la transition vers la technique et les formes szélétiennes.

Après cette longue période d'habitation moustérienne, les cavernes roumaines sont abandonnées durant une période pendant laquelle il se dépose une couche stérile. Après quoi, suit une période d'habitation de peu de durée, appartenant à l'aurignacien. Seule la caverne dite Peştera Spurcată, de Nandru, fait exception. Sur le moustérien se trouve la couche du szélétien. Deux âtres appartenant à l'épipaléolithique ont été découverts dans la caverne dite Peştera Hoţilor, de Băile Herculane, âtres d'habitation saisonnière, appartenant à des chasseurs qui utilisaient des outils microlithiques de type azilien.

Le paléolithique des terrasses. Au cours des dernières années écoulées, il ne saurait être question de recherches proprement dites relatives au paléolithique des terrasses. Il ne s'agit que de quelques découvertes fortuites qui n'ont pas enrichi nos connaissances. On cite toutefois une série de découvertes de ce genre faites à Bucarest, à Cleanov, Curtişoara, Gvardiniţa, Hăbăşeşti, Plopşor, Poiana Vîrbiţa et Vlădeni. Enfin, une mention spéciale est due aux découvertes faites à Jassy et dans ses environs par le prof. N. Zaharia, découvertes qui inscrivent sur la carte du paléolithique roumain plus de trente points nouveaux.

Une découverte qu'on peut considérer particulièrement importante est celle de Malul Roşu, à proximité de Giurgiu, où se trouve un vaste établissement qui date de la fin de l'époque paléolithique.

Découvertes paléoanthropologiques. Un résultat important des recherches paléolithiques de ces dernières années est, sans contredit, la découverte d'ossements humains fossiles. Ainsi, à Baia de Fier on a découvert en 1952 un crâne, un fragment de mandibule, un scapulum et un tibia appartenant à l'*Homo sapiens fossilis*; à Giurgiu, on a dégagé dans les alluvions de base de l'îlot Mocanu, à 22 m de profondeur, un puissant os frontal humain.

Pour terminer, on doit mentionner un aspect fâcheux du stade des recherches concernant le paléolithique roumain: si les réalisations du passé étaient tout à fait insufisantes dans cette direction, on doit reconnaître que

les résultats obtenus au cours de ces dernières années sont loin d'être satisfaisants.

Ce n'est pas en demeurant tributaires à la typologie que nos chercheurs pourront élucider la question du paléolithique roumain. A l'avenir, les découvertes de civilisations matérielles paléolithiques devront être rangées dans le cadre chronologique de notre période anthropozoïque. Ce n'est qu'ainsi qu'on pourra comprendre plus aisément la vie économique des communautés primitives, situer les relations culturelles dans les grandes lignes du développement de la société primitive et déterminer les aspects locaux et régionaux du paléolithique roumain.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — *Giurgiu*, Lame levalloisienne.
Fig. 2. — *Baia de Fier*. Le massif dit Piatra Peşterii.
Fig. 3. — *Baia de Fier*. La grotte dite Peştera Muierilor (intérieur).
Fig. 4. — *Baia de Fier*. Peştera Muierilor, la galerie des Ours.
Fig. 5. — Pointes à main du paléolithique moyen (moustérien): 1. Baia de Fier, 2. Ohaba-Ponor.
Fig. 6. — *Ohaba-Ponor*. Âtre paléolithique.
Fig. 7. — Lames de silex aurignaciennes. 1. Baia de Fier, 2. Ohaba-Ponor.
Fig. 8. — *Băile Herculane*. Microlithes.
Fig. 9. — *Baia de Fier*. *Homo sapiens fossilis* (crâne).
Fig. 10. — *Baia de Fier*. Peştera Muierilor. *Homo sapiens fossilis* (mandibule).
Fig. 11. — *Giurgiu*. *Homo sapiens fossilis*.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul VII, nr. 1—2, 1956

REZULTATELE SONDAJELOR DE LA DUDEŞTI ŞI UNELE PROBLEME ALE NEOLITICULUI DE LA SUD DE CARPAŢI

DE

EUGEN COMŞA

Pe teritoriul oraşului Bucureşti s-au făcut diferite descoperiri arheologice încă din secolul trecut, dar pînă de curînd în cartierul Dudeşti nu se cunoştea nici o descoperire de acest fel. Cartierul este situat înspre marginea de sud-est a oraşului nostru, pe terasa din stînga rîului Dîmboviţa. Pînă pe la jumătatea secolului al XIX-lea în această regiune mai era pădure de stejari. Despre resturile ei mai povestesc bătrînii şi azi. Că au existat într-adevăr astfel de păduri pledează şi faptul că pămîntul de sub solul vegetal este de culoare cafenie-roşcată caracteristică regiunilor de pădure.

Cercetările arheologice de suprafaţă au fost începute, în această parte a oraşului, în primăvara anului 1946 şi au fost continuate aproape an de an pînă astăzi.

În decursul cercetărilor de suprafaţă s-au descoperit mai multe puncte şi aşezări locuite de-a lungul istoriei vechi a regiunii. De pe suprafaţa terenului pe care au fost aşezările s-au adunat cantităţi apreciabile de materiale arheologice de tot felul, în special fragmente ceramice. Bizuindu-ne pe materialele culese sîntem în măsură să precizăm epoca în timpul căreia au fost locuite punctele respective. Dintre obiectivele arheologice descoperite, mai important este acela situat chiar lîngă limita de sud-est a cartierului, pe locul numit « Malul Roşu ».

În anul 1946 au fost adunate de aici, adică de pe terenul situat în marginea terasei inferioare a rîului Dîmboviţa, mai multe aşchii şi unelte de cremene de mici dimensiuni (microlite). Într-o altă perieghează (cercetare de suprafaţă) au fost scoase dintr-un mal, din imediata apropiere, mai multe fragmente ceramice de aspect primitiv. Cercetările ulterioare, dintre care unele efectuate de toţi membrii seminarului de preistorie de la Facultatea de istorie din Bucureşti, au dus de asemenea la culegerea unui mare număr de aşchii şi de unelte microlitice, împreună cu rare fragmente ceramice.

În ultimii ani, către limita de nord a aşezării străvechi au fost clădite o serie de locuinţe şi se observă tendinţa de a se construi noi case pe

întreaga ei întindere. Pentru a se putea salva de la distrugere resturile obiectivului arheologic amintit, conducerea Muzeului național de antichități a luat hotărîre de a se executa sondaje preliminare pentru a fi în măsură să se lămurească sau cel puțin să se pună problemele legate de această stațiune. O cercetare de suprafață, efectuată la începutul lunii septembrie 1954, ne-a arătat că locuirea a fost mai intensă înspre marginea terasei, pentru că în acea parte s-a găsit pe o suprafață restrînsă de teren un grup mai numeros de aşchii şi unelte de cremene. În funcție de această aglomerare s-a fixat locul săpăturii. Drept urmare, în cursul lunilor septembrie şi octombrie au fost săpate perpendicular pe linia de margine a terasei, către limita de sud-vest a aşezării, trei şanțuri paralele lungi de cîte 20 m şi late de cîte 1,30—1 m. Paralel cu săpăturile, prin cercetări de suprafață, s-a încercat delimitarea porțiunii de teren locuite în vechime. Pe baza aşchiilor şi a uneltelor de cremene culese din diferite puncte se poate spune cu aproximație că resturile aşezării se înşiruie de-a lungul marginii terasei pe o lungime de circa o sută de metri şi pe o lățime de aproximativ o sută douăzeci de metri [1]. Aşadar, aşezarea avea forma aproape pătrată sau rotundă. Prin aceasta stațiunea din Dudeşti se deosebeşte de celelalte aşezări neolitice similare. Aspectul terenului ne permite să arătăm şi unele dintre particularitățile aşezării determinate pînă acum. Ea era situată pe o întindere netedă lîngă marginea terasei, fără nici un sistem de apărare.

Prin săpăturile făcute s-au putut delimita mai multe gropi de forme şi dimensiuni felurite, dar dintre ele numai asupra uneia se cuvine să ne îndreptăm atenția. Această groapă, mai curînd albiere, de formă oval-alungită, adîncită parțial în pămîntul viu, avea dimensiunile de 3 × 1,50 m şi adîncimea maximă de 0,40 m față de nivelul de la care a fost ea săpată. Către o extremitate a gropii, pe fundul ei, au fost dezvelite resturile unei vetre de foc, deranjată încă în parte din vechime. Prin forma şi aspectul ei de mozaic, ea nu se deosebeşte de celelalte vetre din aşezările neolitice situate la sud de Carpații meridionali. Cu toate că dimensiunile gropii la care ne referim sînt relativ reduse, sîntem de părere, ținînd seama de vatra găsită *in situ*, că ne aflăm în fața unei gropi de bordei sau mai curînd a unei colibe cu podeaua puțin adîncită în pămînt. Bizuindu-ne pe forma adînciturii, putem presupune că acea colibă avea o formă alungită, poate ovală.

Din « groapa » amintită şi din celelalte gropi găsite în lungul şanțurilor şi în casete, au fost scoase la iveală numeroase materiale arheologice, mai cu seamă unelte, aşchii mici de cremene şi numeroase fragmente ceramice. Luînd în considerație faptul că pînă în prezent materiale de acest fel nu au fost publicate, socotim util ca în cele ce urmează să prezentăm caracteristicile lor principale.

Încă înainte de începerea săpăturilor s-a pus problema dacă într-adevăr uneltele microlitice sînt asociate cu ceramica sau dacă nu cumva avem de-a face cu două categorii de materiale total deosebite şi anume: pe de o parte resturi de viață omenească documentate prin microlite, datînd din epoca protoneolitică, pe de alta aşezarea cu materiale ceramice din epoca neolitică. Pentru a rezolva problema raporturilor dintre cele două serii de

---

[1] În precizarea dimensiunilor am avut în vedere şi împrăştierea provocată de muncile agricole.

obiecte s-au făcut schiţe la scară, pe care s-a notat locul de descoperire al tuturor aşchiilor şi uneltelor microlitice. După încheierea săpăturilor putem face precizarea că în toate cazurile în care s-a determinat o aglomerare de microlite, s-a observat că pe acelaşi loc există numeroase fragmente ceramice, legate împreună de o groapă sau de o mică albiere în teren. În schimb, în afara suprafeţelor de aglomerare a cioburilor şi microlitelor, s-au adunat ici şi colo rare fragmente ceramice şi aşchii de cremene. Observaţiile făcute ne îndreptăţesc să tragem concluzia că ambele categorii de materiale fac parte din acelaşi complex arheologic şi în consecinţă datează din aceeaşi vreme.

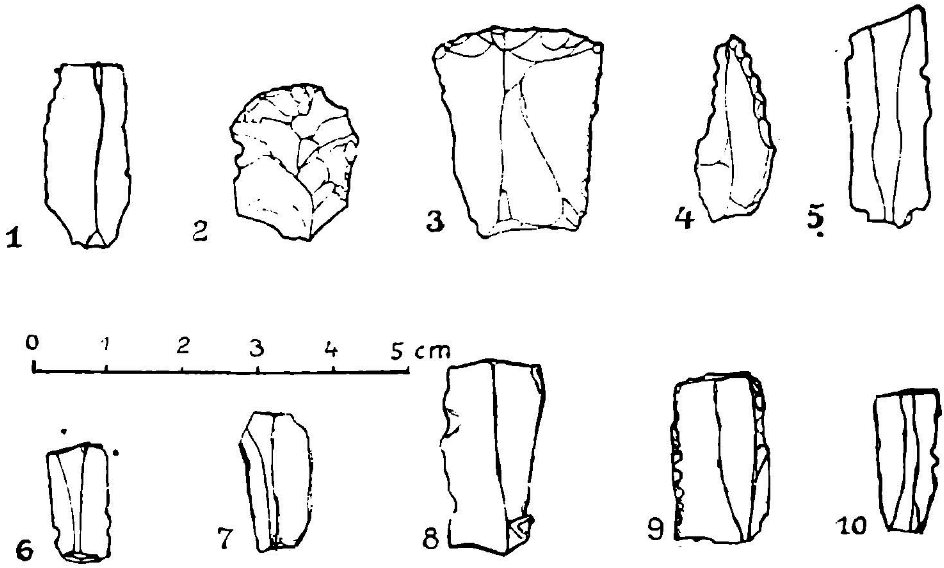

Fig. 1. — Dudeşti, unelte microlitice.

Faptele arătate mai sus ne permit să amintim încă o particularitate a aşezării cercetate şi anume aceea că datorită întinderii ei destul de mari ne aflăm de fapt în faţa unui strat de cultură foarte subţire sau mai curînd discontinuu, reprezentat prin aglomerări de materiale adunate în gropi sau în mici albieri în teren. În aceste adîncituri s-au găsit felurite materiale arheologice, între care uneltele constituie elementul principal. Majoritatea uneltelor descoperite au fost lucrate de oamenii din vechime din cremene, cîteva din tuf vulcanic şi în sfîrşit una singură a fost făcută din rocă vulcanică.

În timpul săpăturilor din toamna anului 1954 au fost descoperite 245 de aşchii şi unelte de caracter microlitic. Prezenţa în aşezare a numeroase aşchii de cremene ne arată că uneltele erau lucrate chiar în preajma locuinţelor. Prin dimensiunile reduse ale uneltelor iese la iveală o străveche tradiţie protoneolitică. Varietatea de culoare a silexului ne arată că materia primă era procurată din locuri diferite, iar micimea uneltelor, precum şi faptul că oamenii de atunci au încercat să folosească pentru executarea instrumentelor şi alte roci decît silexul — dar înrudite cu el — reflectă, în oarecare măsură, lipsa materiei prime. Uneltele de cremene au forme specifice peri-

oadei de început a epocii neolitice. Dintre diferitele categorii de unelte de silex avem documentate: mai multe trapeze, în principal răzuitoare (printre care unele duble), lame şi un vîrf-burghiu.

Din tuf vulcanic de culoare gălbuie sînt cîteva toporaşe-dălţiţe plate, de formă trapezoidală, şi o aşchie dintr-un toporaş în formă de calapod.

Rîşniţele sînt reprezentate prin cîteva fragmente, dintre care unul găsit în adîncitura colibei-bordei. Ele au fost lucrate din gresie sfărîmicioasă. Merită a fi remarcată şi o placă subţire de piatră dură, cu o mică albiere pe mijloc. Pe fundul acesteia se observă urme de culoare roşie. Foarte probabil placa a fost folosită vreme îndelungată pentru sfărîmarea pe ea a culorii roşii necesare fie pentru ornamentarea vaselor de lut ars, fie pentru tatuaj.

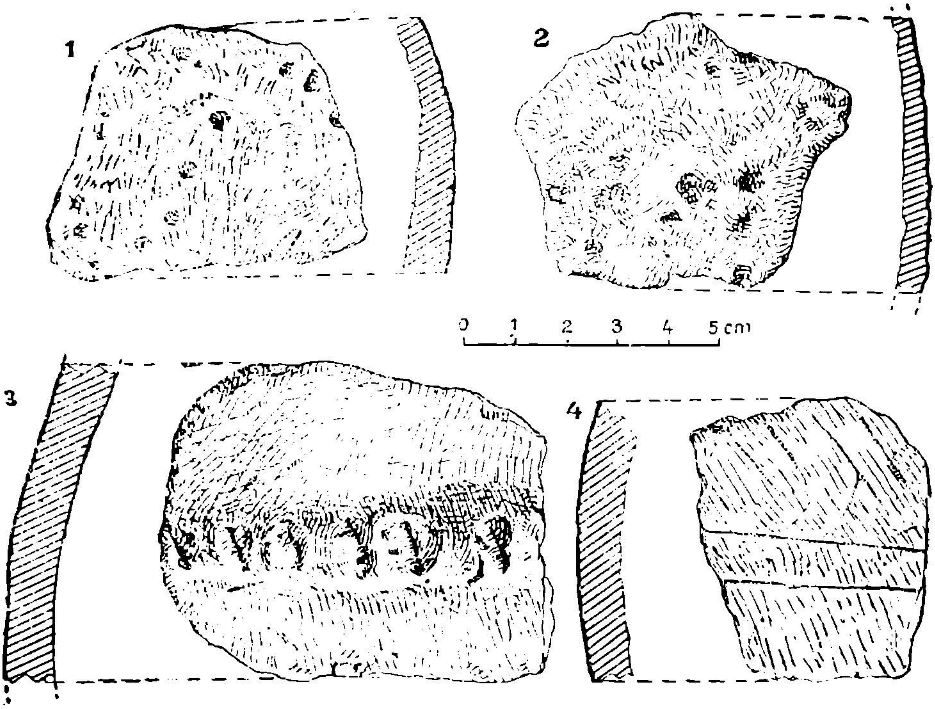

Fig. 2. — Dudeşti, fragmente ceramice.

Tot din gresie oamenii au făcut cîteva pisăloage şi un obiect de piatră cu o şănţuire pe mijloc, obiect despre care se crede că servea la îndreptarea tijelor de săgeată.

În afară de unelte, în timpul săpăturilor s-a adunat o cantitate apreciabilă de fragmente ceramice de diferite feluri. Din cauza compoziţiei solului în care s-au păstrat, aceste cioburi au ajuns în zilele noastre foarte corodate. Pe aproximativ trei sferturi din fragmentele ceramice nu se observă nici o urmă de decor. O caracteristică principală a materialelor ceramice adunate pe «Malul Roşu» este aceea că ele au fost modelate, în general, din pastă amestecată cu multă pleavă. Există însă şi o serie de vase de mici dimensiuni făcute dintr-o pastă mai fină. Pînă în prezent avem documentate vase

din pastă grosolană în formă de borcane cu corpul arcuit, iar între vasele din pastă fină se cunosc fragmente de vase în formă de cupă bitronconică sau recipiente apropiate de această formă. Merită a fi remarcate cîteva cioburi provenite din măsuţe de cult, care au avut cîte trei sau patru proeminenţe la colţuri, asemănătoare cu acelea de tip Venta B_1.

În ornamentare s-a folosit decorul în relief compus din brîuri alveolare orizontale sau altele în formă de potcoavă.

Un alt sistem întrebuinţat a fost acela al şirurilor de adîncituri făcute cu ajutorul unui instrument cu vîrful rotund şi bont. Cu astfel de adîncituri se alcătuiau şiruri distanţate, ce formează unghiuri sau arcuri făcînd parte, poate, din spirale.

Decorul realizat prin linii incizate este slab documentat, pe cioburi se păstrează frînturi de motive decorative meandrice şi chiar unele în spirală. Alteori, cu ajutorul liniilor drepte incizate erau compuse benzi. Pe un ciob se păstrează ornamente similare celor descoperite în stratul inferior de la Verbicioara. Pe el sînt de abia vizibile cîteva frînturi de benzi meandrice, din linii incizate, intercalate cu benzi a căror suprafaţă este haşurată în chip de reţea.

Sistemul canelurilor a fost folosit de olarii din vechime numai pentru ornamentarea vaselor lucrate din pastă fină. Canelurile paralele erau grupate în fîşii oblice sau în unghi. Excizia lipseşte pînă acum cu desăvîrşire.

★

Sprijinindu-ne pe materialele culese la Dudeşti putem spune că oamenii din aşezarea cercetată se ocupau — în oarecare măsură — cu cultivarea primitivă a plantelor şi probabil cu creşterea limitată a animalelor domestice. Documentarea pentru prima ocupaţie este reprezentată prin cantitatea apreciabilă de pleavă din pasta ceramică, iar pentru cea de-a doua facem precizarea că în suprafaţa săpată, în stratul respectiv, s-au aflat cîteva măsele de bovine şi două de porc.

Observaţiile şi materialele descoperite pînă acum nu ne dau posibilitatea să tragem concluzii cu privire la organizarea social-economică a comunităţii de care ne ocupăm, dar ţinînd seama de ansamblul descoperirilor din epoca dată, putem admite că între acei oameni existau relaţii de caracter matriarhal.

Una dintre cele mai importante probleme ce se leagă de complexul cultural studiat este datarea lui, şi în al doilea rînd raporturile dintre grupul omenesc cercetat şi celelalte culturi materiale din regiune.

În Muntenia, aceasta este prima aşezare în cuprinsul căreia s-a putut preciza legătura dintre microlite şi olărie.

Prezenţa ceramicii din pastă cu pleavă dovedeşte că ne aflăm în faţa unui complex din epoca neolitică, iar asocierea uneltelor microlitice, în număr mare, cu o astfel de olărie ne permite datarea aşezării în epoca neolitică timpurie. Lipsind cu totul pînă în prezent datele de ordin stratigrafic între acest complex şi celelalte culturi neolitice din regiune, singurul criteriu valabil pe care ne putem bizui este acela tipologic şi comparativ. În analiza situaţiei, în afară de unelte şi de olărie, vom avea în vedere şi modul de trai al oamenilor din acea vreme. Complexul cercetat, prin felul aşezării şi prin tipul de locuinţă, se leagă strîns de primele două faze ale culturii Boian. Anume, atît oamenii de la Dudeşti cît şi cei din aşezarea de lîngă satul Căţelu, aşezare ce datează din faza Bolintineanu, şi-au ales ca teren prielnic

de aşezare două puncte situate în preajma marginii terasei joase a rîului Dîmboviţa. Suprafeţele respective sînt netede şi în jurul lor nu se observă nici o urmă de întăritură. În ambele cazuri citate oamenii trăiau în locuinţe de mici dimensiuni adîncite parţial în pămînt. Pe întinderea aşezării, dat fiind faptul că lipsea o delimitare precisă, oamenii îşi făceau locuinţele distanţate şi răspîndite. Marea asemănare în privinţa tipului de aşezare şi a locuinţelor dintre complexul cercetat şi acelea din fazele Bolintineanu şi Giuleşti ale culturii Boian confirmă datarea propusă pentru descoperirile de la Dudeşti şi în acelaşi timp dovedeşte că grupul studiat nu poate fi situat într-o perioadă mai nouă, deoarece atît ca aşezare cît şi ca locuinţe, se deosebeşte total de elementele de cultură corespunzătoare de la sfîrşitul culturii Boian şi din cultura Gumelniţa.

O altă constatare pe care o facem cînd cercetăm uneltele este aceea a unei deosebiri evidente între instrumentele folosite de oamenii din staţiunea analizată şi uneltele întrebuinţate de oamenii din primele două faze ale culturii Boian. În timp ce locuitorii aşezării de la Dudeşti au utilizat în munca lor unelte mici de cremene în număr foarte mare, cei de la începutul culturii Boian le-au folosit în măsură cu totul restrînsă. În această privinţă cifrele ne pot da o imagine mai grăitoare. Pînă în prezent la Dudeşti au fost descoperite peste 500 de aşchii şi unelte mici de cremene, pe cînd la Giuleşti şi Greaca (ambele din faza Giuleşti) s-au adunat în timpul săpăturilor doar trei unelte microlitice.

În privinţa olăriei, utilizarea pastei cu pleavă constituie iarăşi un element de legătură între comunitatea de care ne ocupăm şi cele de la începutul culturii Boian.

Pe de o parte, pe baza caracteristicilor amintite mai sus şi a faptului că uneltele microlitice sînt specifice epocii epipaleolitice şi protoneolitice, iar pe de altă parte ţinînd seama de constatarea că în decursul epocii neolitice treptat ele încetează a mai fi folosite, datorită evoluţiei altor unelte, putem emite ipoteza că aşezarea de la Dudeşti este mai veche decît aşezările din primele două faze ale culturii Boian.

Raporturile dintre materialele descoperite la Dudeşti şi elementele de cultură materială din faza Bolintineanu nu sînt încă prea clare, totuşi pentru că sînt cele mai apropiate în timp merită a fi analizate anume. După cum am arătat mai sus, tipul de aşezare şi tipul de locuinţă al acelor oameni erau similare. În privinţa uneltelor singura asemănare constatată este aceea a folosirii în ambele complexe a tufului vulcanic de culoare galbenă. Atît într-un complex, cît şi în celălalt sînt documentate topoare în formă de calapod. Trebuie remarcată şi lipsa topoarelor cu gaură de înmănuşare în ambele cazuri. Dată fiind diferenţa în timp, uneltele de cremene sînt deosebite.

În domeniul olăriei se constată prezenţa în ambele complexuri a pastei cu pleavă şi a pastei fine cu forme bitronconice asemănătoare. Acestea din urmă sînt simple la Dudeşti şi mai complicate în aşezările Bolintineanu. Canelurile apropie şi ele cele două grupuri. În plus, pe olăria folosită de locuitorii aşezării de la Dudeşti, se observă benzi de linii incizate, care amintesc pe acelea din faza Bolintineanu.

Bizuindu-ne pe elementele de asemănare amintite, admitem că aşezarea de la Dudeşti precede în timp faza Bolintineanu. Aici trebuie făcută precizarea că, dată fiind lipsa unor elemente precise care să ne arate succesiunea

directă între cele două aspecte culturale, trebuie să presupunem că ne lipseşte din documentare veriga de legătură dintre ele. Aceasta urmează a fi căutată prin cercetările de suprafaţă extrem de atente, ce trebuie făcute în regiune. Dar se cuvine să recunoaştem că nu ne lipseşte numai veriga de legătură între Dudeşti şi Bolintineanu, ci fără îndoială ne lipsesc şi alte etape de la începutul epocii neolitice. Facem această precizare pentru că descoperirile de la Dudeşti dau la iveală un complex relativ evoluat care presupune existenţa unor faze sau culturi anterioare.

Complexul vechi neolitic de la Dudeşti nu este singurul cunoscut în Muntenia. De el pot fi legate descoperirile mai vechi făcute de Dinu V. Rosetti în cartierul Roşu-Militari din partea de nord-vest a oraşului Bucureşti. Cu prilejul unor sondaje arheologul amintit a descoperit fragmente ceramice asociate cu microlite. Din nefericire s-au păstrat doar cîteva fragmente ceramice rămase inedite pînă astăzi. Din acelaşi grup fac probabil parte şi descoperirile de pe teritoriul satului Gurbăneşti, unde tot Dinu V. Rosetti a cules unelte microlitice. În afară de aceste puncte, pe teritoriul Munteniei mai avem date despre o serie întreagă de descoperiri în majoritatea cazurilor întîmplătoare, situate toate în cîmpie. Ele au fost determinate în timpul cercetărilor de suprafaţă. În unele cazuri avem documentate doar microlite, în altele microlitele sînt asociate, ca şi la Dudeşti, cu ceramică din pastă cu pleavă şi de cele mai multe ori se cunosc puncte cu material ceramic din pastă cu pleavă. Această serie finală poate fi legată fie de complexul Dudeşti, fie de primele două faze ale culturii Boian.

Dată fiind importanţa complexului studiat propunem ca acesta să fie denumit după locul descoperirii şi anume să poarte pînă la noi cercetări numele de *cultura Dudeşti.*

În stadiul actual al cercetărilor am avea aşadar de-a face în Muntenia cu următoarea evoluţie a ginţilor şi a triburilor din epoca neolitică: cele mai vechi comunităţi omeneşti neolitice cunoscute, ce au locuit pe acest teritoriu, au fost acelea din cultura Dudeşti; după o perioadă de timp, pentru care nu avem încă o documentare, urmează complexul *Boian-Gumelniţa* [1] cu diferitele ei faze.

Pentru a aduce unele completări şi a ne putea da seama de ansamblul descoperirilor neolitice timpurii şi pentru ca să fim în măsură să confirmăm plasarea în timp a descoperirilor despre care e vorba, se cuvine să avem în vedere materialele din aşezările şi culturile teritoriilor învecinate. Pînă acum în Transilvania nu se cunosc resturi de cultură materială care ar putea fi puse în legătură cu acelea de la Dudeşti.

Descoperirile din Moldova făcute la Perieni şi la Glăvăneştii Vechi [2], descoperiri din aria culturii cu ceramică liniară, sînt apropiate în timp de cele de la Dudeşti, dar pe lîngă unele asemănări în privinţa modului de trai al oamenilor, sînt deosebiri esenţiale în privinţa materialului ceramic. Pe cînd în Moldova este caracteristică ceramica de culoare cenuşie ornamentată prin linii incizate în formă de spirale, cu capete de note muzicale, la Dudeşti o astfel de olărie lipseşte; în schimb, oamenii de acolo au folosit vase din pastă fină modelate în forme cu totul deosebite de cele din Moldova. În

[1] Numire folosită pentru prima oară de prof. Ion Nestor în 1945 la cursul de arheologie.
[2] I. Nestor, *Probleme noi în legătură cu neoliticul din R.P.R.*, « S.C.I.V. », I, 1950, nr. 2, p. 211.

funcţie de aceste date sîntem de părere că nici descoperirile făcute pînă acum pe teritoriul Moldovei nu ne pot ajuta la lămurirea problemelor aşezării de la Dudeşti.

În Dobrogea şi în R.P. Bulgaria nu se cunosc încă descoperiri similare. Singura regiune care ne oferă date mai importante cu privire la problema cercetată este Oltenia. Săpăturile colectivului arheologic Verbicioara din 1949—1951 au scos la iveală, pe teritoriul satelor Cleanov şi Verbicioara, o serie de materiale şi au descoperit aşezările respective, care prezintă analogii cu materialele de la Dudeşti. Din regiunea satelor amintite cunoaştem resturi de cultură materială a căror cronologie relativă, stabilită şi pe bază de observaţii stratigrafice, este următoarea: cea mai veche fază neolitică cunoscută este documentată prin descoperirile făcute prin cercetări de suprafaţă şi săpături pe dealul Fiera de lîngă Cleanov [1]. Caracteristica principală a complexului de vieţuire omenească de acolo o constituie marele număr de microlite, între care predomină vîrfurile de săgeţi, iar în domeniul ceramicii, olarii au folosit pasta amestecată cu multă pleavă şi decorul compus din şiruri de adîncituri rotunde. Complexului de pe dealul Fiera îi urmează în timp resturile adunate din stratul inferior de la Verbicioara [2], strat caracterizat prin microlite în formă de răzuitoare. Elementul principal de diferenţiere faţă de materialele de pe Fiera, la Verbicioara îl reprezintă uneltele microlitice de formă geometrică, anume trapezele, care la Fiera sînt documentate printr-un singur exemplar. În domeniul ceramicii se cunosc caneluri şi benzi de linii incizate formînd motive meandrice, unele benzi fiind haşurate în reţea. Mai tîrziu şi pe teritoriul din preajma satului actual Verbicioara a continuat vreme îndelungată evoluţia purtătorilor culturii Sălcuţa, după cum reiese din suprapunerea unui strat de cultură masiv peste cel amintit.

Revenind la descoperirile de la Dudeşti şi comparînd modul de trai şi materialele găsite cu acelea din Oltenia, constatăm o serie întreagă de asemănări. Aşezările şi locuinţele sînt de acelaşi tip. Cît despre materiale, în timp ce la Fiera elementul caracteristic îl constituie vîrfurile de săgeţi microlitice, la Dudeşti avem un singur vîrf similar. În schimb, decorul olăriei, alcătuit din adîncituri rotunde, leagă strîns cele două complexe. Pe cînd decorul cu adîncituri apropie cele două complexe, uneltele microlitice în formă de trapez le deosebesc şi arată o legătură mai strînsă cu faza documentată în stratul inferior de la Verbicioara. În acelaşi sens ne ajută şi decorul din benzi haşurate în reţea, prezent atît pe vasele de la Verbicioara cît şi pe unele cioburi de la Dudeşti.

Pe baza unor materiale văzute în Muzeul regional din Timişoara putem presupune existenţa unor materiale asemănătoare şi în Banat.

Întemeindu-ne pe comparaţiile de mai sus, sîntem de părere că descoperirile de la Dudeşti fac parte dintr-un mare complex de cultură materială cunoscut pînă acum în Oltenia, Muntenia şi probabil în Banat. Succesiunea culturilor neolitice vechi de la sud de Carpaţi ar fi: Fiera, Dudeşti, Verbicioara I. Dintre acestea, pe baza elementelor de asemănare, sîntem de părere că aspectul Dudeşti s-a dezvoltat din acela documentat pe dealul Fiera. Pe de

---

[1] Rapoartele colectivului Verbicioara din « S.C.I.V. », II, 1951, nr. 1, p. 230—232, şi « S.C.I.V. », III, 1952, p. 142—147.

[2] *Ibidem*, p. 232—235, şi « S.C.I.V. », III, 1952, p. 154—155.

altă parte este foarte probabil că aşezarea de la Dudeşti a fost în bună parte contemporană cu aşezarea Verbicioara I.

Privind în ansamblu situaţia, ajungem la constatarea că lipsa elementelor de caracter liniar în ornamentare şi în general în olăria folosită de oamenii de la sud de Carpaţi, ne îndreptăţeşte să admitem sub formă de ipoteză că în Muntenia şi în Oltenia evoluţia culturilor neolitice s-a produs pe un trunchi deosebit de acela din Moldova. În timp ce la est de Carpaţi elementul principal îl constituie triburile culturii liniare, în Oltenia şi Muntenia elementul principal îl reprezintă o cultură neolitică sudcarpatică dezvoltată local pe temeiuri epipaleolitice.

În stadiul actual al cercetărilor, triburile neolitice de la sud de Carpaţi (Oltenia şi Muntenia) au avut la început aceeaşi cultură materială, dar mai apoi, cu puţin înainte de faza Bolintineanu, s-au produs o serie de evenimente care au dus la o separare şi la o evoluţie deosebită a triburilor din cele două provincii. În Oltenia s-a continuat dezvoltarea locală, fără a se putea observa intervenţia unor elemente străine. În schimb, în Muntenia a avut loc din acel moment o cotitură: fondul principal local s-a menţinut, dar se pare că a intervenit un factor nou. În această privinţă trebuie să ţinem seama în primul rînd de condiţiile locale specifice şi de apropierea de triburile culturii liniare. Evoluţia separată a culturilor din Oltenia şi Muntenia s-a menţinut pînă la sfîrşitul fazei Petru Rareş cînd s-a produs o nouă unificare şi uniformizare culturală pe întreg teritoriul de la sud de Carpaţi sub aspectul fazelor tîrzii ale complexului Boian-Gumelniţa.

Cercetările cu privire la epoca neolitică timpurie din regiunea de la sud de Carpaţi sînt de-abia la începutul lor. Din expunere credem că reies destul de clar problemele care au putut fi lămurite pe baza rezultatelor sondajelor de la Dudeşti. Fără îndoială că o serie de probleme sînt încă discutabile, dar avem datoria să le punem şi să ne dăm toată silinţa pentru a contribui la lămurirea lor.

РЕЗУЛЬТАТЫ РАСКОПОК В ДУДЕШТИ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ НЕОЛИТА НА ЮГЕ ОТ КАРПАТ

(КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Тщательное изучение археологических материалов поселения в Дудешти привело к углублению и частичному выяснению некоторых вопросов, связанных с развитием неолитических племен на территории Мунтении и Олтении.

В первую очередь ставятся два вопроса: установление даты комплекса Дудешти и выяснение взаимоотношений этого комплекса и окружающих материальных культур неолита.

Поселение в Дудешти — единственная в Мунтении стоянка, в которой было возможно уточнить связь микролитов и керамики. Присутствие микролитов и керамики с половой в составе глины доказывает наличие комплекса эпохи раннего неолита.

Тип поселения и жилищ в Дудешти тесно связан с двумя первыми фазами культуры Боян-Гумельница.

По ряду сходных и различных элементов можно считать, что открытия в Дудешти датируются периодом до фазы Болинтиняну культуры Боян-Гумельница.

Установление времени этого комплекса подтверждается и другими открытиями в соседних областях, из которых Олтения является единственной областью с богатыми данными по изучаемому вопросу.

При сравнении быта людей и материалов, найденных в Дудешти, с данными Олтении (Клянов и Вербичоара), устанавливается целый ряд общих черт между ними. Поселения и жилища в Дудешти и Олтении одного типа, но если в Клянове (Фиера) неолитические наконечники стрел являются характерным элементом, то в Дудешти был найден всего один наконечник такого рода. В то время как орнаменты из круглых углублений тесно связывают эти комплексы (в Дудешти и Клянове), микролитические трапецовидные орудия отличают их друг от друга и показывают более тесную связь находок из Дудешти и фазы, документированной нижним слоем в Вербичиоаре. То же самое подтверждается и орнаментом из заштрихованных лент на керамике из Вербичиоры и на некоторых черепках из Дудешти.

Основываясь на вышеприведенных сравнениях можно считать, что поселения в Дудешти являются частью большого комплекса материальной культуры, известного на территории Мунтении и Олтении и, вероятно, в Банате. Последовательность древних неолитических культур на юге от Карпат была следующей: Фиера, Дудешти, Вербичоара I.

Анализ положения в целом приводит к выводу, что отсутствие линейного орнамента на гончарных изделиях, которыми пользовались на юге от Карпат, дало основание предположить, что в Мунтении и Олтении эволюция более древних неолитических культур проходила на другой чем в Молдове основе. В то время как на востоке от Карпат главный элемент представляют собой различные племена культуры линейной керамики, в Мунтении и Олтении главным элементом является неолитическая южно-карпатская культура, развившаяся из местных элементов на эпипалеолитической основе.

В современной стадии изучения установлено, что в начале неолитической эпохи у племен, живших на юге от Карпат (Мунтения и Олтения), была одинаковая материальная культура, но несколько позже, немного раньше фазы Болинтиняну культуры Боян, произошел целый ряд событий, приведших к разделению и различным эволюциям племен в этих двух провинциях. В Олтении продолжалось местное развитие без влияния чужих элементов, а в Мунтении местный основной характер сохранился, но также вошли и новые элементы. В данном случае прежде всего следует учесть местные специфические условия, близость и влияние племен линейной культуры. Различия в эволюции культуры Мунтении и Олтении продолжались до конца культуры Боян, когда имело место их новое воссоединение в рамках культуры Гумельница-Сэлкуца.

Исследования в связи с человеческим бытом эпохи раннего неолита на юге от Карпат находятся, в сущности, лишь в начальной стадии.

Из вышеизложенного вытекает, что некоторые вопросы в связи с раскопками в Дудешти вполне выяснены, другие же, будучи спорными, должны разбираться дальше в целях полного их разрешения.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Дудешти. Микролитические орудия.
Рис. 2. — Керамические фрагменты.

RÉSULTATS DES SONDAGES DE DUDEŞTI ET QUELQUES PROBLÈMES DU NÉOLITHIQUE AU SUD DES CARPATES

(RÉSUMÉ)

La connaissance détaillée des matériaux archéologiques de l'établissement de Dudeşti permet d'approfondir et d'éclaircir en partie certains problèmes liés à l'évolution des tribus néolithiques du territoire de la Valachie et de l'Olténie.

Deux problèmes se posent en premier lieu: celui de fixer la date de la station de Dudeşti et celui des rapports que les représentants de ce groupe entretenaient avec les hommes appartenant aux civilisations matérielles néolithiques des alentours.

L'établissement de Dudeşti est, en Valachie, la seule station dans les limites de laquelle on a pu préciser les rapports entre les microlithes et la poterie. La présence de petits outils et la céramique faite d'une pâte contenant de la bâle prouvent qu'on est en présence d'un ensemble de la première période du néolithique.

Par son genre d'établissement et par le type d'habitation, la communauté de Dudeşti se montre étroitement liée aux deux premières phases de la civilisation de Boian-Gumelniţa.

En tenant compte d'une série d'éléments de ressemblance et de différence, l'auteur est d'avis que les découvertes de Dudeşti datent d'une période antérieure àla phase Bolintineanu de la civilisation de Boian-Gumelniţa.

La date attribuée à cette station est également confirmée par les découvertes faites dans les régions voisines. Parmi celles-ci, l'Olténie est la seule à fournir des données plus importantes ayant trait au problème étudié.

Comparant la manière de vivre et les matériaux découverts à Dudeşti à ceux d'Olténie, on trouve toute une série de ressemblances. Etablissements et habitations sont du même type. Toutefois, tandis qu'à Fiera l'élément caractéristique est constitué par les pointes de flèches microlithiques, on n'en a trouvé qu'une seule à Dudeşti. Tandis que la décoration constituée par des excavations rondes rattache étroitement les deux stations, les outils microlithiques, de forme trapézoïdale, les différencient et prouvent une liaison plus étroite entre les découvertes faites à Dudeşti et la phase attestée dans la couche inférieure de Verbicioara.

La même chose est également confirmée par le décor à bandes hachureés en réseau, que l'on trouve sur les vases de Verbicioara aussi bien que sur certains fragments de poterie de Dudeşti.

Se fondant sur les comparaisons ci-dessus, l'auteur est d'avis que les découvertes de Dudeşti font partie d'un grand ensemble de civilisation matérielle connu jusqu'à présent en Olténie, en Valachie et probablement dans le Banat. La succession des civilisations néolithiques anciennes au Sud des Carpates a été: Fiera, Dudeşti, Verbicioara I.

En analysant la situation dans son ensemble, on arrive à la constatation que l'absence, dans l'ornementation, des éléments linéaires (constatation valable, en général, pour la poterie utilisée au Sud des Carpates) donne le droit d'admettre, à titre d'hypothèse, qu'en Valachie et en Olténie l'évolution des plus anciennes civilisations néolithiques s'est produite sur une souche différente de celle de Moldavie. Tandis qu'à l'Est des Carpates, l'élément principal est constitué par les tribus de la civilisation de la céramique linéaire, en Olténie et en Valachie l'élément principal est représenté par une civilisation néolithique sud-carpatique, qui s'est développée localement, sur des bases épipaléolithiques.

A l'état actuel des recherches, il appert que les tribus néolithiques du Sud des Carpates (Valachie et Olténie) ont eu, au début de l'époque néolithique, une même civilisation matérielle ; mais ensuite, il s'est produit, peu avant la phase Bolintineanu, une série d'événements qui ont conduit à une séparation et à une évolution différente des tribus de ces deux provinces. Le développement local a continué en Olténie sans que l'on puisse observer l'intervention d'éléments étrangers. En échange, c'est à partir de ce moment que se produisit en Valachie un changement de direction ; le fond local principal s'est maintenu, mais il semble qu'un facteur nouveau y intervint. A ce point de vue, on doit tenir compte, en premier lieu, des conditions locales spécifiques, de la proximité et tout au moins de l'influence des tribus de la civilisation linéaire. L'évolution différente des civilisations de Valachie et d'Olténie s'est maintenue jusqu'à la fin de la civilisation de Boian, lorsqu'une nouvelle unification et uniformisation se produisit sous l'aspect de la civilisation de Gumelniţa-Sălcuţa.

En fait, les recherches relatives à la vie des hommes de la première période de l'époque néolithique de la région située au Sud des Carpates n'en sont qu'à leurs débuts.

Il faut espérer que de cet exposé ressortent clairement les problèmes qui ont pu être élucidés en fonction des résultats des sondages de Dudeşti. Certains problèmes sont sans doute encore discutables, mais l'auteur croit de son devoir de les formuler et de faire tous les efforts pour les élucider.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — *Dudeşti.* Outils microlithiques.
Fig. 2. — *Dudeşti.* Fragments céramiques.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul VII, nr. 1—2, 1956

PROBLEMELE NEOLITICULUI CARPATO-NIPROVIAN ÎN LUMINA SĂPĂTURILOR DE LA IZVOARE

DE

RADU VULPE

I. INTRODUCERE

Pe un spaţiu vast, întins spre apus pînă în Transilvania, în valea superioară a Mureşului, spre răsărit pînă la Nipru, spre nord pînă în mijlocul Volîniei, iar spre sud pînă în jurul Buzăului (fig. 1), s-a dezvoltat în epoca neolitică o cultură de un nivel relativ înaintat, caracterizată printr-o ceramică decorată cu benzi spiralo-meandrice incise ori pictate, prezentînd particularităţi tehnice şi estetice remarcabile. Această cultură, descoperită în regiuni diferite şi la date diferite, a fost studiată în mod fragmentar şi izolat în Ucraina, în Moldova şi în Transilvania de est, sub numele de « Tripolie », « Cucuteni » sau « Ariuşd », după staţiunile locale cele mai caracteristice, ajungîndu-se abia în vremea din urmă la o idee clară a unităţii sale. Azi considerăm potrivit să înregistrăm această unitate sub numele triplu de « cultura Ariuşd-Cucuteni-Tripolie », întrunind într-o singură expresie numele celor trei staţiuni neolitice care jalonează axa ariei sale de răspîndire.

Pe lîngă compartimentele sale regionale, cultura Ariuşd-Cucuteni-Tripolie prezintă şi o succesiune de modificări în timp, marcînd etapele unei evoluţii organice. Explicarea acestor complicate variaţii comportă o serie de probleme, pentru studiul cărora e nevoie de aplicarea tuturor metodelor specifice ale arheologiei, dar de o valoare decisivă este metoda stratigrafică, deoarece numai cu ajutorul ei se poate stabili în mod sigur raportul cronologic dintre diferite staţiuni, dintre diferite culturi, precum şi dintre diferitele aspecte regionale sau succesive ale unei aceleiaşi culturi.

Folosirea metodei stratigrafice depinde, însă, de frecvenţa staţiunilor cu straturi suprapuse, iar în aria neoliticului carpato-niprovian asemenea staţiuni sînt distribuite cu totul inegal. În cea mai mare parte a acestei arii, pe teritoriul actual al R.S.S. Ucraina, ele lipsesc aproape cu totul, pînă în prezent nefiind cunoscute acolo decît prea puţine aşezări cu mai

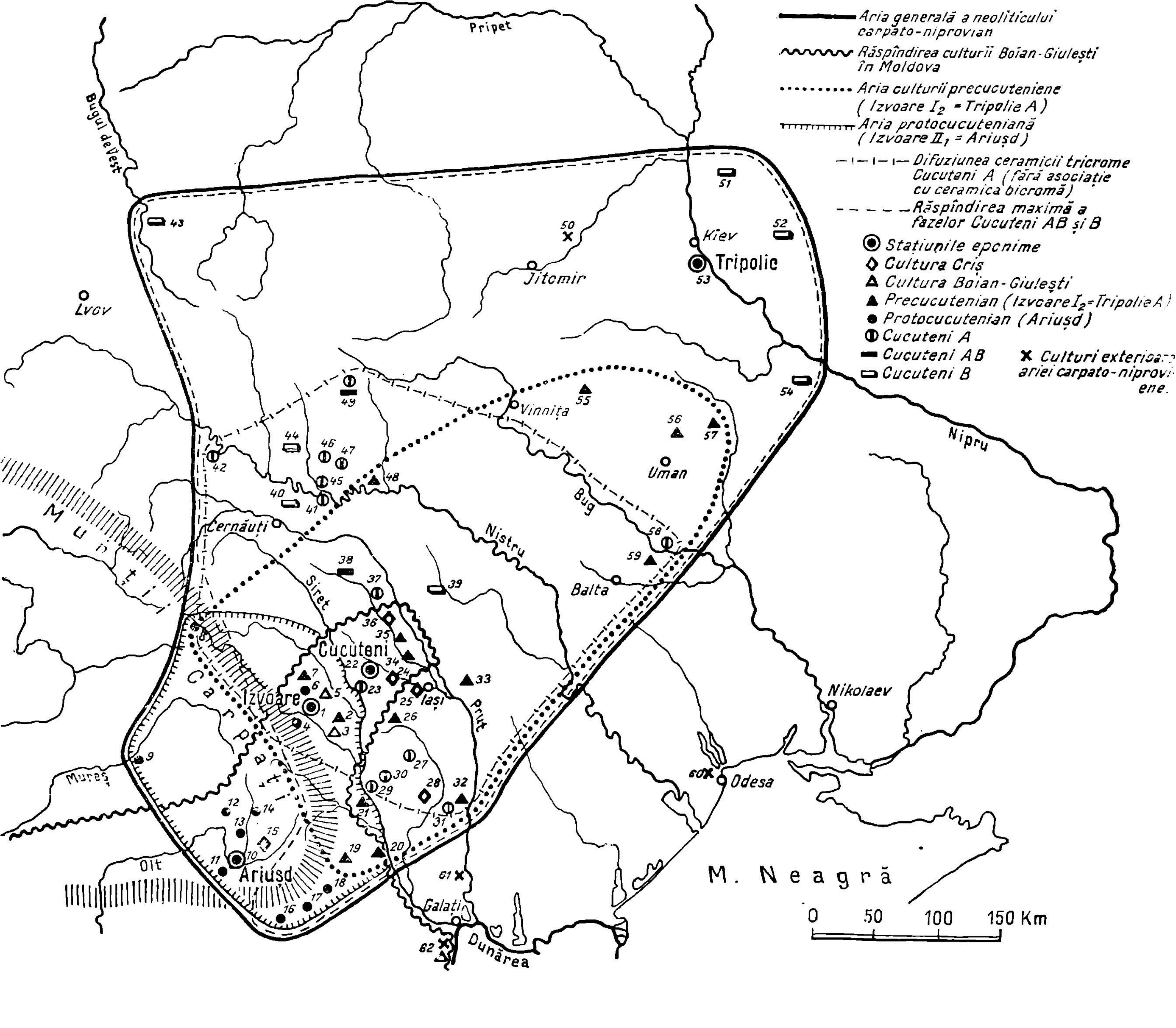

Fig.1. — Răspîndirea culturii neolitice carpato-niproviene în diversele faze ale dezvoltării sale. — Cifrele se referă la următoarele stațiuni: *1.* Izvoare; *2.* Traian; *3.* Zănești; *4.* Calu; *5.* Girovu; *6.* Frumușica; *7.* Tirpești; *8.* Hangu; *9.* Tg. Mureș; *10.* Ariușd; *11.* Bod (Priesterhügel); *12.* Doboșeni; *13.* Olteni; *14.* Bicsadi; *15.* Leț; *16.* Monteoru; *17.* Băiești-Aldeni; *18.* Bonțești; *19.* Panciu; *20.* Ciorani; *21.* Mîndrisca; *22.* Cucuteni; *23.* Hăbășești; *24.* Podul-Iloaiei; *25.* Valea Lupului; *26.* Negrești; *27.* Poienești; *28.* Perieni; *29.* Băcioiu; *30.* Recea; *31.* Bîrlălești; *32.* Bogdănești; *33.* Rădeni; *34.* Larga Jijiei; *35.* Vlădeni; *36.* Glăvănești; *37.* Trusești; *38.* Corlăteni; *39.* Petreni; *40.* Șipeniți; *41.* Dărăbani; *42.* Nezviska; *43.* Zavisnea; *44.* Bilce Zlote; *45.* Kudrinți; *46.* Fridrivți; *47.* Kadievți; *48.* Luka-Vrublevețkaia; *49.* Krutoborodinți; *50.* Gorodsk; *51.* Evminka; *52.* Lukași; *53.* Tripolie; *54.* Andreevka; *55.* Borisovka; *56.* Krasnostavka; *57.* Vișnopol; *58.* Sabatinovka; *59.* Savrani; *60.* Usatovo; *61.* Stoicani; *62.* Brăilița.

Pătura de cultură a așezării de la Izvoare, groasă de circa 3 m, este vîrstată prin patru straturi roșii, groase de 0,15—0,18 m, constînd din vetre de foc și resturi de platforme și de dărîmături de vălătuci arse. Aceste straturi consistente alternează cu cinci straturi afînate negre, groase de 0,32—0,47 m, conținînd cenușă, oase și resturi de diverse obiecte, cu deosebire fragmente ceramice. Stratigrafia stațiunii nu a fost determinată în întregime decît cu timpul, pe măsură ce progresau săpăturile și studiul materialului recoltat. Dar încă de la început, din anul 1936, s-a impus atenției noastre stratul cu ceramică tripoliană incisă și imprimată, numit de noi *Izvoare I*, care, situat la baza straturilor conținînd elementele culturilor Ariușd și Cucuteni A, dovedea pentru prima oară în mod cert prioritatea cronologică a culturii Tripolie A față de acestea, obținîndu-se astfel un solid punct de orientare în problemele neoliticului carpato-niprovian [1]. Ulterior, analiza stratigrafiei de la Izvoare ne-a dus la discriminări mai amănunțite. Astfel, a trebuit ca ceea ce numisem, în 1936, «stratul Izvoare II», să fie despărțit în două: o fază protocucuteniană, *Izvoare II 1*, cuprinzînd ceramica pictată bicromă și tricromă a culturii Ariușd, și o fază *Izvoare II 2*, corespunzînd fazei Cucuteni A, cu ceramică exclusiv tricromă [2]. Am constatat, apoi, că faza protocucuteniană de caracter Ariușd comportă, la rîndul său, două straturi: *Izvoare II 1 a* și *Izvoare II 1 b*. În sfîrșit, în ultimul timp, observații locale încă insuficient de clare, dar coroborate de constatări comparative mai întinse, ne-au obligat să procedăm la o bifurcare similară și înăuntrul fazei precucuteniene, deosebind un strat cu elemente predominante de caracter Boian-Giulești, *Izvoare I 1*, de un strat mai nou, *Izvoare I 2*, cu ceramică prin excelență de caracter Tripolie A.

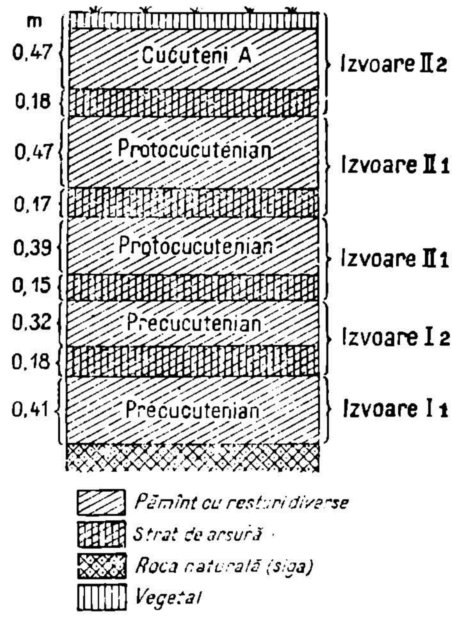

Fig. 2. — Schema stratigrafică a stațiunii neolitice de la Izvoare.

În rezumat, schema stratigrafică completă de la Izvoare, considerată de la fund spre suprafața actuală, adică începînd cu stratul cel mai vechi, este următoarea (cf. și fig. 2):

---

[1] «Eurasia septentrionalis antiqua», XI, 1937, p. 136—146. Cf. V. Gordon Childe, *The Dawn of European civilization*, ed. a III-a, Londra, 1939, p. 138 și ed. a V-a, Londra 1950, p. 141; E. I. Kricevskii, «Краткие сообщения», VIII, 1940, p. 58; T. Passek, *op. cit.*, p. 12, 26, 31; S. N. Bibikov, «Советская археология», XI, 1949, p. 144; idem, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре, în «Материалы и исследования по археологии СССР», Moscova-Leningrad, 1953 nr. 38, p. 276.

[2] «Studii», II, 1949, nr. 1, p. 127—128.

— *Izvoare I 1* = cultura Boian-Giulești } Precucutenian
— *Izvoare I 2* = cultura Tripolie A }
— *Izvoare II 1 a* } Protocucutenian = Ariușd
— *Izvoare II 1 b* }
— *Izvoare II 2* = Cucuteni A = Tripolie B/I (Passek).

La aceste straturi compacte se mai adaugă o serie de fragmente ceramice răzlețe descoperite la suprafața terenului și aparținînd culturii Usatovo de la începutul epocii bronzului, precum și un mare număr de morminte de inhumație mai recente, care străpung depunerile neolitice superioare. Din aceste morminte, unele se raportă la cultura Cerneahov din secolele III-IV e.n., iar cele mai multe, de rit creștin, fac parte din cimitirul unui sat medieval dispărut, ale cărui urme, datînd din secolele XIV—XVI, acoperă terenul din jurul stațiunii antice.

III. CARACTERELE DIVERSELOR STRATURI NEOLITICE DE LA IZVOARE

Straturile Izvoare I (precucuteniene)

Stratul cel mai de jos al așezării de la Izvoare, situat direct pe roca naturală, fără nici o urmă de vatră, și stratul imediat superior, de care este separat printr-o pătură continuă de pămînt ars, alcătuiesc împreună complexul stratigrafic *Izvoare I*. În ceramica acestui complex se disting două categorii diferite și anume: 1) o olărie cenușie, mai rar roșiatică-brună, slab lustruită, cu pereții groși, ornată cu motive excise simple, de caracter Boian-Giulești: serii de triunghiuri, pătrate alternative ca pe tabla jocului de șah, serii de linii paralele formînd spirale continue [1] (fig. 3), și 2) o olărie de caracter Tripolie A [2], de asemenea cenușie cu lustru slab, dar cu alte forme și cu pereții mai subțiri, împodobită cu incizii și cu linii punctate, produse prin imprimarea unor «dinți de pieptene», constituind ornamente spiraloidale rezervate în negativ, bazate pe motivul cercurilor unite tangențial prin benzi oblice (fig. 4). Vasele din această categorie prezintă în plus proeminențe, alveole, caneluri mărunte, figuri în relief și zone vopsite în mod primitiv cu ocru pulverulent. Atît ornamentele excise, cît și cele incise și imprimate, sînt umplute cu o substanță albă, dar în afară de acest detaliu tehnic, nu se observă decît foarte slabe și discutabile elemente de legătură stilistică între cele două categorii ceramice. În cursul săpăturilor, am constatat că ceramica excisă se găsește cu deosebire în stratul inferior din complexul *Izvoare I*, rareori ivindu-se mai sus, pe cînd, dimpotrivă, ceramica incisă și imprimată, fără a fi absentă în stratul inferior, apare masiv numai în cel superior. Prin urmare, diferenței tipologice dintre cele două categorii ceramice îi corespunde o diferență cronologică destul de evidentă, care ne permite să caracterizăm stratul cel mai de jos, pe care îl distingem sub numele de *Izvoare I 1*, ca reprezentînd faza Giulești a culturii Boian, iar stratul imediat următor, *Izvoare I 2*, ca aparținînd culturii Tripolie A.

---

[1] Pentru definirea fazei Giulești a culturii Boian cf. E. Comșa, *Studii și referate privind istoria Romîniei*, Ed. Acad. R.P.R., București, 1954, partea I, p. 303—308; idem, « S.C.I.V. », V, 1954, nr. 3—4, p. 361 și urm.

[2] Dăm nomenclatura fazelor neolitice ale ariei tripoliene, după lucrarea citată a Tatianei S. Passek.

În ceramica celor două straturi se mai întîlnesc rare fragmente cu linii incise, care amintesc ceramica liniară, cîteva fragmente ornate cu benzi umplute cu puncte, amintind vag ceramica Vinča-Turdaş, precum şi destul de multe cioburi poroase alveolate, cu analogii în ceramica culturilor Criş, Boian, Bükk. Nu am putut stabili în mod direct cărui nivel anume aparţin aceste elemente, dar, bazîndu-ne pe comparaţia cu constatările din alte staţiuni, înclinăm a le asocia cu ceramica excisă şi a le atribui stratului *Izvoare I 1*. Restul inventarului complexului *Izvoare I* cuprinde numeroase figurine de lut antropomorfe feminine, accentuat steatopige, care, probabil, se referă numai la nivelul *Izvoare I 2*, precum şi cîteva figurine zoomorfe, cîteva obiecte mici de cupru şi multe securi de piatră lustruită, plate sau găurite, a căror poziţie între cele două subdiviziuni stratigrafice nu ar putea fi precizată deocamdată nici sub formă ipotetică.

Straturile Izvoare II 1 (protocucuteniene)

Straturile *Izvoare II 1 a* şi *Izvoare II 1 b*, fiecare avînd la bază cîte un nivel de locuinţe, cu vetre şi mase de vălătuci arşi, conţin un inventar bogat, cu deosebire ceramic, întru totul analog aceluia de la Ariuşd [1]. Ceramica, pe lîngă vase monocrome poroase, de caracter utilitar, prezintă două categorii de vase fine, lucrate cu îngrijire, cu pasta omogenă, bine arsă, cu suprafaţa lustruită şi ornată cu motive pictate înainte de ardere. Avem, astfel, o categorie bicromă (fig. 8), cea mai caracteristică pentru cultura protocucuteniană, constînd din vase negre sau roşii, acoperite cu un slip frumos lustruit şi pictate cu alb (rareori şi cu roşu), şi o categorie tricromă (fig. 9, *1* şi *3*), cu motive pictate cu alb, roşu şi negru, în stilul Cucuteni A. Cele două serii de vase pictate, ca şi restul inventarului, reprezentat prin numeroase figurine antropomorfe feminine, uneori decorate cu incizii spirale, prin rare figurine masculine, tratate în mod realist, prin numeroase figurine zoomorfe înfăţişînd mai ales bovine, prin figurine reproducînd elemente de mobilier, prin pintadere de lut, prin obiecte de cupru, prin obiecte de os, prin lame de silex ori de gresie silicioasă, prin numeroase securi plate de marnă silicioasă, prin topoare găurite făcute din pietre dure etc., se găsesc în ambele straturi. Totuşi, se observă o diferenţă de proporţii: pe cînd în stratul inferior, *Izvoare II 1 a*, ceramica bicromă este predominantă, exemplarele tricrome fiind foarte rare, în stratul *Izvoare II 1 b* cele două categorii se echilibrează. În ceramica tricromă din aceste straturi protocucuteniene se deosebesc două variante: una, foarte frecventă, cu motive roşii pe fond alb şi alta cu motive albe pe fond roşu.

Motivele pictate, atît în bicromie, cît şi în tricromie, reproduc, cu puţine elemente noi, repertoriul stilului tripolian din stratul precucutenian *Izvoare I 2*. Este vorba de motivul cercurilor unite prin benzi oblice şi de derivatele sale spiralice (fig. 5 şi 8, *4*), dezvoltate, cu mult rafinament, pînă la transformarea lor în meandre unghiulare (fig. 5; 8, *3*; 9, *1* şi *3*). S-au găsit adesea resturi de vase care marchează o tranziţie de la ornamentele monocrome precucuteniene la decorul bicrom protocucutenian, precum şi vase care dovedesc naşterea tricromiei din bicromie. În categoria vaselor bicrome, însă, mai persistă elemente precucuteniene, ca inciziile, canelurile,

[1] Pentru ceramica de la Ariuşd cf. F. László, « Dacia », I, 1924, p. 1–27.

alveolele, proeminențele și chiar pictura primitivă cu ocru pulverulent aplicat după ardere. Pe vasele tricrome aceste elemente au dispărut, nesubsistînd decît proeminențele, de altfel rare și de dimensiuni reduse.

Stratul Izvoare II 2 (Cucuteni A)

Ultimul strat neolitic, *Izvoare II 2*, situat aproape de suprafața terenului, are la bază, ca și straturile precedente, un nivel de resturi masive de locuințe, constînd din vetre și din platforme de vălătuci arși, și conține, de asemenea, un inventar bogat. Acest inventar prezintă în mare parte elemente similare acelora din straturile protocucuteniene, dar ceramica bicromă lipsește, singura pictură fiind tricromia de stil Cucuteni A. Pe de altă parte, vasele tricrome dovedesc progrese tehnice — pasta lor fiind mai fină, mai omogenă, foarte bine arsă, pereții lor fiind mai subțiri și mai solizi — precum și o perfecționare în amănuntele decorului pictat. Roșul este totdeauna reprezentat prin pictură efectivă, executată fie masiv, fie prin hașuri. Motivele sînt exclusiv albe pe fond roșu (fig. 9, *2* și *4*). Un alt element specific al stratului Izvoare II 2 este reprezentat prin abundentele figurine de lut antropomorfe feminine, mai zvelte și mai stilizate decît cele protocucuteniene din straturile inferioare și decorate cu striații paralele foarte fine.

IV. CONTRIBUȚIA STRATIGRAFIEI DE LA IZVOARE LA STUDIUL NEOLITICULUI CARPATO-NIPROVIAN

Stratigrafia descrisă pînă aici atinge sau ridică pentru întîia oară probleme care depășesc cadrul local al stațiunii de la Izvoare, interesînd întreaga arie a neoliticului carpato-niprovian. În straturile acestei stațiuni, faze dintre cele mai caracteristice ale culturilor regionale Tripolie, Ariușd și Cucuteni au apărut pentru prima dată la un loc, într-o succesiune stratigrafică amănunțită, care precizează în mod neîndoielnic cronologia lor relativă și aruncă lumini noi asupra înrudirilor dintre ele, confirmînd ideea unității lor și oferind baze consistente pentru cercetarea originii și a evoluției lor. În aceste importante noutăți stratigrafice stă principala contribuție a săpăturilor de la Izvoare la discuția problemelor neoliticului carpato-niprovian.

În cele ce urmează vom încerca să examinăm aceste probleme într-o expunere sumară, pe măsura cadrului limitat al prezentului studiu, grupîndu-le în jurul următoarelor preocupări impuse de rezultatele săpăturilor noastre: precucutenianul, protocucutenianul, geneza ceramicii pictate carpato-niproviene, genealogia diferitelor aspecte ale culturii Ariușd-Cucuteni-Tripolie, interpretarea istorică a variațiilor pe care le prezintă evoluția acestei culturi.

V. PROBLEMELE PRECUCUTENIANULUI

Prima problemă care se impune atenției noastre în legătură cu complexul precucutenian de la Izvoare este aceea a raportului cronologic dintre culturile Boian-Giulești și Tripolie A, reprezentate în acest complex. Am arătat mai sus cum, pînă la un punct, elementele celor două culturi, distincte din punct

de vedere tipologic, au putut fi precizate în stațiunea noastră și stratigrafic, ceramica excisă de caracter Boian-Giulești (fig. 3) aparținînd prin excelență nivelului *Izvoare I 1*, iar ceramica incisă și imprimată de caracter Tripolie A (fig. 4) predominînd în stratul *Izvoare I 2*. Dar, pînă în prezent, aceste observații sînt unice, nefiind încă verificate în alte stațiuni, și chiar la Izvoare este vorba numai de o discriminare pe bază de proporții statistice, de fapt ceramica celor două culturi fiind prezentă — deși în proporții diverse — în ambele straturi inferioare ale așezării. Cum un asemenea amestec a fost

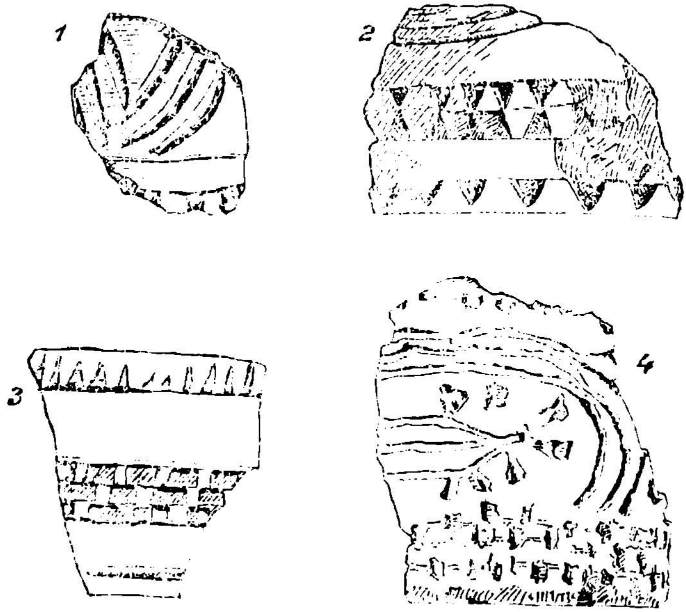

Fig. 3. — *Izvoare I 1*. Ceramică precucuteniană excisă de caracter Boian-Giulești.

constatat și în alte așezări precucuteniene din Moldova, ne întrebăm, fără prejudiciu pentru discriminările noastre stratigrafice, care ne par suficient de sigure, dacă nu cumva între culturile Boian-Giulești și Tripolie A se va fi petrecut un fenomen de imbricație, cea mai veche dintre ele prelungindu-și existența și după apariția celeilalte. Deși cercetările în acest domeniu sînt încă la început, socotim util să încercăm un răspuns la întrebarea noastră pe baza datelor sumare de care dispunem în clipa de față.

Un fapt ni se pare din capul locului incontestabil: individualitatea fiecăreia dintre cele două culturi, care au particularități deosebite și arii de difuziune divergente (fig. 1). În adevăr, pe cînd faza Giulești a culturii Boian prezintă un caracter carpato-danubian, fiind răspîndită spre vest și sud, în Transilvania și în Muntenia, cultura Tripolie A este prin excelență carpato-niproviană, întinzîndu-se spre est, peste Moldova și peste Ucraina, pînă la Vișnopol și la Krasnostavka, dincolo de Uman, iar spre nord pînă la Luka-Vrublevețkaia pe Nistru și la Borisovka dincolo de Vinnița. Spre vest se oprește la Carpați. Stațiunea de la Izvoare reprezintă chiar limita răspîndirii

sale în această direcție. Dincolo de munți, în Transilvania, urmele culturii Tripolie A lipsesc cu desăvîrșire. De asemenea sînt absente în Muntenia, unde nu s-a găsit de cît un singur fragment de vas tripolian, la Vidra, considerat pe bună dreptate ca un element de import [1]. Spre sud, aria așezărilor tripoliene de caracter precucutenian se oprește, după știrile de pînă acum, la Ciorani pe Siret și la Panciu, nu departe de Mărășești, la Bogdănești pe Prut, aproape de Tîrgul Fălciu, iar în Ucraina, la Savrani pe Bugul de sud. Pe de altă parte, cultura Boian-Giulești nu merge spre nord și spre est mai departe

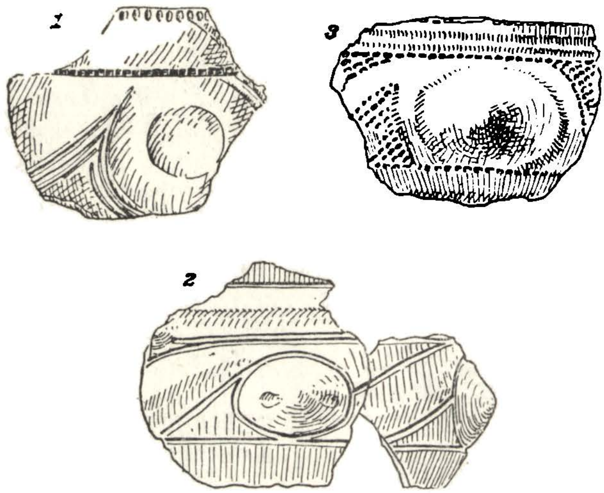

Fig. 4. — *Izvoare I 2.* Ceramică precucuteniană de caracter Tripolie A, decorată cu incizii, impresiuni de dinți de pieptene, caneluri, alveole și proeminențe.

de valea Jijiei, unde a fost constatată la Larga și la Vlădeni. Dincolo de Prut această cultură meridională nu a fost întîlnită nicăieri. Este vorba, prin urmare, de două cercuri culturale distincte care se întretaie pe teritoriul Moldovei, între Carpați și Prut.

În această zonă de interferență constatăm stațiuni precucuteniene în care nu s-a înregistrat pînă acum decît ceramică de caracter Tripolie A, cum este cazul cu Mîndrișca și cu Ciorani pe Siret, în raionul Adjud, sau cu Negrești în raionul Vaslui [2], dar sînt și stațiuni în care aceeași ceramică apare împreună cu ceramica excisă Boian-Giulești. Pe lîngă așezarea de la Izvoare, intră în această categorie stațiunile de la Traian, Zănești, Trudești și Girovu (situate tot în apropiere de Piatra-Neamț), de la Tîrpești lîngă Tîrgul Neamț, de la Bogdănești pe Prut și de la Larga și Vlădeni în valea Jijiei. Este de observat că toate aceste stațiuni din urmă sînt grupate pe o fîșie de teritoriu continuă, în care cele două culturi nu se găsesc nicăieri separate (fig. 1). În cele mai multe s-au făcut sondaje și săpături sistematice,

[1] D. V. Rosetti, « Publicațiile Muzeului Municipiului București », București, 1934, nr. 1, p. 17, fig. 25.

[2] A. Nițu, « Studii și cercetări științifice », Acad. R.P.R., Filiala Iași, VI, 1955, nr. 1—2, p. 1 și urm.

fără să se fi notat totuşi vreo diferenţiere stratigrafică similară aceleia de la Izvoare.

Dacă lipsa unei asemenea diferenţieri s-ar putea explica, eventual, prin îngustimea şi sărăcia straturilor de cultură ale aşezărilor respective, pare totuşi ciudată asociaţia constantă a celor două categorii ceramice precucuteniene în aceleaşi staţiuni masate în limitele unei anumite regiuni. A le considera ca depuse succesiv ar însemna să presupunem că în acea regiune purtătorii uneia dintre cele două culturi ar fi căutat în mod scrupulos să se aşeze exact în toate punctele ocupate de reprezentanţii celeilalte, ceea ce nu s-ar putea susţine prin nici un fel de interpretare. Nu ne rămîne decît să admitem că e vorba de una şi aceeaşi populaţie, care a folosit şi elementele culturii Boian-Giuleşti, şi elementele culturii Tripolie A şi să conchidem că, într-un anumit moment, cele două culturi au fost contemporane, întrepătrunzîndu-se în zona de contact a ariilor lor de expansiune.

Această concluzie nu contrazice constatările stratigrafice de la Izvoare, ci, dimpotrivă, le completează, explicînd amestecul celor două ceramici în straturile inferioare ale staţiunii: mai întîi au fost elementele culturii Boian-Giuleşti, la care s-au adăugat treptat, pînă la substituire, elementele culturii Tripolie A. La Izvoare, proporţia generală a ceramicii tripoliene este mai mare decît a ceramicii Boian-Giuleşti. Acelaşi raport se constată în celelalte aşezări, unde s-au găsit pînă acum laolaltă elementele celor două culturi. Excepţie face doar staţiunea Dealul Viei de la Zăneşti, unde raportul este invers, ceramica excisă de caracter Boian-Giuleşti fiind cantitativ covîrşitoare faţă de cea tripoliană [1]. Rezultă că această staţiune precucuteniană trebuie să fie mai veche decît toate celelalte din categoria sa, deoarece a existat într-o vreme cînd procesul de apariţie a elementelor tripoliene în aria Boian-Giuleşti încă nu începuse, pe cînd aşezarea de la Izvoare şi celelalte corespund unei faze culminante a acestui proces. De altfel, vechimea staţiunii de la Zăneşti reiese şi din aspectul arhaic al ceramicii sale, care prezintă o pastă mai primitivă, conţinînd uneori pleavă. La Zăneşti sînt foarte frecvente şi clare elementele ceramicii liniare cu « note muzicale », care la Izvoare abia pot fi menţionate. În schimb, elementele tripoliene cele mai caracteristice apar rar, ceramica imprimată cu dinţi de pieptene lipsind chiar cu totul.

Imbricaţia culturilor Boian-Giuleşti şi Tripolie A în Moldova ar putea fi explicată şi altminteri decît printr-o interferenţă a două culturi străine una de alta. Astfel, am putea întrevedea chiar eventualitatea unei ipoteze după care cultura Tripolie A ar deriva din cultura Boian-Giuleşti, zona apariţiei lor concomitente, dintre văile Bistriţei şi Prutului, constituind în acest caz însuşi centrul de origine al culturii Tripolie A, iar înlocuirea treptată a ceramicii Boian-Giuleşti prin ceramica tripoliană nereprezentînd decît procesul de formare a acesteia din urmă. Din zona menţionată, din mijlocul Moldovei, cultura Tripolie A s-ar fi răspîndit spre răsărit, în regiuni pe care cultura Boian-Giuleşti, mai veche, încă nu le atinsese. Dar pentru o asemenea ipoteză premisele stratigrafice nu sînt de ajuns. Fiind vorba de stabilit apropieri între anumite forme de cultură, iar nu numai de raporturile lor cronologice, cuvîntul hotărîtor aparţine, de data aceasta, tipologiei, care are nevoie de un material bogat, temeinic analizat. Şi în momentul de faţă acest material, mai ales în ce priveşte cultura Boian-Giuleşti, este încă sporadic, recent

[1] « S.C.I.V. », V, 1954, nr. 1—2, p. 55—63.

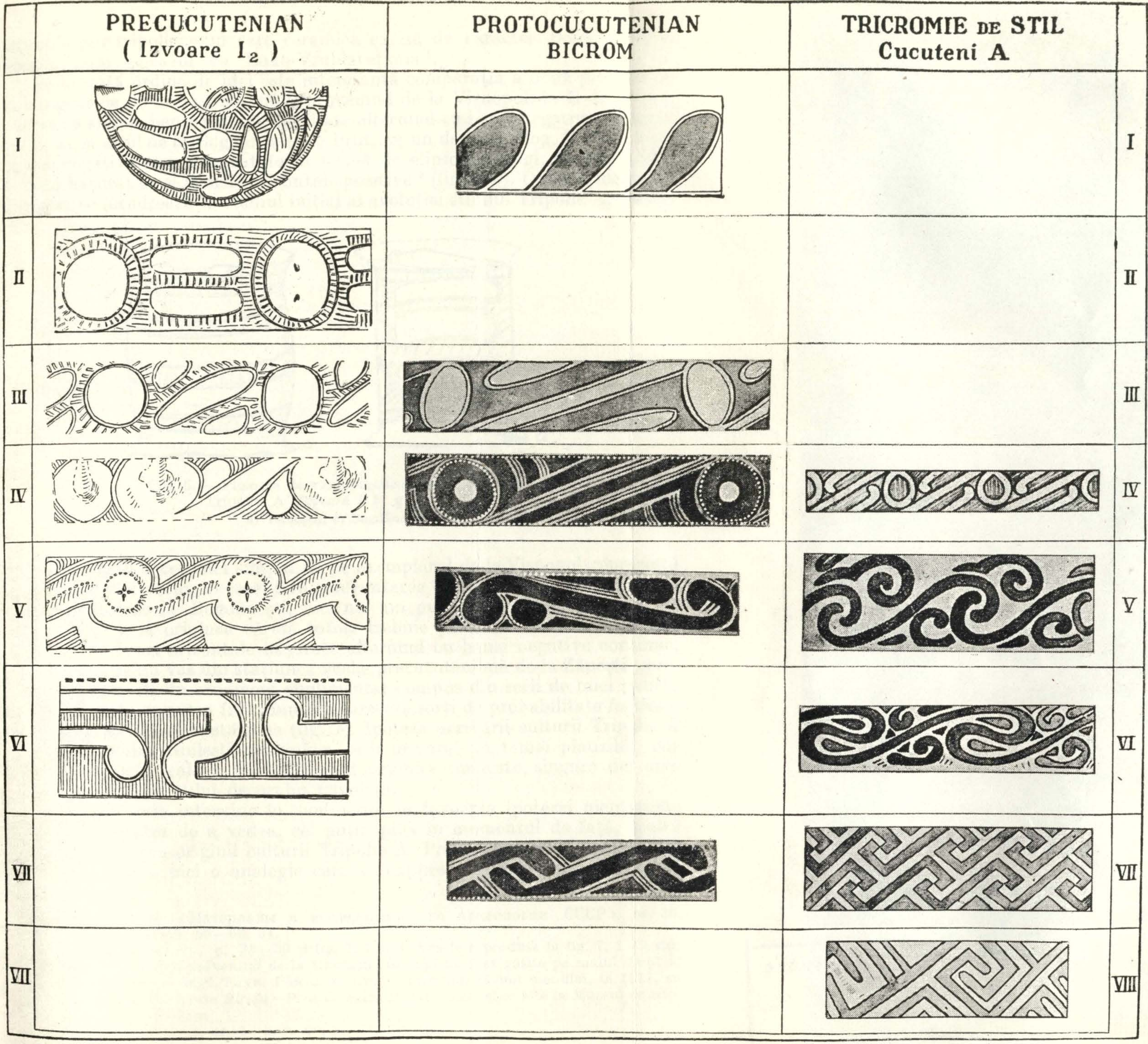

Fig. 5. — Principalele etape ale evoluției stilului carpato-niprovian reprezentate în decorul ceramicii neolitice monocrome, bicrome și tricrome de la Izvoare.

c. 812

staţiunile pur tripoliene, în care ceramica excisă de caracter Boian-Giuleşti lipseşte, cum e cazul cu Luka-Vrubleveţkaia [1].

În această ordine de idei este interesantă comparaţia a două picioare de vase tripoliene de acelaşi tip, unul provenind de la Vişnopol, la E de Uman, decorat cu simple benzi paralele haşurate alternînd cu benzi negative continue (fig. 6, *a*), şi altul de la Bogdăneşti, pe Prut, cu un decor analog, în care, însă, benzile negative sînt segmentate în formă de elipsoide lungi, spaţiul dintre ele fiind haşurat ca şi benzile orizontale pozitive [2] (fig. 6, *b*). Decorul ultimului exemplar se încadrează în stadiul iniţial al evoluţiei stilului Tripolie A, descris

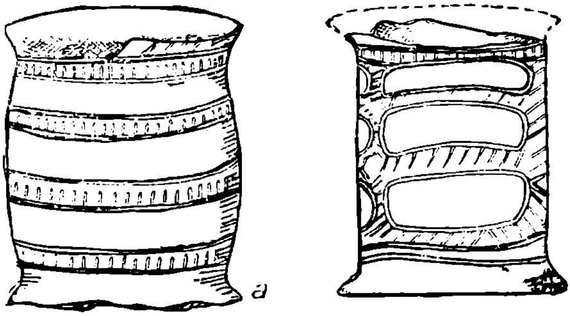

Fig. 6. — Picioare de vase precucuteniene din faza Tripolie A (*Izvoare I 2*) găsite la: *a*) Vişnopol, *b*) Bogdăneşti.

mai sus. Celălalt decor, mai simplu, de pe exemplarul de la Vişnopol, reprezintă un stadiu şi mai vechi, în care, fără confruntarea cu segmentele elipsoidale de pe fragmentul de la Bogdăneşti, nici nu am putea bănui vreo relaţie cu stilul tripolian, la originea căruia totuşi trebuie pus. Dar un decor similar, constînd din benzi orizontale haşurate alternînd cu benzi negative continue, se observă şi pe un vas din staţiunea veche precucuteniană de la Zăneşti, care, ţinînd seama şi de un ornament suplimentar compus din serii de mici puncte triunghiulare [3], ar putea fi atribuit cu oarecare sorţi de probabilitate fondului Boian-Giuleşti din acea staţiune (fig. 7). Ipoteza derivării culturii Tripolie A din cultura Boian-Giuleşti ar căpăta, prin urmare, un temei plauzibil, dar numai pe această cale a unei categorii ceramice modeste, singura din care s-ar fi putut naşte stilul decorului tripolian.

Un factor care intervine în mod serios în favoarea ipotezei menţionate este imposibilitatea de a vedea, cel puţin pînă în momentul de faţă, o altă soluţie în problema originii culturii Tripolie A. Printre culturile neolitice din răsărit nu-i găsim nici o analogie care să explice naşterea elementelor sale

[1] S. N. Bibikov, «Материалы и исследования по археологии СССР», nr. 38, fig. 53 şi planşele 40, 51, 60—62, 64.

[2] T. Passek, *op. cit.*, p. 38—39 şi fig. 7, 1 şi 3. Vasele reproduse la fig. 7, 1—2 sînt prezentate de autoare ca provenind de la Ungheni; de fapt au fost găsite pe malul drept al Prutului, la Bogdăneşti lîngă Tîrgul Fălciu, în timpul primului război mondial, în 1917, cu prilejul construcţiei căii ferate Bîrlad—Prut de către armata rusă, şi se află la Muzeul de istorie şi antichităţi din Odesa.

[3] «S.C.I.V.», V, 1954, nr. 1—2, p. 60, pl. II, fig. 10.

caracteristice. Toate legăturile ei duc spre Moldova. I. Nestor a presupus formarea culturii precucuteniene *Izvoare I* din cultura ceramicii liniare[1], dar, desigur, s-a referit la ceramica de caracter Boian-Giuleşti (Izvoare I 1), pe care nu o despărţise de ceramica Tripolie A (Izvoare I 2). Ceramica Boian-Giuleşti prezintă, în adevăr, afinităţi cu ceramica liniară, evidente mai cu seamă în inventarul staţiunii de la Zăneşti. Dar între stilul caracteristic al ceramicii Tripolie A şi acela al ceramicii liniare nu se poate stabili nici un raport. În ce priveşte categoria ceramicii poroase alveolate, de caracter primitiv, privită îndeobşte ca un element al «culturii Criş» şi prezentă în toate staţiunile precucuteniene din Moldova cu ceramică Boian-Giuleşti şi Tripolie A laolaltă, nu poate avea nici un rol în problema care ne preocupă. Această categorie, care nu este caracteristică numai pentru cultura «Criş», ci se întîlneşte deopotrivă în culturile Boian şi Bükk, pare a aparţine, în staţiunile precucuteniene din Moldova, numai fondului Boian-Giuleşti.

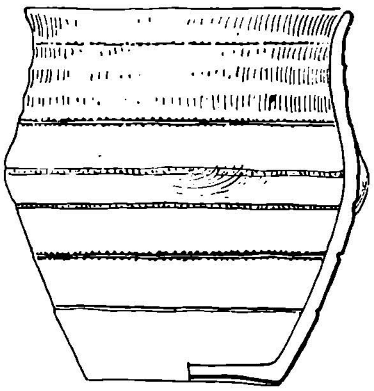

Fig. 7. — Vas precucutenian din categoria Boian-Giuleşti (Izvoare I 1) găsit la Zăneşti-Dealul Viei.

Consideraţiile expuse pînă aici ajută şi la rezolvarea problemei privind poziţia pe care o are cultura Izvoare I 2 (Tripolie A) faţă de celelalte culturi din ţara noastră. După cum am văzut, este vorba de o cultură mai nouă decît cultura Boian, faza Giuleşti şi decît cultura Vinča-Turdaş, dar mai veche decît cultura Gumelniţa, care nu poate fi sincronizată în neoliticul carpato-niprovian decît cu fazele Ariuşd şi Cucuteni A, mai noi decît Izvoare I 2. Această fază din urmă se acordă cronologic cu faza clasică a culturii Boian, faza Vidra[2].

Fragmentul tripolian, citat mai sus, care a fost descoperit în staţiunea de la Vidra în apropiere de Bucureşti, într-un strat atribuit fazei A 1 a culturii Gumelniţa, mai nouă decît cultura Boian, nu este de natură să tulbure această concluzie, deoarece e vorba de un document izolat şi ca atare prea puţin concludent.

VI. PROBLEMELE PROTOCUCUTENIANULUI

A doua noutate principală prin care staţiunea de la Izvoare contribuie la clarificarea neoliticului carpato-niprovian este prioritatea cronologică a culturii regionale Ariuşd faţă de cultura Cucuteni A. În stratigrafia acestei staţiuni cultura Ariuşd este atestată prin nu mai puţin de două straturi, *Izvoare II 1 a* şi *II 1 b*, încadrate între stratul precucutenian Izvoare I 2 (Tripolie A) şi stratul ultim Izvoare II 2, care conţine exclusiv ceramică de caracter Cucuteni A. Prezentînd mari asemănări stilistice cu cultura anterioară Tripolie A, din care derivă, cultura Ariuşd este mult mai strîns legată de

[1] I. Nestor, *Cultura ceramicii liniare în Moldova*, «S.C.I.V.», II, 1951, nr. 2, p. 21—23.

[2] Cf. E. Comşa, «S.C.I.V.», V, 1954, nr. 3—4, p. 364.

cultura ulterioară Cucuteni A, fiind de fapt chiar faza iniţială a acesteia. De aceea am şi numit-o « protocucuteniană ».

Între aşezările Izvoare I 2 (precucuteniană) şi Izvoare II 1 *a* (protocucuteniană) trebuie să fi existat un oarecare hiatus. În adevăr, cu toată legătura lor apropiată, fazele corespunzătoare celor două aşezări nu par a se fi succedat fără întrerupere. Între ele lipsesc imbricaţiuni şi aspecte tranzitive de felul acelora care fac atît de dificilă, de exemplu, separarea tipologică a elementelor protocucuteniene de cele imediat următoare din stratul Izvoare II 2, de caracter Cucuteni A. Între inventarul precucutenian de caracter Tripolie A de la Izvoare şi cel protocucutenian, o distincţie, chiar cînd e vorba de forme foarte asemănătoare şi cu ornamente identice, este totdeauna uşor de stabilit, ceea ce nu s-ar putea explica decît printr-o soluţie de continuitate, oricît de scurtă.

Caracterul esenţial al culturii protocucuteniene Ariuşd este ceramica pictată *bicromă* (fig. 8), care nu se întîlneşte nici în cultura Tripolie A, nici în faza A a culturii Cucuteni. Tehnica acestei ceramici este mai înaintată decît aceea a ceramicii precucuteniene. Pasta sa e mai bine arsă, acoperită cu un slip fin amestecat cu culoare roşie (fig. 8, *2—4*) ori neagră (fig. 8, *1*) şi lustruit cu multă îngrijire. Formele sale duc în mare parte la prototipuri tripoliene A. Ornamentele sale sînt de tradiţie precucuteniană prin excelenţă. Din decorul ceramicii Tripolie A, ceramica protocucuteniană bicromă a păstrat incizia, canelurile, proeminenţele, alveolele (fig. 8, *2*), uneori şi pictura cu ocru crud. Procedeul exciziei, al impresiunilor cu dinţi de pieptene şi al incrustaţiei cu o substanţă albă au dispărut. În schimb, apare acum, pentru prima oară în arta neoliticului carpato-niprovian, pictura propriu-zisă, cu penelul, aplicată înainte de ardere. Se întrebuinţează în mod obişnuit culoarea albă, rareori şi roşul. Pictura cu negru nu apare niciodată. Efectul de bicromie rezultă din contrastul culorii albe pictate cu fondul peretelui lustruit al vasului care în cele mai dese cazuri e roşu, uneori negru şi foarte rar cenuşiu.

Stilul decorului de pe ceramica protocucuteniană bicromă reprezintă o repetiţie şi o continuare a stilului Tripolie A, motive monocrome din evoluţia acestui stil fiind transpuse în pictură, cu sau fără subliniere prin incizii şi caneluri (fig. 5). Principiul decorului rezervat în negativ se menţine. Stadiile primare ale stilului tripolian, cu benzile orizontale negative alternînd cu benzi pozitive, de pe vasele de la Vişnopol (fig. 6, *a*) ori de la Zăneşti (fig. 7), elipsoidele negative lungi paralele de pe vasul de la Bogdăneşti (fig. 6, *b*), cercurile şi elipsoidele negative dispuse în dezordine, nu s-au mai păstrat în ceramica pictată bicromă, dar s-a reluat seria de cercuri şi elipsoide oblice (fig. 5, I şi III, mijloc), cercurile unite tangenţial cu benzi oblice (fig. 5, IV, mijloc), seriile de S (fig. 5, V, mijloc), precum şi spiralele continue derivate din acestea. Evoluţia stilului a făcut un pas mai departe prin transformarea motivelor curbe în motive unghiulare premergătoare meandrului (fig. 5, VII, mijloc). Peretele lustruit al vasului este folosit ca element principal al decorului negativ, pictura servind numai la tratarea pozitivă a fondului. Pe lîngă motivele menţionate ale stilului tripolian, predominante şi caracteristice, ceramica bicromă prezintă şi o serie de motive unghiulare simple, străine ceramicii precucuteniene (fig. 8, *1*). Această categorie ornamentală rămîne secundară şi neproductivă.

Ceramica bicromă se întîlneşte foarte adesea în asociaţie cu ceramica tricromă de stil Cucuteni A, din care cauză a fost considerată pînă acum ca o

categorie întru totul contemporană cu aceasta[1]. Prioritatea ei, însă, este dovedită prin stratigrafia de la Izvoare, unde cele două straturi protocucuteniene corespund unor etape diferite din evoluția ceramicii bicrome: în stratul *Izvoare II 1 a* bicromia este singură sau, în orice caz, covîrşitor dominantă, şi abia în stratul *Izvoare II 1 b* îşi împarte terenul cu tricromia. Individualitatea sa se confirmă şi prin constatări făcute în alte staţiuni. Astfel, la Frumuşica, s-a găsit o locuință protocucuteniană în care se afla

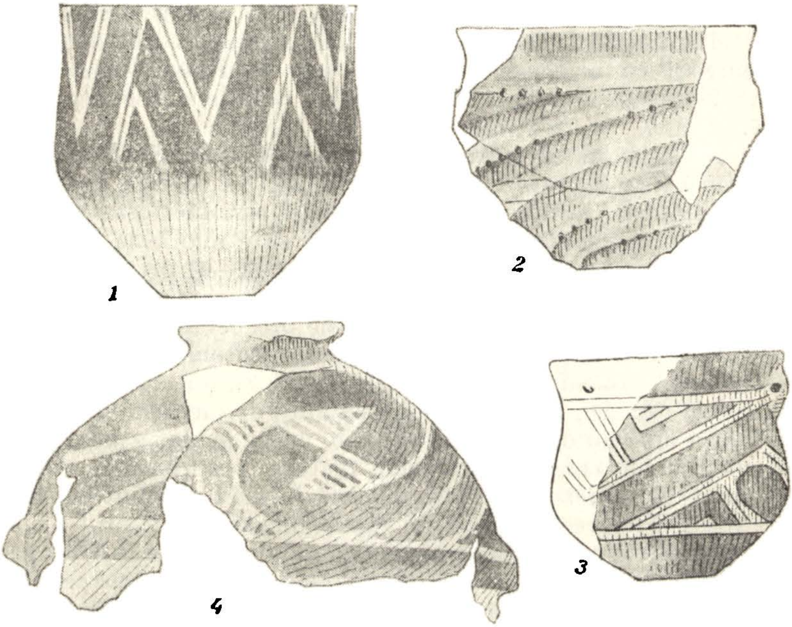

Fig. 8. — *Izvoare II 1*. Ceramică protocucuteniană bicromă de caracter Ariuşd: *1*, vas cu lustru negru şi cu pictură albă; *2*, vas cu lustru roşiatic prezentînd caneluri şi alveole pictate cu alb; *3*, vas roşiatic decorat cu incizii şi cu pictură albă; *4*, vas cu lustru roşu şi cu pictură albă.

numai ceramică bicromă, fără tricromie[2]. De altă parte, se cunosc staţiuni întregi, ca Băieşti-Aldeni şi Monteoru, unde ceramica protocucuteniană este reprezentată numai prin categoria bicromă.

Stratul *Izvoare II 1 b*, situat între un strat inferior Izvoare II *1 a*, care conţine o ceramică precumpănitor bicromă, şi stratul superior Izvoare II 2, care cuprinde o ceramică exclusiv tricromă, se caracterizează prin prezenţa simultană a ambelor categorii de ceramică pictată. E vorba, prin urmare, de un strat de tranziţie, în care ceramica mai veche, bicromă, continuă a exista alături de ceramica nouă, tricromă, destinată a o înlocui. Acest strat este încă protocucutenian, prin elementele sale bicrome, dar ceramica sa tricromă prezintă deja caracterele ceramicii Cucuteni A.

---

[1] Excepţie Vladimir Dumitrescu, care, în « Dacia », IX-X, 1941—1944, p. 89, nota 4, a presupus, numai pe baza considerării tipologice a materialului de la Frumuşica, anterioritatea bicromiei faţă de tricromie.

[2] C. Mătasă, *Frumuşica*, Bucureşti, 1946, p. 90—91.

Cele două categorii ceramice sînt corelative, ceramica tricromă fiind născută direct din cea bicromă. Procesul acestei transformări a avut loc în epoca stratului *Izvoare II 1 b*, începînd poate chiar din vremea stratului precedent *Izvoare II 1 a*. În evoluţia sa, ceramica pictată tricromă de stil Cucuteni A implică, prin urmare, două faze: una protocucuteniană, în cursul căreia s-a format din ceramica bicromă şi s-a dezvoltat alături de aceasta, şi alta cucuteniană evoluată, reprezentată la Izvoare prin stratul *II 2*, în care bicromia a dispărut.

În amîndouă aceste faze, ceramica pictată tricromă continuă, în general, caracterele principale ale ceramicii bicrome cu particularităţi care, în afară de tricromia decorului, nu au decît un rol secundar. Pasta ceramicii tricrome este în mod constant roşie. Vasele negre din categoria bicromă nu mai apar în această nouă categorie. Formele vaselor tricrome repetă pe ale celor bicrome, fără inovaţii importante. În schimb, ornamentele devin exclusiv picturale. Celelalte podoabe din categoria bicromă, moştenite din precucutenian, ca alveolele, canelurile, inciziile, pictura cu ocru crud, dispar cu desăvîrşire. Doar proeminenţele se păstrează, însă cu mult mai rar şi fără nici un rol stilistic.

Însăşi pictura tricromă nu s-a născut decît prin simpla adăugire a culorii negre la albul şi la roşul din ceramica bicromă. Negrul, de altfel, în stilul Cucuteni A, nu prezintă un rol principal, ci numai un mijloc de subliniere şi de evidenţiere a motivelor, care în esenţă rămîn bazate tot pe roşu şi alb, ca în ceramica bicromă. În faza protocucuteniană a tricromiei (fig. 9, *1 — 3*), roşul încă mai este reprezentat, ca în bicromie, prin rezervări negative în peretele lustruit al vasului şi numai rareori prin culoare pictată (fig. 9, 2). În tricromia protocucuteniană se disting două variante principale, dintre care una, foarte frecventă, cu motive roşii, mărginite cu negru, pe fond alb şi alta cu motive albe, mărginite de asemenea cu negru, pe fond roşu (fig. 9, *1* şi *2*). Un caracter specific al ceramicii tricrome este extinderea decorului pictat pe întreaga suprafaţă a vasului, adesea chiar în părţi mai puţin vizibile, ca interiorul şi fundul.

Stilul acestei ceramici este preluat în întregime din repertoriul de origine precucuteniană al ceramicii bicrome (fig. 5, dreapta). Motivele preliminare ale stilului, inclusiv alternanţa de cercuri şi elipsoide oblice, care se mai păstrase în ceramica bicromă, lipsesc în tricromie. Seria motivelor începe cu cercurile unite tangenţial cu benzi oblice (fig. 5, IV, dreapta) şi continuă, ca şi în bicromie, cu succesiunile de S (fig. 5, V, dreapta), cu spiralele continue (fig. 5, VI, dreapta) şi cu formele unghiularizate ale acestor elemente curbe. Printre motivele unghiulare astfel create, o deosebită frecvenţă capătă meandrul dezvoltat care, alături de spirala continuă, este acum unul dintre motivele cele mai des folosite (fig. 5, VII—VIII, dreapta). Motivele unghiulare simple, care caracterizau o categorie secundară a ceramicii bicrome, nu au lăsat decît foarte puţine urme în tricromie. Rareori se întîlneşte vreun vas tricrom ornat numai cu asemenea motive, fără elemente din stilul meandro-spiralic.

Deosebirile dintre ceramica tricromă a fazei protocucuteniene de caracter Ariuşd, din straturile *Izvoare II 1* şi ceramica tricromă pur cucuteniană, fără asociaţie cu ceramica bicromă, din stratul *Izvoare II 2*, nu au putut fi încă net stabilite, fiind vorba de o strînsă continuitate de tehnică, forme şi decor. În general, în faza pur cucuteniană a ceramicii tricrome din stratul *Izvoare II 2*, se întîlnesc vase mai fine, de o pastă mai pură, de o execuţie

foarte îndemînatică. Pictura prezintă mai mult rafinament, un duct mai sigur, culori mai vii şi mai ferm aplicate. Nu mai există decît categoria motivelor albe, mărginite cu negru, pe fond roşu. Pictura cu fond alb şi cu motive roşii a dispărut. Roşul, limitat numai la rolul de fond al motivelor, este totdeauna produs prin culoare pictată. Uneori, această culoare este aplicată sub forma de haşuri fine, rezervîndu-se interstiţii în lustrul de o nuanţă mai deschisă al peretelui vasului şi producîndu-se, astfel, un efect de tetra-

Fig. 9. — *Izvoare II*. Ceramică tricromă de stil Cucuteni A (alb, roşu şi negru): *1—3*, exemplare provenind din straturile protocucuteniene *II 1 a* şi *II 1 b*; *4*, fragment de vas cu efect de tetracromie provenind din stratul cucutenian *II 2*.

cromie (fig. 9, *4*). Negrul continuă să joace un rol secundar, ca simplă mărginire a motivelor principale, albe. Ceramica tricromă de la Izvoare se menţine între limitele fazei Cucuteni A. Nu s-a găsit nici o urmă, nici chiar îndoielnică, a vreunui vas de caracter Cucuteni AB sau B.

Cultura protocucuteniană de caracter Ariuşd, cu bicromie fie izolată, fie în asociaţie cu tricromia, reprezintă un facies regional al culturii carpatoniproviene, restrîns la cele două versanturi ale Carpaţilor orientali (fig. 1). La vest de aceşti munţi, în Transilvania, se întinde pînă la Mureş, avînd ca principale staţiuni cunoscute pînă acum Ariuşd, Olteni şi Bicsad, în depresiunea Sf. Gheorghe, Bod-Priesterhügel, în Ţara Bîrsei, Doboşeni, în Munţii Baraoltului şi Tg. Mureş, pe Mureşul superior. La răsărit de Carpaţi a fost constatată numai pînă spre Siret, în staţiuni ca Izvoare, Calu, Frumuşica, din depresiunea Bistriţa-Cracău, sau Bonţeşti în apropiere de Focşani. Spre sud, limitele maxime ale ariei sale sînt marcate de staţiunile de la Băieşti-Aldeni şi Monteoru în preajma Buzăului. Spre nord, aceste limite încă nu sînt sigure, oprindu-se, după cunoştinţele de pînă acum, la staţiunile menţionate de la Tg. Mureş, Bicsad, în valea superioară a Oltului şi Frumuşica, în valea Cracăului.

În schimb, cultura Cucuteni A, fără bicromie, aşa cum apare în stratul *Izvoare II 2*, este răspîndită pe o arie mult mai întinsă, spre răsărit de Carpaţi pînă la Bug, staţiunea sa extremă în acea direcţie fiind Sabatinovka pe malul stîng al acestui fluviu, iar spre nord, pînă în Galiţia de est şi în Podolia, unde limitele sale sînt marcate de staţiunile de la Nezvişka, Kudrinţî Fridrivţî, Kadievţî, Krutoborodinţî. Spre sud, limitele sale sînt jalonate, la est de Siret, în Moldova, de staţiunile de la Băcioiu, Recea, de la nord de Adjud, şi Bîrlăleşti-Ciomaga în apropiere de Murgeni [1], iar în Ucraina, de staţiunea menţionată de la Sabatinovka (fig. 1). Înăuntrul acestei arii, mai ales în Moldova, staţiunile sale sînt deosebit de numeroase. Mai bine cunoscute pînă acum prin cercetări sînt cele de la Cucuteni, Hăbăşeşti, Fedeleşeni, Costeşti, Ruginoasa, Truşeşti, Poieneşti.

Cele două arii ale vechii ceramici pictate carpato-niproviene sînt despărţite în general prin linia Siretului. Dacă această separaţie putea fi interpretată pînă acum numai ca efectul unor deosebiri regionale între culturi contemporane, constatarea noastră de la Izvoare, unde un strat aparţinînd exclusiv culturii Cucuteni A este suprapus unor straturi de cultură Ariuşd, ne dovedeşte că e vorba şi de epoci diferite. Chiar admiţînd, cu multă probabilitate, că stratul *Izvoare II 1 b*, unde apar împreună ceramica bicromă şi cea tricromă de stil A, a putut fi contemporan cu stratul A de la Cucuteni, într-o fază mai veche a acestuia, tot ne mai rămîne, ca sigur anterior, stratul *Izvoare II 1 a*, fără tricromie sau numai cu o tricromie incipientă.

Se naşte, însă, o întrebare: în acest caz, la est de Siret şi spre Nipru, ce corespunde celei mai vechi faze protocucuteniene din Carpaţi? În stadiul actual al cercetărilor, cînd această problemă abia este pusă, nu putem da un răspuns complet formulat, dar sîntem în măsură să arătăm unde l-am putea găsi, îndreptîndu-ne atenţia spre elementele de derivaţie directă din cultura precucuteniană de caracter Tripolie A (Izvoare I 2), pe care le întîlnim în acea arie. Este vorba de ornamentele de stil spiraloidal precucutenian, incise şi combinate cu serii de puncte, pe care le întîlnim în ceramica monocromă de la Cucuteni-Băiceni, Hăbăşeşti, Truşeşti, Dărăbani, Sabatinovka etc. [2], în asociaţie cu ceramica pictată tricromă de stil A, dar cărora trebuie să li se presupună şi o fază de dezvoltare mai veche decît apariţia tricromiei. Asemenea elemente, care nu apar la apus de Siret, dovedesc că în spaţiul de la răsăritul acestui rîu, cultura Tripolie A a durat mai mult, acoperind tocmai intervalul de timp corespunzător protocucutenianului din Carpaţi. În staţiunea de la Luka-Vrublevetkaia pe Nistru, în afară de ceramică de caracter indiscutabil Izvoare I 2 (Tripolie A), apar şi elemente care trebuie să fie ceva mai noi, cum este cazul figurinelor antropomorfe, decorate cu spirale incise [3], care nu au de loc un aspect precucutenian, ci sînt întru totul analoge figurinelor din cultura Ariuşd (Izvoare II 1). De asemenea, în intervalul dintre Tripolie A şi Cucuteni A, corespunzător protocucute-

[1] Fragmentele ceramice de stil Cucuteni A găsite recent la Brăiliţa, în marginea oraşului Brăila, încă inedite, nu pot fi considerate acolo decît ca elemente de import, deoarece masa materialului caracteristic staţiunii respective este prin excelenţă gumelniţeană.

[2] T. Passek, *op. cit.*, fig. 11, 19, 25–26, 28, 34, 53, 62–63, 65; Vl. Dumitrescu, *Hăbăşeşti*, Ed. Acad. R.P.R., 1954, p. 276–308, pl. LXIII–LXXIII; « S.C.I.V., » III, 1952, p. 69, fig. 6, a–c.

[3] S. N. Bibikov, « Материалы и исследования по археологии СССР », nr. 38, p. 379 şi urm., pl. 87–111.

nianului Ariuşd de la Izvoare, trebuie să fie datată ceramica ornată cu incizii şi cu pictură bicromă de la Stoicani şi Bîrlăleşti, care sigur este mai veche decît ceramica tricromă a culturii Cucuteni A Izvoare II 2). De altfel, cultura neolitică a acestor ultime două staţiuni, situate în Moldova meridională, reprezintă un complex aparte, în care se întîlnesc elemente diferite, unele de tradiţii precucuteniene şi liniare, altele de caracter Gumelniţa A 1 şi altele de afinităţi ariuşdene [1].

Din consideraţiile expuse pînă aici reiese clar poziţia protocucutenianului din aria Ariuşd-Izvoare II 1 în cadrul general al neoliticului carpato-niprovian, ca o fază de tranziţie între precucutenianul de caracter Tripolie A, cu ceramică monocromă, şi cultura Cucuteni A, cu ceramică tricromă. Rămîne de stabilit situaţia sa faţă de ariile neolitice vecine.

În ce priveşte Muntenia, protocucutenianul nu poate fi contemporan decît cu Gumelniţa A 1, după cum rezultă din componenţa culturii Stoicani-Bîrlăleşti şi după cum dovedesc unele sincronisme constatate la Glina lîngă Bucureşti, unde, la baza stratului Gumelniţa, s-au descoperit vase de forme protocucuteniene [2]. De altfel, faza următoare a culturii Gumelniţa — cea clasică: A 2 — prezintă analogii caracteristice cu cultura Cucuteni A, mai nouă decît cultura Ariuşd.

O problemă încă nerezolvată, din lipsă de cercetări pe teren, este aceea a raporturilor culturii protocucuteniene Ariuşd cu neoliticul din Transilvania. Fireşte problema nu se pune faţă de cultura Vinča-Turdaş, care, ca şi cultura Boian Giuleşti, este sigur mai veche, ci faţă de cultura ceramicii pictate central - transilvane (numită şi «vest-romînească») [3], mai nouă decît culturile Vinča-Turdaş şi Boian. Aria ceramicii pictate central transilvane se întinde spre răsărit pînă în apropiere de aria culturii Ariuşd, ultima sa staţiune cunoscută fiind, în această direcţie, la Şeica Mică, pe valea Tîrnavei Mari. Încă nu s-a descoperit o aşezare în care cele două culturi să apară într-un contact stratigrafic. Tipologic, ceramica pictată central - transilvană şi ceramica protocucuteniană din cercul Ariuşd sînt deosebite prin toate caracterele lor principale. Totuşi, unele elemente din ceramica protocucuteniană, care nu se încadrează în repertoriul carpato niprovian, s-ar putea explica printr-o afinitate cu ceramica central transilvană: este cazul cu seria bicromă de ornamente unghiulare simple pictate cu alb pe negru sau pe roşu, menţionată mai sus (fig. 8,*1*), şi cu o formă de vas, întîlnită la Izvoare, cu buza cilindrică scundă şi cu umăr carenat, foarte proeminent (fig. 9,*1*), caracteristică ceramicii central-transilvane. Dar aceste elemente intruse sînt tratate în ceramica Ariuşd cu mijloace tehnice proprii: bicromia bazată pe pictura cu alb şi tricromia protocucuteniană. De altfel, forma de vas amintită este foarte frecventă şi în inventarul ceramic al culturii Gumelniţa, cu care ceramica central-transilvană prezintă şi alte analogii, ca unele motive unghiulare

---

[1] « S.C.I.V. », II, 1951, nr. 1, p. 222—225 şi fig. 8; M. Petrescu-Dîmboviţa, în « Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R., » Ed. Acad. R.P.R., I, 1953, p. 42 şi urm.

[2] M. Petrescu-Dîmboviţa, în « Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R. », Ed. Acad. R.P.R., I, 1953, p. 152.

[3] H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 25—30 şi pl. 22—25; I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în « 22. Bericht der römisch-germanischen Kommission 1933 », p. 51—54 şi pl. 3; D. şi I. Berciu, *Săpături şi cercetări arheologice în anii 1944—1947*, extras din « Apulum », III, 1, 1946—1948, p. 11—12, fig. 8.

şi, în special, pictura cu grafit, întîlnită pe un ciob de la Cheile Turzii [1]. În pictura ceramică central-transilvană, în diametral contrast cu cea protocucuteniană, negrul este culoare principală, cel mult împărţindu-şi acest rol cu roşul, pe cînd albul apare ca un element secundar. Ornamentele tricrome sînt rare şi deosebite de cele protocucuteniene. Decorul central - transilvan este, în general, pozitiv şi se bazează pe motive unghiulare. Spiralele se întîlnesc mai rar în acest decor şi sînt total străine, ca formă, concepţie şi execuţie, de spiraloidele stilului carpato-niprovian. Din cele cîteva elemente central-transilvane prezente în repertoriul ceramicii protocucutenine, s-ar putea deduce o contemporaneitate a celor două culturi neolitice care se învecinesc în mijlocul Transilvaniei, dar numai sub rezerva unei viitoare confirmări de ordin stratigrafic. În sprijinul acestei eventuale contemporaneităţi vin şi analogiile citate, pe care ceramica central-transilvană le prezintă cu cultura Gumelniţa, a cărei primă fază este din aceeaşi vreme cu cultura Ariuşd.

Şi mai enigmatice sînt relaţiile protocucutenianului şi ale neoliticului carpato-niprovian, în general, cu cultura aşa numită «Criş», care este răspîndită în cîmpia Tisei, în special în bazinul Crişurilor, iar în anii din urmă a fost constatată şi în răsăritul Transilvaniei, de exemplu la Leţ, lîngă Tîrgul Secuiesc şi la Cozmeni, în depresiunea Ciucului [2], precum şi în centrul Moldovei, la Perieni lîngă Bîrlad, la Podul Iloaiei şi Valea Lupului lîngă Iaşi, la Glăvăneşti în vale Jijiei [3], prin urmare înăuntrul ariilor Ariuşd şi Cucuteni. Situaţia cronologică a acestei culturi constituie încă un subiect de discuţie. În vest, în şesul Tisei, este datată foarte sus, în ultima fază a culturii Starčevo şi înainte de cultura Vinča-Turdaş [4], deci în spaţiul carpato-niprovian ar fi anterioară tuturor culturilor neolitice cunoscute pînă acum, inclusiv culturii Boian-Giuleşti. Pornind de la această bază, I. Nestor a încercat să demonstreze prioritatea ei chiar faţă de cultura ceramicii liniare [5]. Dar unele dintre particularităţile sale specifice implică şi analogii mai tîrzii. Astfel, de pildă, categoria ceramicii poroase decorate cu alveole rudimentare, frecventă în cultura «Criş», apare precum am arătat mai sus, şi în ceramica staţiunilor precucuteniene din Moldova, iar o sumă de alte elemente ale culturii «Criş», ca pintaderele, harpunele din corn de cerb, vasele poroase acoperite cu barbotină grosolană brăzdată cu degetele, tehnica picturii bicrome sau tricrome înainte de ardere, apropie această cultură de protocucutenian. De aceea, Vl. Dumitrescu a emis ipoteza după care cultura «Criş» ar fi ceva mai nouă decît e considerată de obicei, situîndu-se între precucutenian şi protocucutenian [6].

Totuşi, e de observat că decorul ceramicii «Criş» nu are nici o legătură cu stilul caracteristic celor două faze ale neoliticului carpato niprovian. Cheia problemei este în funcţie de datele stratigrafice, care urmează a fi procurate prin cercetările în curs.

---

[1] H. Schroller, *op. cit.*, p. 25 şi pl. 21, 6.

[2] *Săpăturile (de) la Leţ-Varhegiu (Trei Scaune)*, « Materiale şi cercetări de istorie veche a Romîniei », Bucureşti, 1951, p. 6 şi urm., pl. VI, 1—9 şi pl. VII, 2—7. Materialul de la Cozmeni, inedit, se află la Muzeul raional din Miercurea Ciucului.

[3] « S.C.I.V. », I, 1950, nr. 2, p. 210; II, 1951, nr. 1, p. 55—60; II, 1951, nr. 2, p. 21—26; III, 1952, p. 28—29.

[4] Cf. I. Nestor, « S.C.I.V. », I, 1950, nr. 2, p. 212.

[5] « S.C.I.V. », II, 1951, nr. 2, p. 21 şi urm.

[6] Vl. Dumitrescu, *Hăbăşeşti*, Ed. Acad. R.P.R., 1954, p. 525—527.

S-au căutat asemenea date la Glăvănești, unde s-au constatat, pe aceeași terasă a Jijiei, o așezare cu ceramică liniară și una cu ceramică de caracter «Criș», dar nu suprapuse, ci adiacente. Cu toată amploarea săpăturilor de acolo, nu s-a dat peste nici un punct în care elementele celor două culturi diferite să se fi aflat în vreun raport stratigrafic [1].

Abia acum soluția este pe cale de a fi găsită, la Leț, lîngă Tîrgul Secuiesc. Printr-o serie de sondaje practicate în anul 1949 în stațiunea Varhegiu (Várhegy) din această localitate, s-a descoperit ceramică «Criș» împreună cu ceramică Boian Giulești și cu ceramică Ariușd, dar într-un amestec care încă nu permitea discriminări stratigrafice [2]. Recent (în 1955), I. Nestor, reluînd explorarea acelei stațiuni prin săpături sistematice, a izbutit, pe cît am putut afla [3], să obțină și determinările stratigrafice căutate, în sensul unei anteriorități a culturii «Criș» față de cultura Boian Giulești, urmată la rîndul său, de elementele culturii protocucuteniene Ariușd. Fiind vorba de rezultate încă inedite și în curs de studiu, nu sîntem deocamdată în măsură de a ști cît sînt și de sigure.

Fapt este că, indiferent de confirmarea acestor rezultate, foarte probabilă de astfel [4], cultura «Criș» rămîne cu totul străină de evoluția neoliticului carpato niprovian așa cum l-am definit în prezentul studiu. Analogiile menționate care i se regăsesc în protocucutenian, ca pintaderele, vasele cu barbotină grosolană brăzdată cu degetele și, mai cu seamă, tehnica picturii înainte de ardere, nu depășesc cadrul unor asemănări de ordin cu totul general, care nu obligă la raporturi speciale de filiație. De altfel, stabilirea anteriorității culturii «Criș» față de cultura Boian Giulești exclude chiar din principiu asemenea raporturi, fiindcă ar fi foarte greu de explicat apariția unor tradiții de caracter «Criș» în protocucutenian, fără ca ele să se fi constatat și în faza imediat precedentă, precucuteniană, care nu cunoaște nici unul dintre elementele menționate. Tehnica picturii înainte de ardere, necunoscută de precucutenieni, a fost inventată de protocucutenieni prin mijloacele lor proprii, fără nici o legătură cu cultura «Criș». Decisive, în această privință, sînt diferențele categorice de stil dintre ceramica «Criș» și ceramica protocucuteniană.

VII. GENEZA CERAMICII PICTATE CARPATO-NIPROVIENE

Faptele și considerațiile expuse pînă aici, cu deosebire cele referitoare la materialul straturilor protocucuteniene de la Izvoare, pun pe temeiuri noi problema mult discutată a genezei ceramicii pictate proprii culturii Ariușd Cucuteni Tripolie.

Caracterul esențial al acestei ceramici este stilul ornamental bazat pe principiul rezervării în negativ și pe motivul cercurilor unite cu benzi oblice (fig.5). Am văzut cum acest stil s-a format în ceramica monocromă precucuteniană incisă sau imprimată, dezvoltîndu-se în tot cursul fazei Izvoare I 2 (Tripolie A) pînă la realizarea spiralei continue, cum de la tratarea prin orna-

[1] « S.C.I.V. », I, 1950, nr. 1, p. 52; II, 1951, nr. 2, p. 21.
[2] Cf. și I. Nestor, « S.C.I.V. », II, 1951, nr. 2, p. 24.
[3] Informație orală, I. Nestor.
[4] Săpăturile reluate în 1955 la Perieni, r. Bîrlad, încă inedite, au dus și acolo la constatarea unei mari vechimi a culturii « Criș », care ar fi anterioară ceramicii liniare. Informație orală, M. Petrescu-Dîmbovița.

mente adîncite monocrome a trecut, în prima parte a protocucutenianului, la pictura bicromă cu alb, în care au apărut şi primele elemente ale meandrului, şi cum, tot în faza protocucuteniană, de la pictura bicromă a trecut la tricomia de caracter Cucuteni A, dezvoltînd, pe lîngă motivele curbe anterioare, motivul meandrului şi părăsind ultimele reminiscenţe ale ornamentelor monocrome precucuteniene. Am văzut cum pictura primitivă, cu ocru roşu crud aplicat după ardere, utilizată în precucutenian împreună cu liniile adîncite ale acestui stil, continuă la începutul protocucutenianului, spre a face loc, apoi, picturii propriu zise, aplicate cu penelul înainte de ardere. Hiatul pe care l-am notat mai sus, dintre precucutenianul şi protocucutenianul de la Izvoare, a fost prea scurt pentru a fi putut tulbura această continuitate stilistică. Iar între protocucutenian şi faza Cucuteni A atestată în stratul Izvoare II 2, continuitatea pare şi mai puţin întreruptă. Exemple numeroase dovedesc tranziţia de la bicromie la tricromie, în mod amănunţit.

Este neîndoios că ne aflăm în faţa unei evoluţii unitare, pentru explicarea căreia nu avem nevoie nici un moment de intervenţia vreunui factor extern ariei carpato-niproviene. Concluzia care se impune este că *pictura ceramicii cucuteniene s-a născut numai în interiorul acestei arii, pe bază de elemente locale.*

Evoluţia aşa de strînsă de la monocromia precucuteniană la tricromia fazei Cucuteni A se constată numai în aria culturii Ariuşd - Izvoare II 1. La est de Siret nu se înregistrează o pictură bicromă de tranziţie, ca aceea care caracterizează protocucutenianul carpatic. De aici rezultă că putem preciza şi regiunea în care a avut loc prima apariţie a picturii ceramice de stil carpato - niprovian: *este cercul culturii Ariuşd de pe cele două versanturi ale Carpaţilor Moldovei*, de unde pictura ceramică s-a răspîndit mai departe, spre răsărit, sub forma tricromă a motivelor albe mărginite cu negru pe fond roşu, către sfîrşitul epocii protocucuteniene atestate la Izvoare.

Concluzia despre originea autohtonă a ceramicii pictate Ariuşd Cucuteni -Tripolie, cu stilul său caracteristic, ne apare atît de axiomatică în lumina analizei pe care ne-o îngăduie rezultatele săpăturilor de la Izvoare, coroborate de constatările din restul spaţiului carpato-niprovian, încît verificarea sa prin comparaţii cu pictura ceramică a altor culturi neolitice nu mai constituie decît un simplu scrupul de metodă. Nici una dintre aceste culturi nu prezintă analogii stilistice care să implice o influenţă asupra procesului de formare a ceramicii pictate carpato-niproviene.

Astfel în aria neolitică balcano-danubiană — cea mai apropiată — cuprinzînd Muntenia, Dobrogea şi răsăritul Bulgariei, pictura ceramică propriuzisă nu apare decît începînd cu faza A 1 a culturii Gumelniţa, contemporană cu protocucutenianul Ariuşd. În fazele anterioare, ale culturii Boian, nu se cunosc decît vopsirea elementară cu ocru crud, ca în precucutenian, şi aplicarea de cruste albe. Prin urmare, pictura ceramicii din această arie este ulterioară formării stilului carpato - niprovian. Pe de altă parte, stilul rafinat al ceramicii gumelniţene nu prezintă decît afinităţi parţiale cu stilul carpato - niprovian. Principiul rezervării în negativ şi seria motivului cercurilor unite cu benzi oblice şi al derivatelor sale, singurele elemente reprezentînd aceste afinităţi, explicabile, desigur, printr-o influenţă ariuşd-cucuteniană, au, în ceramica Gumelniţa, un rol redus, necaracteristic, şi sînt

realizate cu particularități esențial deosebite de acelea ale stilului carpato-niprovian. În această ceramică predomină decorul pozitiv, cu multe elemente originale, și este caracteristică pictura cu grafit, total străină ariei Ariușd-Cucuteni-Tripolie. Ceramica Gumelnița nu cunoaște pictura tricromă, iar tonul cenușiu și brun al vaselor sale se află în diametral contrast cu roșul caracteristic al vaselor ariușd - cucuteniene.

Ceramica central-transilvană, poate contemporană cu cultura proto-cucuteniană din cercul Ariușd, după cum am arătat mai sus, nu are nimic comun cu stilul carpato-niprovian. Motivul cercurilor unite cu benzi oblice și derivatele sale lipsesc cu desăvîrșire în această ceramică, al cărei decor este caracterizat prin motive unghiulare simple și prin spirale înscrise în cerc, de un tip străin ariei Cucuteni - Ariușd. Motivele unghiulare care se întîlnesc într-o categorie secundară a ceramicii protocucuteniene din cercul Ariușd (fig.8,*1*) prezintă analogii cu decorul central-transilvan, dar ele nu au avut nici o influență asupra stilului carpato-niprovian și nici nu apar pe vasele decorate în acest stil. Ornamentele central-transilvane sînt covîrșitor pozitive, benzile negative apărînd numai sporadic. În pictura cu care sînt realizate, negrul este o culoare caracteristică, iar albul nu este utilizat decît uneori și numai într-un rol secundar, exact contrariul decorului ariușd - cucutenian, în care albul este o culoare principală, iar negrul apare tîrziu și totdeauna cu o funcție auxiliară limitată.

În căutarea originii ceramicii pictate ariușd-cucuteniene s-au încercat comparații și cu ceramica pictată a culturilor neolitice, de date diferite, din aria central-danubiană, ca Bükk, Tisa-Lengyel și cultura ceramicii pictate din Moravia [1]. Rezultatele sînt cu totul nesatisfăcătoare. În toate aceste culturi, decorul ceramicii pictate se bazează pe tratarea pozitivă și pe folosirea primordială a culorii negre, fără nici cea mai slabă analogie cu stilul carpato-niprovian. Spiralele vaselor din Moravia, de exemplu, nu au nimic a face cu spiraloidele derivate din motivul cercurilor unite cu benzi oblice, necunoscut în acea parte a Europei.

Mult caz s-a făcut de asemănările pe care le prezintă ceramica tricromă ariușd-cucuteniană cu o anumită categorie a ceramicii culturii Dimini din Tesalia, caracterizată prin tricromie și prin decor spiral rezervat în negativ [2]. Dar oricît de impresionante la prima vedere, aceste asemănări nu apar, în urma unui examen mai atent, decît ca niște coincidențe întîmplătoare și parțiale

---

[1] M. Hoernes-O. Menghin, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, ed. a III-a, Viena, 1925, p. 783—786; H. Schmidt, *Cucuteni, in der oberen Moldau, Rumänien*, Berlin-Leipzig, 1932, p. 82—87, 107—108. Cf. I. Nestor, *Der Stand...* etc., p. 41—43; Vl. Dumitrescu, « Istros », I, 1934, fasc. 1, p. 20 și urm.

[2] Printre numeroasele lucrări privitoare la problema raporturilor dintre neoliticul Tesaliei și al spațiului carpato-niprovian, cf. A. Wace și M. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge, 1912, p. 44 și urm., fig. 20—22, pl. I; A. Wace, *Thessaly and Tripolje*, « Eurasia septentrionalis antiqua », IX, 1934, p. 123—134; H. Frankfort, *Studies in the early Pottery of the Near East*, Londra, 1927, p. 153; M. Hoernes - O. Menghin, *op. cit.*, p. 783—792; O. Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit*, Viena, 1940, p. 53—55; H. Schroller, *op. cit.*, p. 24 și urm.; V. Gordon Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929, p. 107—109; idem, în « The Journal of Hellenic Studies », L., 1930, p. 255—262; idem, *The Dawn* etc., ed. a V-a, Londra, 1950, p. 62 și urm., 121 și urm., 132 și urm., 330 și urm.; Vl. Dumitrescu, în « Ephemeris Dacoromana », IV, 1930, p.288—293; idem, « Istros » I, 1934, fasc. 1, p. 20—31; H. Schmidt, *op. cit.*, p. 111, 117—124; I. Nestor, *op. cit.*, p· 47—48, T. Passek, *op. cit.*, p. 231—239.

între efectele unor evoluţii deosebite [1]. Fără a mai insista asupra rolului restrîns pe care categoria respectivă îl are în inventarul ceramicii pictate al culturii Dimini, care în majoritate prezintă un decor cu totul de alt caracter, observăm că, pe vasele tricrome din acea categorie, spiralele, continue, dispuse vertical, nu sugerează prin nimic derivarea dintr-un motiv cu cercuri unite prin benzi oblice ca în stilul carpato-niprovian, iar liniile negre au un rol mult mai important decît în tricromia ariuşd-cucuteniană, servind nu numai la conturarea motivelor albe, dar şi la haşurarea fondului roşu format de peretele vasului. Dacă ţinem seama şi de lipsa unei ceramici similare pe tot vastul spaţiu dintre Tesalia şi Carpaţi, reiese în mod evident că nici o influenţă nu s-a putut exercita din această parte asupra stilului carpato-niprovian. Concluzia este valabilă şi în ce priveşte comparaţia cu alte culturi cu ceramică pictată din Grecia, cu cele din Egeea, din Italia meridională, din Asia Mică, din Orient, unde nu i se pot găsi ceramicii pictate Ariuşd-Cucuteni A nici măcar aparentele analogii tesaliene.

Singura cultură cu ceramică pictată care ar putea să reţină mai mult timp atenţia în legătură cu pictura ceramică a ariei Ariuşd-Cucuteni este cultura « Criş », de care a fost vorba mai sus, dar numai din cauză că resturile sale au fost constatate chiar în interiorul acestei arii. Altminteri, nici unul dintre motivele sale decorative nu se apropie de stilul carpato-niprovian, fiindu-i străine elementele fundamentale ale acestui stil, ca rezervarea în negativ şi seria motivelor bazate pe cercurile unite cu benzi oblice. Este adevărat că în ceramica « Criş » sînt utilizate toate culorile tricromiei, împreună sau izolat, dar fără nici un raport cu pictura ariuşd-cucuteniană. Rolul precumpănitor al culorii negre îndepărtează chiar cu totul decorul ceramicii « Criş » de această pictură. Vasele « Criş » pictate cu alb pe roşu, fără negru, ar îngădui tehnic o apropiere de bicromia protocucuteniană, însă numai făcînd abstracţie de stilul carpato-niprovian caracteristic acesteia. De altfel, după cum am arătat mai sus, cultura « Criş » pare a fi mai veche nu numai decît protocucutenianul dar chiar decît precucutenianul, care nu cunoaşte pictura ceramică înainte de ardere, aşa că o transmitere a acestei tehnici din cultura « Criş » în cea carpato-niproviană ar fi de fapt cu totul imposibilă. Putem fi siguri, în orice caz, că exemplul ceramicii pictate « Criş » nu a participat cu nimic la dezvoltarea stilistică a decorului specific carpato-niprovian.

Comparaţia dintre diferitele culturi neolitice cu ceramică pictată din Europa şi din Orient ne impune ideea unei poligeneze. În evoluţia fiecărei culturi, pictura ceramică a putut să apară independent, numai prin dezvoltarea unor elemente locale anterioare. Bineînţeles, această concepţie nu exclude, în general, atingeri şi influenţe între diferitele culturi, aşa cum se pot observa între ceramica Ariuşd-Cucuteni-Tripolie şi ceramica pictată central-transilvană, precum nu exclude nici înrudiri pe baza unor tradiţii sau orientări comune, cum e cazul analogiilor dintre ceramica Ariuşd-Cucuteni-Tripolie şi ceramica Gumelniţa. Dar, în ce priveşte problema care ne preocupă aici: geneza ceramicii pictate carpato-niproviene, adică, în esenţă, naşterea şi dezvoltarea stilului său specific, nici o explicaţie nu ne vine din afara spaţiului geografic pe care această ceramică îl caracterizează.

---

[1] Un punct de vedere similar la A. Wace, « Eurasia septentrionalis antiqua », IX, 1934, p. 123—134.

O problemă care se pune în legătură cu evoluția internă a stilului carpato-niprovian o constituie modalitatea trecerii acestui stil de la ornamentele adînci precucuteniene la pictura protocucuteniană. S-a atribuit această mutație tehnică unei influențe exterioare. S-a încercat chiar o precizare în acest sens, indicîndu-se ca factor modificator intervenția culturii « Criș »[1]. E drept că în inventarul ceramic protocucutenian figurează unele elemente necunoscute în precucutenian. Printre acestea se află și categoria stilistică a motivelor unghiulare simple (fig. 8, *1*), ale căror analogii cu decorul ceramicii pictate central-transilvane, dar, oarecum, și cu al ceramicii « Criș », au fost relevate aici mai sus. Însă, aceste motive intrusive nu au, în ceramica protocucuteniană, decît un rol redus, neamestecîndu-se niciodată cu stilul specific carpato-niprovian de origine precucuteniană și apărînd numai pe vase separate și de anumite tipuri. De asemenea, sînt neproductive, dispărînd o dată cu ceramica bicromă, fără să transmită ceramicii tricrome decît urme rare și degenerate. În principiu, nu este exclus ca, o dată cu adoptarea lor dintr-o cultură străină, să fi putut pătrunde, eventual, în ceramica carpato-niproviană, și inovațiile tehnice proprii picturii. Totuși, pare ciudat ca asemenea împrumuturi să se fi limitat la selectarea unei singure culori, albul, evitîndu-se cu desăvîrșire negrul, caracteristic în pictura ceramică a culturii «Criș» și a tuturor culturilor vecine (cu excepția ceramicii Gumelnița, în care predomină pictura cu grafit).

De aceea, fără a neglija elementele stilistice exterioare pe care le-am menționat, așteptînd numai lămurirea provenienței lor prin viitoare cercetări, considerăm mult mai probabilă crearea spontană a picturii protocucuteniene prin progresul procedeelor tehnice locale. Astfel, fondul roșu lustruit, cel mai caracteristic în ceramica protocucuteniană bicromă (fig. 8, *2—4*), spre a deveni apoi unic în cea tricromă, s-a putut naște din simpla încercare de a se polei suprafețele vopsite cu ocru crud, cunoscute încă din precucutenian și constatate și la începutul protocucutenianului. Amestecul ocrului în slipul vasului nu a fost decît o perfecționare a acestei încercări. Printr-un procedeu analog, înlocuindu-se ocrul cu funingine de exemplu, s-au realizat vasele negre lustruite (fig. 8,*1*), constituind o varietate secundară, care nu se va transmite în ceramica tricromă. Pictura cu alb a putut să se dezvolte din procedeul caracteristic precucutenian al incrustațiilor cu o substanță calcaroasă. Semnificativă în acest sens este dispariția unor asemenea incrustații în ceramica protocucuteniană bicromă, deși inciziile respective s-au păstrat. La început, liniile albe pictate erau trase tocmai peste aceste incizii (fig. 8,*3*). Apoi liniile incise au dispărut treptat, spre a lăsa locul numai dungilor pictate. În pictura bicromă se întîlnesc și linii albe diluate acoperite cu serii de puncte mici, albe, compacte (fig. 5, IV, V, VII, mijloc), în care supraviețuiește amintirea impresiunilor de dinți de pieptene din precucutenian umplute cu substanță albă. În ce privește pictura cu negru, nu avem decît să aderăm la judicioasa explicație dată de Vl. Dumitrescu, după care liniile trase cu această culoare, limitate în ceramica Ariușd-Cucuteni A numai la rolul de subliniere a benzilor principale albe sau roșii, nu fac decît să se substituie vechilor incizii, complet dispărute în ceramica tricromă [2].

---

[1] Părerea expusă de E. Comșa într-o comunicare, inedită, ținută în aprilie 1951 în secția de istorie veche a Institutului de istorie și filozofie al Academiei R.P.R. Cf. și I. Nestor, în « S.C.I.V. », II, nr. 2, 1951, p. 23.

[2] Vl. Dumitrescu *Hăbășești*, Ed. Acad. R.P.R., 1954, p. 522.

Prin demonstrarea acestei continuităţi tehnice devine şi mai evidentă unitatea în timp a stilului carpato-niprovian, iar problema genezei ceramicii pictate ariuşd-cucuteniene capătă o deplină rezolvare în sensul originii şi evoluţiei locale, fără determinări dinafară.

VIII. GENEALOGIA DIFERITELOR ASPECTE ALE CULTURII ARIUŞD-CUCUTENI-TRIPOLIE

Nomenclatura straturilor neolitice de la Izvoare exprimă nu numai istoricul identificării lor pe rînd, ci, întîmplător, şi gradele de înrudire dintre diferitele aspecte culturale pe care ele le reprezintă.

Avem mai întîi o clasificare în două grupuri: *Izvoare I* (precucutenian) şi *Izvoare II* (ceramica pictată Ariuşd-Cucuteni A). Între elementele caracteristice straturilor *Izvoare I 1* şi *Izvoare I 2*, care compun primul grup, nu sînt propriu-zis afinităţi stilistice, fiind vorba de interferenţa unor culturi diferite. Este drept că, precum am arătat mai sus, asociaţia acestor elemente, atît la Izvoare, cît şi în alte staţiuni precucuteniene din Moldova, nu pare fortuită. Astfel formarea stilului Tripolie A (Izvoare I 2) dintr-o categorie modestă a ceramicii Boian-Giuleşti, din stratul Izvoare I 1, ţine de domeniul posibilului. Dar, lăsînd viitorului verificarea acestei ipoteze, ne mulţumim deocamdată cu constatarea sigură că stratul *Izvoare I 2* prezintă caracterele celei mai vechi faze a neoliticului carpato-niprovian, care ne interesează aici şi că stă la baza unei filiere culturale pe care o completează celelalte trei straturi din grupul *Izvoare II*.

Între conţinutul ceramic al acestui strat precucutenian *Izvoare I 2* şi acela al straturilor din grupul *Izvoare II*, cu toată înrudirea lor foarte apropiată, diferenţele de amănunt sînt clare şi uşor de determinat. După cum am spus, aceste diferenţe denotă un hiatus în succesiunea fazelor de locuire a aşezării de la Izvoare, de o durată, probabil, nu prea lungă (fig. 10). În această regiune, ceramica precucuteniană nu prezintă prelungiri în timp comparabile cu acelea de la est de Siret, unde elementele sale de derivaţie directă convieţuiesc cu ceramica pictată de stil Cucuteni A.

Elementele de tranziţie, cu aspecte identice în ambele grupuri stratigrafice de la Izvoare, lipsesc. Dimpotrivă, tocmai prin asemenea elemente cele trei straturi ale grupului al doilea sînt cimentate într-o succesiune strînsă. Dar şi între aceste straturi protocucuteniene se pot stabili grade de înrudire deosebite. Astfel cele două straturi protocucuteniene de caracter ariuşdean, *Izvoare II 1 a* şi *Izvoare II 1 b*, avînd comună ceramica bicromă, sînt mult mai intim legate între ele decît este stratul *Izvoare II 1 b*, caracterizat prin bicromie şi tricromie, cu stratul *Izvoare II 2*, care conţine numai ceramică tricromă de stil Cucuteni A cu fond roşu. Lipsa bicromiei şi a tricromiei cu fond alb, în acest ultim strat, ne obligă să presupunem iarăşi un hiatus, de sigur foarte scurt, interpus între aşezarea nivelului *Izvoare II 1 b* şi aceea a nivelului *Izvoare II 2* (fig. 10).

În rezumat, în seria straturilor de cultură carpato-niproviană de la Izvoare avem de înregistrat două întreruperi sensibile, care separă trei faze principale ale acestei culturi: precucutenianul de caracter Tripolie A, protocucutenianul de caracter Ariuşd şi cucutenianul de stil A. Aceste faze, avîndu-şi caracterele lor tipologice specifice, s-au răspîndit pe arii care coincid numai în mod par-

ţial (fig. 1). Pentru precucutenian, staţiunea de la Izvoare marchează o graniţă extremă spre vest. Cucutenianul A din stratul *Izvoare II 2* nu merge nici el mult mai departe în această direcţie [1]. Dimpotrivă, pentru protocucutenian, Izvoare este o staţiune centrală. Hiaturile menţionate nu au, prin urmare, o importanţă pur locală, privind numai aşezarea de acolo, ci ne duc cu gîndul spre transformări mai întinse care s-au petrecut în lăuntrul spaţiului carpato-

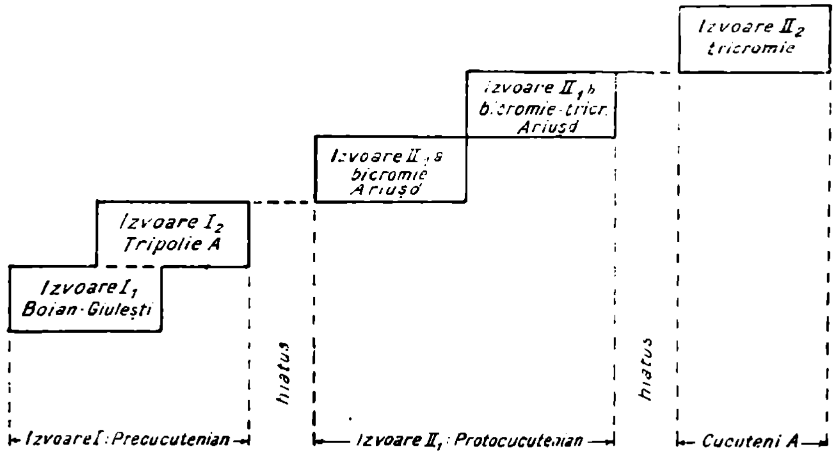

Fig. 10. — Schema succesiunii celor cinci faze de locuire din staţiunea neolitică de la Izvoare.

niprovian. Dintr-un precucutenian de caracter Tripolie A, născut undeva în mijlocul Moldovei şi răspîndit spre apus pînă la Carpaţi, iar spre răsărit pînă dincolo de Bug, s-a format protocucutenianul ariei Ariuşd, dezvoltat în depresiunile subcarpatice ale Moldovei şi extins peste munţi pînă înspre centrul Transilvanei, iar spre est numai pînă la Siret. Din protocucutenian a rezultat apoi cultura Cucuteni A, care, caracterizată prin ceramica tricromă, s-a propagat spre nord pînă în Galiţia şi în Podolia, spre est pînă la Bug, spre vest oprindu-se la Carpaţi. Protocucutenianul a fost singura din toate fazele carpato-niproviene care a avut o expansiune şi dincolo de aceşti munţi, în Transilvania. A fost totodată faza cu cea mai lungă durată, după cum se vede din cele două straturi bogate care o reprezintă la Izvoare, şi cea mai productivă cultural, avînd la activul său geneza ceramicii pictate bicrome şi tricrome.

Staţiunea neolitică de la Izvoare, terminîndu-se cu un strat de cultură Cucuteni A, nu a cunoscut fazele carpato-niproviene următoare, Cucuteni AB şi Cucuteni B. Acestea sînt atestate, însă, din abundenţă, în vecinătate, de pildă la Calu şi la Frumuşica, unde ceramica de stil AB s-a găsit amestecată cu aceea de stil B, la Traian, unde, ca şi la Corlăteni, nu s-a dat decît peste ceramică de stil AB, la Costişa şi la Dobreni, unde, ca şi la Petreni, Şipeniţi, Bilce Zlote etc., nu s-a constatat decît ceramica de stil B.

---

[1] În urma cercetărilor recente din regiunea Bicazului, s-au descoperit staţiuni cu ceramică de stil Cucuteni A la Hangu, în preajma Ceahlăului. Informaţie inedită de la M. Petrescu-Dîmboviţa.

Fără a insista prea mult asupra acestor faze, care ies din cadrul prezentului studiu, socotim util, totuşi, în urmărirea preocupării noastre despre filiaţia diferitelor aspecte ale neoliticului carpato-niprovian, să menţionăm aici cîteva fapte de natură să aducă o clarificare cu privire la originea şi la difuziunea lor. S-a recunoscut de mult, încă de către H. Schmidt (deşi numai pe bază tipologică), derivarea stilului Cucuteni AB (=B α—δ) din stilul A şi a stilului B (= B ε—ζ) din stilul AB[1]. Dar o precizare a regiunii unde au putut avea loc aceste transformări nu s-a încercat.

Observăm mai întîi că aria de răspîndire a aşezărilor cu ceramică de stil AB şi B este mult mai întinsă spre răsărit şi spre nord decît aceea a aşezărilor de caracter Ariuşd-Cucuteni A. Pe cînd aceasta din urmă nu depăşeşte valea Bugului spre răsărit şi bazinul Nistrului spre nord, avîndu-şi centrul de gravitate în mijlocul Moldovei, cealaltă se opreşte, în vest, la Carpaţi[2], extinzîndu-se în schimb spre miază-noapte peste Galiţia orientală, peste toată Podolia, peste Volînia, iar spre est peste toată partea de silvo-stepă a Ucrainei, pînă dincolo de Nipru, cu o densitate maximă tocmai în acele regiuni[3] (fig. 1).

Pe de altă parte, este de notat că ceramica tricromă de stil A, pe măsură ce se depărtează de Moldova, în expansiunea ei spre nord şi spre răsărit, se găseşte mai rar, iar motivele sale suferă modificări care o apropie de ceramica AB. Aşa, de exemplu, pe vasele de stil Cucuteni A (=Tripolie B/I) de la Sabatinovka pe Bug, de la Kadievţî şi Kudrinţî în Podolia, de la Nezvişka în Galiţia, benzile motivelor spirale sînt redate prin lăţimi cu totul inegale la cotituri, fondul decorului este adesea acoperit cu haşuri longitudinale produse în vederea unui efect stilistic, iar culorii negre i se dă o importanţă mai mare decît aceea a simplei sublinieri a motivelor principale, fiind folosită şi pentru trasarea frecventelor haşuri transversale ale fondului[4] (fig. 11). Este evident că avem a face cu elemente de tranziţie, care apar numai în aria Tripolie şi care sînt necunoscute în vestul spaţiului carpato-niprovian. Dacă ţinem seama şi de deosebit de marea frecvenţă a staţiunilor cu ceramica stilurilor AB şi B în regiunile Ucrainei, nu putem conclude decît că aceste stiluri s-au născut în acele regiuni şi că de acolo s-au răspîndit spre Moldova în două valuri succesive (AB şi B), în sens invers difuziunii ceramicii de stil Cucuteni A care le-a generat. Avem, prin urmare, un flux de la vest spre est la început, în epoca fazelor reprezentate la Izvoare, apoi un reflux în epoca următoare, către sfîrşitul neoliticului.

În sensul unei atare concluzii pledează şi categoria ceramicii primitive poroase, numită în mod impropriu « Cucuteni C » de către H. Schmidt şi caracterizată printr-o pastă cenuşiu-gălbuie amestecată cu fărîmături de scoici sau cu nisip şi printr-un decor elementar monocrom constituit din striaţii, mici proeminenţe organice, serii de mici alveole şi impresiuni de muchii dinţate[5]. Această categorie apare în mod constant în asociaţie cu ceramica

[1] H. Schmidt, *op. cit.*, p. 25 şi urm., 72 şi urm.; cf. I. Nestor, *op. cit.*, p. 39—40; Vl. Dumitrescu, « Dacia », IX—X, 1941—1944, p. 38 şi urm.

[2] Fragmente ceramice răzleţe de caracter Cucuteni AB şi B, foarte rare, s-au găsit şi la vest de Carpaţi, dar numai în imediata apropiere a munţilor, în depresiunile Sf. Gheorghe şi Ţara Bîrsei. Inedite, în muzeele din Sf. Gheorghe şi Oraşul Stalin.

[3] Cf. T. Passek, *op. cit.*, p. 13, fig. 1, etapele B/II (= Cucuteni AB) şi γ/1 — C/I (= Cucuteni B).

[4] *Ibidem*, p. 42 şi urm., fig. 11, 15, 16, 18.

[5] H. Schmidt, *op. cit.*, p. 42 şi urm.

pictată de stil AB şi de stil B. Originea ei este de căutat în afara ariei carpato-niproviene, spre răsărit, în culturile neolitice ale stepelor. O asemenea ceramică nu se întîlneşte la Izvoare, precum nu este cunoscută nicăieri în ţara noastră înainte de faza Cucuteni AB [1]. Elementele sale se dezvoltă în răsărit, ajungînd la un rol predominant în culturile post-tripoliene Gorodsk şi Usatovo (=Tripolie C/II—γ/II Passek) [2]. Sînt tocmai culturile care se răspîndesc

Fig. 11. — Ceramică tricromă de stil Cucuteni A degenerat, marcînd o primă evoluţie spre stilul Cucuteni AB:
1. Kadlevţi; *2*. Nezvişka; *3*. Kudrinţi.

spre vest, pînă în Transilvania, la sfîrşitul neoliticului şi la începutul epocii bronzului, după ce ultima cultură cu ceramică pictată de caracter propriu-zis carpato-niprovian, Cucuteni B, va fi dispărut [3]. Elementele usatoviene constatate răzleţ la suprafaţa staţiunii de la Izvoare se referă la această expansiune tîrzie şi nu au nici o legătură cu ultimul strat neolitic de caracter Cucuteni A, deasupra căruia au fost găsite.

Făcînd sumarul evoluţiei generale a culturii Ariuşd-Cucuteni-Tripolie, deosebim două perioade principale. Prima, atestată în întregime la Izvoare, reprezintă o prioritate a Moldovei în formarea şi dezvoltarea acestei culturi. În cea de-a doua, cînd staţiunea de la Izvoare nu a mai fost locuită, iniţiativa creatoare a trecut de partea regiunilor de la nord şi de la est de hotarele Moldovei. Această mutare a centrului de gravitate al culturii carpato-niproviene corespunde unei importante cezuri care se constată în Moldova între sfîrşitul fazei Cucuteni A şi apariţia fazei Cucuteni AB. Într-adevăr, între aceste două faze s-a produs hiatul cel mai decisiv din evoluţia ceramicii pictate carpato-niproviene. În ţara noastră nicăieri nu se observă o convieţuire între elementele de stil A şi cele de stil AB. Pretutindeni cele două stiluri apar în straturi net distincte şi foarte adesea chiar în staţiuni separate şi de tipuri diferite. Ceramica stilului AB, cu toate afinităţile stilistice de ordin

[1] Chiar în faza AB este rară, deşi nu lipseşte. În schimb este foarte frecventă în faza B. Cf. Vl. Dumitrescu, în « Dacia », IX-X, 1941—1944, p. 34—38; idem, *Hăbăşeşti*, Ed. Acad. R.P.R., 1954, p. 532. Cf. şi « S.C.I.V. », I, 1950, nr. 2, p. 215; II, 1951, nr. 1, p. 71—72; III, 1952, p. 89, şi 132; IV, 1953, nr. 1—2, p. 54: V, 1954, nr. 1—2, p. 42.

[2] T. Passek, *op. cit.*, p. 157 şi urm.

[3] M. Petrescu-Dîmboviţa, în « S.C.I.V. », I, 1950, nr. 2, p. 110 şi urm.; idem, « Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R. », Ed. Acad. R.P.R., 1953, vol. I, p. 112—132, 152; I. Nestor, în « S.C.I.V. », I, 1950, nr. 2, p. 215—218; Vl. Dumitrescu, *Hăbăşeşti*, Ed. Acad. R.P.R., 1954, p. 533—538.

general care o leagă de ceramica stilului A, prezintă particularităţi proprii, în ce priveşte formele şi execuţia ornamentelor, care indică o nouă îndrumare a evoluţiei stilului carpato-niprovian. Abateri şi mai decisive ale acestui stil, mergînd pînă la abandonarea definitivă a tricromiei, la generalizarea picturii cu negru şi la înlocuirea ornamentului negativ printr-unul pozitiv, vor caracteriza stilul Cucuteni B, născut din stilul AB şi venit în Moldova tot din aria Tripolie.

IX. INTERPRETĂRI DE ORDIN ISTORIC

Evoluţia atît de variată a culturii Ariuşd-Cucuteni-Tripolie reflectă, fără îndoială, istoria triburilor neolitice care au contribuit la formarea acestei culturi şi care au răspîndit-o pe întregul spaţiu dintre Carpaţi şi Nipru. Fireşte, reconstituirea acestei istorii pe baza materialelor arheologice, singurele izvoare de care putem dispune pentru vremuri atît de îndepărtate, nu poate fi încercată decît în linii cu totul generale şi cu ajutorul unui important procent de ipoteze. Totuşi încercarea ne pare necesară, deoarece corespunde problemei celei mai de seamă pe care o pune o cultură a trecutului: integrarea ei în complexul vieţii oamenilor care au produs-o.

Cei mai vechi locuitori ai staţiunii de la Izvoare, cei care au apreciat mai întîi poziţia acestui modest promontoriu de pe una din terasele Bistriţei, izolat şi înconjurat de păduri, de mlaştini, dar şi cu izvoare de apă abundente, au fost reprezentanţii culturii Boian-Giuleşti. Era prin prima jumătate a mileniului al treilea înaintea erei noastre. Triburile acestor dunăreni, răspîndite în toată Muntenia, în Dobrogea şi într-o bună parte a Transilvaniei, au luat în stăpînire şi pămîntul Moldovei. Erau populaţii sedentare, ocupîndu-se cu cultura primitivă a plantelor şi cu creşterea limitată a vitelor. Foloseau unelte de piatră lustruită şi produceau o ceramică, aşa cum am arătat, îngrijit lucrată.

Ulterior răspîndirii oamenilor culturii Boian-Giuleşti în Moldova, au apărut, la Izvoare, ca şi în celelalte aşezări ale lor dintre Carpaţi şi Prut, elementele culturii Tripolie A. Problema raporturilor dintre aceste culturi, care apar în aceleaşi locuri şi chiar în aceleaşi straturi, se află abia în faza preliminară a discuţiilor. Dacă cercetările viitoare vor adeveri ipoteza schiţată de noi în mod provizoriu, anume că stilul ceramicii Tripolie A se va fi format pe baza unei categorii din ceramica Boian-Giuleşti, va trebui să contăm cu posibilitatea ca, spre sfîrşitul epocii precucuteniene a stratului *Izvoare I 2*, un trib ori o uniune de triburi din Moldova, sub influenţa unor factori ce rămîn a se stabili, să se fi izolat de marele trunchi al populaţiilor culturii Boian-Giuleşti, dezvoltînd formele unei culturi noi, originale şi mai înaintate, şi să se fi răspîndit apoi departe spre est, pînă peste Bug, în aria Tripolie. În cazul infirmării acestei ipoteze, nu avem decît să considerăm cele două culturi cu totul străine una de alta, iar pe purtătorii culturii Tripolie A să ni-i închipuim ca venind de undeva de la răsărit de Prut, supunînd şi asimilînd, în Moldova, triburile mai vechi ale oamenilor culturii Boian-Giuleşti.

Dar lăsînd în alternativa acestor conjecturi contradictorii problema cea mai puţin clară, pînă în prezent, din cîte ne-au pus rezultatele săpăturilor de la Izvoare, reţinem ca o constatare neîndoioasă că oamenii care au

dezvoltat cultura Tripolie A, fie că vor fi făcut anterior parte din grupul populaţiilor culturii Boian-Giuleşti, fie că vor fi avut o altă origine, sînt primii reprezentanţi ai acelei mari culturi neolitice pe care am definit-o drept carpato-niproviană. Ei au creat caracterele fundamentale ale acestei culturi şi tot ei sînt aceia care i-au fixat spaţiul de dezvoltare în întinsa zonă de depresiuni muntoase şi de podişuri păduroase dintre Carpaţi şi Nipru. Aceste caractere şi acest spaţiu vor fi menţinute de toţi urmaşii lor, pînă la sfîrşitul neoliticului.

Triburile culturii carpato-niproviene erau înrudite de aproape între ele. Se aflau în stadiul clasic al orînduirii comunei primitive, cu o organizare socială gentilică în care, foarte probabil, tendinţele patriarhale începuseră a-şi impune primatul [1]. Se ocupau în primul rînd cu cultivarea plantelor, cu deosebire a cerealelor, şi cu creşterea animalelor (bovine, oi, porci), pe măsura nevoilor locale [2]. Incidental îşi luau hrana şi din vînat şi pescuit. Aşezările lor erau situate adesea pe înălţimi izolate şi greu accesibile, dar acolo unde apărarea lor putea fi asigurată şi în alt chip, nu ezitau, de pildă la Izvoare, să se aşeze pe terase joase, mai apropiate de mijloacele lor de trai. Îşi construiau casele la suprafaţa terenului, din lemn cu vălătuci. Întrebuinţau mult uneltele de silex cioplit sau de piatră dură şlefuită, printre care locul principal îl deţineau securile plate şi topoarele găurite. Îşi făceau unelte, de asemenea, din os şi din coarne de cerb, care erau utilizate şi la lucrul cîmpului. Cunoşteau cuprul, pe care îl foloseau pentru confecţionarea de obiecte mici, de utilitate, cum sînt de exemplu împungătorile, ori de podoabă, ca amuletele, brăţările, acele. Au dezvoltat pînă la un înalt nivel, după cum am arătat mai sus, tehnica ceramicii, deşi nu o modelau decît cu mîna, iar în ornamentarea ei au dovedit însuşiri artistice remarcabile, care îi situează printre populaţiile neolitice cele mai înzestrate din acest punct de vedere. Credinţele lor religioase, care pot fi deduse, în parte, din marele număr de idoli de lut pe care ni i-au lăsat, prezentau caracterele unui politeism primitiv, însă depăşiseră stadiul pur animist, pentru a se ridica la o concepţie antropomorfă concretizată în chipul unei divinităţi feminine. Această concepţie, formată, evident, într-o societate matriarhală, nu ar putea fi o dovadă că în vremea fazelor culturii carpato-niproviene matriarhatul va fi continuat să deţină un rol social eminent, ci e vorba de o tradiţie care, ca orice element religios, a putut supravieţui foarte mult timp stadiului social care îi dăduse naştere.

Nu ştim cum se numeau triburile culturii carpato-niproviene şi nici ce limbă vorbeau. Lipsa unor izvoare scrise ne lasă, în această privinţă, într-o completă ignoranţă. Cel mult, pe baza comparaţiilor arheologice, le putem îngloba în marele grup al triburilor cu culturi caracterizate prin ceramica decorată în benzi, care au populat în epoca neolitică Europa centrală şi de sud-est, dar nici despre acestea nu ştim ce limbă vorbeau. În măsura în care ne putem sprijini pe indicaţiile lingvistice referitoare la comunitatea străveche a limbilor indo-europene, le-am putea considera străine de populaţiile care vorbeau aceste limbi.

---

[1] Cf. S. N. Bibikov, «Материалы и исследования по археологии СССР», nr. 38, p. 281—285; D. Berciu, în «S.C.I.V», I, 1950, nr. 2, p. 57—58; Vl. Dumitrescu, *Hăbăşeşti*, Ed. Acad. R.P.R., 1954, p. 201.

[2] Cf. B. L. Bogaevski, Орудия производства и домашние животные Триполья, Leningrad, 1937, passim.

Dar, revenind la preocuparea noastră de a interpreta istoric frămîntările care s-au produs în evoluţia culturii carpato-niproviene, constatăm că întemeietorii acestei culturi, reprezentanţii fazei Tripolie A, au părăsit la un moment aşezările lor din Moldova. Este vorba de hiatul dintre straturile *I 2* şi *II 1 a* de la Izvoare şi de situaţia celorlalte staţiuni precucuteniene dintre Carpaţi şi Prut, care s-au terminat deodată, fără elemente de continuitate imediată. Asemenea elemente se întîlnesc numai în aria Tripolie. Ar rezulta de aici că triburile carpato-niproviene precucuteniene din Moldova au fost atacate de o populaţie venită din altă parte. În stadiul actual al cercetărilor nu am putea identifica arheologic cultura care caracterizează această populaţie străină.

În orice caz, restriştea precucutenienilor a fost de o durată relativ scurtă. În vremea stratului *Izvoare II 1 a*, descendenţii lor revin în Carpaţi, de data aceasta în număr mult mai mare, cu energii sporite, şi în avîntul lor spre vest trec pasurile munţilor, răspîndindu-se în depresiunile din răsăritul Transilvaniei, în aria Ariuşd. Cultura lor înregistrează progrese decisive în toate domeniile: în construcţia locuinţelor, mai dezvoltate, mai mari şi mai solide decît înainte, în confecţionarea uneltelor de piatră, de os, de lut, care devin mai numeroase şi mai variate, în ceramică, remarcabilă prin îndemînarea tehnică, prin bogăţia şi eleganţa formelor, printr-o execuţie dibace a ornamentelor, prin introducerea picturii propriu-zise cu penelul. Aceste progrese, care caracterizează faza protocucuteniană, aparţin prin excelenţă triburilor de pe cele două versanturi ale Carpaţilor. În aceeaşi vreme triburile surori de la răsărit de Siret şi mai ales de la răsărit de Prut şi de Nistru, fără a fi nici ele lipsite de inovaţii, păstrează în mare parte tradiţiile directe ale fazei Tripolie A. Este posibil ca în formarea acestei distincţii regionale să fi jucat un oarecare rol influenţele din afară. Triburile din Carpaţi au împrumutat elemente noi, pe unele luîndu-le de la vecinii lor din vest, producătorii ceramicii pictate central-transilvane. Dar formele fundamentale ale culturii protocucuteniene rămîn exclusiv carpato-niproviene, pretutindeni şi indiferent de gradul lor de dezvoltare.

Protocucutenienii din aria Ariuşd-Izvoare s-au bucurat de o perioadă de linişte destul de îndelungată, mulţumită căreia cultura lor a putut ajunge la o deosebită înflorire. Ei au creat pictura ceramică, atît cea bicromă, cît şi cea ulterioară, tricromă. Aceşti protocucutenieni trebuie să fi avut un rol proeminent printre triburile carpato-niproviene. Influenţa lor, atestată prin răspîndirea ceramicii pictate tricrome de stil Cucuteni A, s-a exercitat în toată Moldova de la răsărit de Siret şi s-a propagat şi mai departe, în aria Tripolie. Această difuziune culturală s-a produs pe cale paşnică, prin efectul relaţiilor intense care existau între triburi de aproape înrudite. Nimic nu indică în vremea respectivă, înăuntrul spaţiului carpato-niprovian, vreo mişcare de populaţii ori vreo expansiune cu caracter violent. Distrugerea aşezării protocucuteniene *II 1 a* de la Izvoare printr-un incendiu şi înlocuirea ei cu aşezarea *II 1 b* nu reprezintă decît un accident local în viaţa unora şi aceloraşi locuitori, fără nici o semnificaţie de ordin istoric. La fel trebuie să interpretăm şi dualitatea stratigrafică a aşezării de la Ariuşd[1]. În celelalte staţiuni protocucuteniene nu se cunoaşte decît cîte un singur strat, fără întrerupere.

---

[1] Pentru stratigrafia staţiunii de la Ariuşd cf. F. László, în «Dolgozatok», Cluj, V, 1914, p. 279–386 şi 387–417.

O tulburare de proporții mari a fost, însă, aceea care a pus capăt fazei protocucuteniene din Carpați, în vremea hiatului dintre straturile *II 1 a* și *II 1 b* de la Izvoare. Nu ne putem da seama, deocamdată, de caracterul acestei tulburări, dar efectele ei au fost importante, fiindcă triburile carpato-niproviene s-au retras din Transilvania, spre a nu mai reveni acolo niciodată. Pe versantul moldovenesc al Carpaților, așezările protocucuteniene au fost de asemenea părăsite, dar la Izvoare înregistrăm o întoarcere, după puțin timp, fie a aceleiași populații, fie a altor elemente migrate din apropiere, de peste Siret. E vorba de așezarea *Izvoare II 2*, caracterizată printr-o fază înaintată de dezvoltare a culturii Cucuteni A. Evenimentele necunoscute care au dus la dispariția triburilor din aria Ariușd-Izvoare II 1 nu par a fi atins decît această arie. La răsărit de Siret, cultura ceramicii tricrome de stil Cucuteni A a continuat fără întrerupere. Am putea deduce oare de aici un conflict intertribal, cu o înfrîngere catastrofală a triburilor carpatice din partea surorilor lor din aria Cucuteni? Faptul că pe spațiul ocupat mai înainte de protocucutenieni nu constatăm apariția vreunei alte culturi, ci numai a elementelor de caracter Cucuteni A din stratul Izvoare II 2, ar pleda pentru o asemenea ipoteză. Totuși aceste elemente nu se constată și la vest de Carpați, unde ar fi fost firesc să se răspîndescă dacă în adevăr oamenii din aria Cucuteni ar fi pricinuit plecarea protocucutenienilor din aria Ariușd. Chestiunea rămîne, pînă la noi cercetări, în cumpănă.

După un interval de prosperitate, așezarea cucuteniană reprezentată prin stratul *Izvoare II 2* s-a terminat tot în împrejurări violente. De data aceasta, însă, stațiunea a fost definitiv abandonată. Evenimentul se încadrează într-o tulburare de proporții mult mai întinse decît aceea care a determinat sfîrșitul fazei protocucuteniene. Toate stațiunile cu ceramică de stil Cucuteni A, din tot cuprinsul ariei carpato-niproviene, au fost distruse și părăsite. Această prăbușire se datorește unei expansiuni a triburilor din aria Tripolie, care, în amestec cu elemente ale populațiilor de păstori din stepele vecine dinspre est, au dezvoltat influențele cucuteniene anterioare, creînd aspectele caracteristice ale fazei Cucuteni AB. E vorba, în general, tot de cultura carpato-niproviană, dar cu numeroase variante stilistice noi și cu indiciile unor progrese tehnice noi. Oamenii fazei AB se răspîndesc în toată Moldova, oprindu-se, în general, la Carpați (fig. 1). Rareori își construiesc locuințele peste resturile așezărilor imediat anterioare. Ei preferă văile deschise, cu pămînturi bune de cultură și prielnice turmelor, lăsînd nepopulate regiunile mai dosnice, foarte căutate în faza A, cum e, de exemplu, valea Racovei din podișul central al Moldovei [1]. În depresiunea fertilă a Bistriței s-au așezat în număr mare, dar au evitat și aici, pe cît a fost posibil, așezările recent părăsite de predecesori. Astfel, stațiunea de la Izvoare nu i-a mai atras. În schimb s-au stabilit la cîțiva kilometri mai la vale, la Traian, tot pe o terasă joasă, de asemenea bogată în izvoare, dar care nu mai fusese locuită din precucutenian [2]. Numai în puncte strategice obligate, ca Horodiștea de la Calu ori Cetățuia Frumușica de pe Cracău, au folosit și vetrele triburilor protocucuteniene.

---

[1] R. Vulpe, în « Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R. », Ed. Acad. R.P.R., I, 1953, p. 213 și urm., 474–485, 486 și urm.

[2] Vl. Dumitrescu, în « Dacia », IX–X, 1941–1944, p. 11 și urm.: « S.C.I.V », III, 1952, p. 121 și urm.; IV, 1953, nr. 1–2, p. 45 și urm.; V, 1954, nr. 1–2, p. 35–55.

Curînd după migrația lor, triburile fazei Cucuteni AB au fost ajunse din urmă de un al doilea val de populații din aria Tripolie, caracterizate prin cultura ceramicii Cucuteni B. Manifestările acestei noi expansiuni venite dinspre NE nu par a fi fost violente. În orice caz, sînt puține așezările de cultură Cucuteni AB părăsite înainte de contactul cu cultura B. De cele mai multe ori, cele două faciesuri ale culturii carpato-niproviene se găsesc amestecate în aceleași stațiuni, fără discriminări stratigrafice. Reiese de aici o conviețuire pașnică între cele două serii succesive de tripolieni, bazată, desigur, pe apartenența la aceeași uniune de triburi. Producția fazei Cucuteni B reprezintă un punct culminant în evoluția culturii nipro-carpatice. Stilul decorului ceramic se simplifică, părăsindu-se pictura tricromă, în schimb motivele pictate numai cu negru dovedesc un remarcabil rafinament estetic, iar tehnica confecționării vaselor se perfecționează pînă la virtuozitate. Cuprul, care în protocucutenian și în faza Cucuteni A se folosea rar și numai pentru obiecte mici, mai ales de podoabă, acum este utilizat pentru unelte mari, sub forma topoarelor masive[1]. Așezările nou întemeiate de oamenii fazei Cucuteni B sînt foarte numeroase și multe depășesc aria ocupată în faza AB. Și acești locuitori, ca și congenerii lor din faza AB, preferă văile deschise. La aceasta trebuie să-i fi determinat necesitățile păstoritului, care, probabil, deținea în ocupațiile lor un loc mult mai însemnat decît îl avusese în activitatea oamenilor din protocucutenian și din faza A.

Tulburarea decisivă pe care o reprezintă în viața triburilor carpato-niproviene sfîrșitul brusc al fazei Cucuteni A și migrațiile tripoliene din fazele următoare, Cucuteni AB și B, își are cauzele în prefacerile adînci pe care le-a produs în societatea gentilică neolitică apariția primei mari diviziuni a muncii, prin dezvoltarea păstoritului. Era natural ca, în Europa, separarea în triburi de cultivatori sedentari și triburi de păstori nomazi sau seminomazi să fi fost mai răspicată și să se fi produs mai devreme în vastele ținuturi de stepă din răsărit. Dar viața populațiilor de păstori își are exigențele ei, deosebite și de cele mai multe ori opuse acelora ale populațiilor de cultivatori. Triburile de păstori au nevoie de pășuni întinse, sînt foarte sensibile la perioadele secetoase, sînt adesea silite să-și schimbe așezările, circulă pe spații întinse venind în contact cu culturi diferite, au o organizație prin excelență patriarhală, cu un caracter războinic și prădalnic. Vecinătatea lor apasă greu asupra triburilor sedentare, de felul acelora care au dezvoltat cultura carpato-niproviană, și nu socotim că ne îndepărtăm de ordinea firească a lucrurilor explicînd prin presiunea constantă a păstorilor din stepele de peste Nipru toate mișcările de la est spre vest observate în evoluția acestei culturi. Chiar expansiunea culturii Cucuteni A peste ruinele așezărilor protocucuteniene din Carpați, atestată la Izvoare prin stratul II 2, trebuie să fi fost pricinuită indirect tot de o asemenea presiune. În ce privește migrațiile triburilor tripoliene din fazele Cucuteni AB și B, legătura lor cu dezvoltarea populațiilor de stepă este directă. Aceste triburi au suferit influența păstorilor și chiar s-au amestecat cu ei. O dovedesc caracterul lor mai războinic și mai dinamic decît al celorlalte triburi carpato-niproviene, atenția lor deosebită pentru locurile deschise prielnice creșterii animalelor și mai ales particularitățile exotice și primitive ale ceramicii uzuale

[1] I. Nestor, în *Studii și referate privind istoria Romîniei*, partea I, București, Ed. Acad. R.P.R., 1954, p. 46 și urm.

de tip «Cucuteni C», pe care o folosesc alături de ceramica lor superioară pictată.

În cele din urmă, cam pe la începutul mileniului al doilea înaintea erei noastre, oamenii stepelor vor imigra ei înşişi pe urmele ultimilor tripolieni împinşi spre vest, distrugînd cu desăvîrşire aşezările acestora din faza Cucuteni B, depăşind în toate direcţiile limitele spaţiului carpato-niprovian şi provocînd în toată Europa una din cele mai radicale transformări: trecerea de la neolitic la epoca metalelor. Sub loviturile lor năpraznice, cultura neolitică a spaţiului carpato-niprovian va dispare pentru totdeauna, curmată brusc în faza cea mai înfloritoare şi mai promiţătoare a evoluţiei sale. Purtătorii acestei culturi vor fi aserviţi, risipiţi, definitiv rupţi de tradiţiile care îi uniseră vreme de veacuri.

Triburile păstorilor, care în stepele lor din răsărit folosiseră şi elemente superioare împrumutate de la sedentarii culturii Tripolie, în expansiunea lor spre vest duc mai mult formele primitive şi rustice ale culturii lor proprii. E vorba de elementele culturilor Gorodsk şi Usatovo, pe care le întîlnim pretutindeni în spaţiul carpato-niprovian, fie peste resturile înfloritoarelor staţiuni neolitice de altădată ori în alte locuri, fie în tumulii funerari conţinînd schelete acoperite cu ocru. Aşezările păstorilor usatovieni, simple sălaşuri improvizate şi de scurtă durată, sînt foarte numeroase, dar şi extrem de sărace, fiindcă se schimbau des, în căutarea păşunelor pentru turme. Un asemenea popas efemer au făcut şi la Izvoare, unde au lăsat cîteva resturi ale ceramicii lor caracteristice.

Cauzele biruinţei populaţiilor de păstori asupra cultivatorilor neolitici din spaţiul carpato-niprovian nu constau numai în numărul lor mare, în agresivitatea lor prădalnică ori în disciplina organizaţiei lor patriarhale, contrastînd cu dezbinarea triburilor sedentare, ci tot atît de mult în superioritatea armelor lor de metal, pe care le dobîndiseră prin contactul cu civilizaţiile orientale de peste Caucaz şi în folosirea calului, animal pe care carpato-niprovienii nu-l cunoscuseră [1]. Ca şi în cazul triburilor neolitice, nici despre aceşti păstori războinici nu ştim ce nume aveau şi nici ce limbă vorbeau. Dar sigur este că expansiunea lor spre vest coincide cu primele apariţii ale populaţiilor indo-europene în spre sudul Europei şi în Orient.

ВОПРОСЫ КАРПАТО-ДНЕПРОВСКОГО НЕОЛИТА В СВЕТЕ РАСКОПОК В ИЗВОАРЕ

(КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

На широком пространстве, ограниченном с запада верхней долиной Муреша в Трансильвании, с востока Днепром, с севера Волынским плоскогорьем и с юга рекой Бузэу в Большой Валахии (рис. 1), в эпоху неолита развилась культура, характеризующаяся расписной керамикой особого меандро-спирального стиля. Эта открытая в различных областях и в различное время карпато-днепровская культура изучалась на Украине, в Молдове и Трансильвании. Фактически речь идет об одной и той же культуре и автор полагает, что было бы правиль-

[1] B. L. Bogaevski, *op. cit.*, p. 230—234 şi 275; T. Passek, *op. cit.*, p. 191.

но ее назвать культурой «Арюшд-Кукутень-Триполье», концентрируя в этом одном названии названия главных поселений, ставящих вехи площади распространения этой культуры.

Среди многочисленных неолитических стоянок в Румынии Извоаре, расположенная на террасе Бистрицы вблизи города Пятра-Нямц у подошвы Молдавских Карпат, решительно содействовала — благодаря своим многочисленным слоям — отношениям между различными фациями этих культур. О результатах раскопок, произведенных на этом месте автором в 1936 и 1948 гг., появились только краткие статьи, из которых самая известная (доклад в «Eurasia septentrionalis antiqua», XI, 1937, 134—146) относилась лишь к первой разведке, произведенной в 1936 г. Полная монография этого поселения находится в настоящее время в печати.

Антропозоический слой в Извоаре, приблизительно 3 м толщины, заключает 5 горизонтов, соответствующих тому же числу этапов эволюции поселения (рис. 2). Данные 5 этапов сгруппированы в двух главных разделах: Извоаре I, представляющий докукутеньскую одноцветную керамику, и Извоаре II, включающий элементы культуры расписной керамики типа Арюшд (Ерёшд) и Кукутень А (Триполье В/I по Т. С. Пассеку). Первый раздел охватывает две фазы: Извоаре I 1, фазу, характеризующуюся элементами культуры Боян-Джулешти (рис. 3), и Извоаре I 2, фазу, относящуюся к культуре Триполье А (Пассек), преимущественно докукутеньскую (рис. 4). Второй раздел объединяет остальные 3 этапа поселения, а именно Извоаре II 1*a* протокукутеньской фазы с расписной двуцветной керамикой типа Арюшд (рис. 8); Извоаре II 1 *b*, также протокукутеньской фазы, но с двуцветной керамикой в ассоциации с трехцветной керамикой стиля Кукутень А (рис. 9, 1—3) и Извоаре II 2 с исключительно трехцветной керамикой типа Кукутень А более поздней стадии (рис. 9, 4).

После краткого обзора содержания данных 5 слоев, автор приступает к разбору главных вопросов карпато-днепровского неолита, затронутых в результате произведенных в Извоаре раскопок, группируя их следующим образом: докукутеньский и протокукутеньский периоды, генезис карпато-днепровской расписной керамики, генеалогия различных типов культуры Арюшд-Кукутень-Триполье, историческое толкование различных этапов этой культуры.

Первым вкладом произведенных в Извоаре раскопок в дело изучения карпато-днепровского неолита, явившимся отправной точкой для относительной хронологии культуры Арюшд-Кукутень-Триполье, было открытие слоя Триполье А на стратиграфической основе поселения (Извоаре I 2), над слоями расписной керамики типов Арюшд и Кукутень А. Позже был вскрыт и более ранний слой (Извоаре I 1), содержащий элементы культуры Боян-Джулешти.

Обе культуры, представленные в первых слоях Извоаре-Боян-Джулешти и Триполье А, отличаются друг от друга главным образом керамическими орнаментами, характеризующимся в случае типа Боян-Джулешти (рис. 3) выскобленными орнаментами, а в случае типа Триполье А (рис. 4) прорезными и гребенчатыми орнаментами. Помимо этого площади распространения этих культур идут в разных направлениях. Культура Боян-Джулешти поднимается к Большой Валахии и

Трансильвании, а культура Триполье А остается в карпато-днепровских пределах. Молдова является зоной их взаимодействия. Ассоциация их элементов в данной зоне настолько постоянна, что даже при наличии стратиграфических различий в Извоаре приходится допустить их частичную одновременность. Распространение в Молдове культуры Боян-Джулешти предшествовало появление культуры Триполье А, которая продолжала существовать и после появления этой культуры. Есть указания, подтверждающие происхождение культуры Триполье А из некоторых элементов культуры Боян-Джулешти. Ассоциация элементов двух данных культур в определенный момент на территории Молдовы совпадает с процессом этого образования культуры Триполье А, распространившейся позже к востоку после полного исчезновения фации Боян-Джулешти.

Зарождение культуры Триполье А (Извоаре I 2) отмечено появлением негативного меандро-спирального стиля, всецело характеризующего керамику культуры Арюшд-Кукутень-Триполье с самого начала ее появления и до конца на протяжении от Карпат до Днепра. По мнению автора этот стиль возник из примитивного орнаментального мотива, состоящего из кругов и элипсоидов, находящихся на негативном заштрихованном или точечном фоне (рис. 5,I). Круги и элипсоиды возникают в свою очередь в докукутеньской керамике из еще более примитивного мотива, состоящего из чистых горизонтальных лент, перемежающихся с заштрихованными лентами (рис. 6, a—b), встречающегося в более ранней керамике культуры Боян-Джулешти (рис. 7). Путем перемежающихся с элипсоидами кругов (рис. 5, II—III) создался мотив соединяющихся косыми лентами кругов, являющийся основным элементом карпато-днепровского стиля (рис. 5, IV). Дальнейшая эволюция этого мотива привела к серии лежачих S и непрерывных спиралей (рис. 5, V—VI). Это и есть главные этапы развития карпато-днепровского стиля, установленные в одноцветной керамике докукутеньской фазы и частично повторяющиеся в расписной керамике последующих фаз (рис. 5).

Вторым, главным, вкладом извоарских стратиграфических раскопок в проблемы карпато-днепровского неолита является выявление одной протокукутеньской фазы (Извоаре II 1), представленной двуцветной керамикой типа Арюшд (рис. 8), оказавшейся предшественницей трехцветной керамики фазы Кукутень А. В Извоаре был даже обнаружен один переходной слой, Извоаре II 1 *b*, в котором исчезающая двуцветная керамика сосуществует с трехцветной керамикой стиля Кукутень А (рис. 9), предназначенной для ее замещения. Полное ее замещение имело место во время последнего слоя Извоаре II 2. Это переход от двуцветной к трехцветной керамике совершился на ограниченной территории между Прикарпатской Молдовой и Восточной Трансильванией. Протокукутеньская фаза, идентичная региональной фации Арюшд карпато-днепровской культуры, современна культуре Гумельница А 1 в Большой Валахии и Болгарии, и, возможно, культуре расписной керамики центральной части Трансильвании. Последующая фаза Извоаре II 2, представляющая культуру Кукутень А, одновременна с культурой Гумельница А 2.

Наблюдения, произведенные во время изучения докукутеньской и протокукутеньской фаз, привели к разрешению одного из кардинальных вопросов карпато-днепровского неолита, относящегося к происхождению

кукутеньской расписной керамики. Возникновение этой керамики имело место в Молдовских Карпатах, без какого-либо внешнего влияния, лишь путем постепенной эволюции докукутеньской одноцветной керамики в протокукутеньскую двуцветную керамику, а затем в трехцветную керамику стиля Кукутень А. Лишь в форме этого стиля, то есть в полном своем расцвете, керамика распространилась на север и восток, на Украину, где двуцветной керамики вообще не было и где трехцветная роспись непосредственно следовала за изжившей себя одноцветной керамикой типа Триполье А. Сравнительный разбор расписной керамики различных культурных кругов Европы и Передней Азии в связи с карпато-днепровской расписной керамикой лишний раз подтверждает ее автохтонное происхождение.

В главе, касающейся генеалогии различных видов культур Арюшд-Кукутень-Триполье, устанавливаются последовательные и родственные соотношения между разными фациями карпато-днепровского неолита, подтвержденными раскопками в Извоаре (рис. 10). Констатируется наличие небольшого пробела, во-первых, между докукутеньским слоем Извоаре I 2 и первым протокукутеньским слоем Извоаре II 1 *a* и, во-вторых, между протокукутеньским слоем Извоаре II 1 *b* и слоем Извоаре II 2 типа Кукутень А. Эти пробелы соответствуют некоторым перерывам, замеченным на обширных пространствах в Молдове и Трансильвании. Далее автор прослеживает эволюцию карпато-днепровского неолита даже вне поселения в Извоаре. Фации Кукутень АВ (В α—δ, Шмидт) и Кукутень В (В ε—ζ, Шмидт), обе соответствующие этапу Триполье В/II (Пассек) и совершенно отсутствующие в Извоаре, хотя и очень распространенные в остальной части Молдовы, образовались на теперешней территории УССР, особенно в Подолии, путем изменения элементов, предшествовавших культуре Кукутень А (рис. 11).

В последней главе автор старается восстановить историю анонимных народностей, способствовавших развитию карпато-днепровской неолитической культуры. Большую часть нарушений, замеченных в эволюции этой культуры, автор объясняет все возрастающим притеснением оседлых племен днепро-карпатской территории со стороны кочующих пастухов соседних степей.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Распространение карпато-днепровской неолитической культуры в различные фазы ее развития. 1 — Извоаре; 2 — Траян; 3 — Зэнешти; 4 — Калу; 5 — Джирову; 6 — Фрумушика; 7 — Тырпешти; 8 — Хангу; 9 — Тыргу Муреш; 10 — Арюшд; 11 — Бод (Пристерхюгель); 12 — Добошени; 13 — Олтени; 14 — Биксад; 15 — Лец; 16 — Монтеору; 17 — Бэешти-Алдени; 18 — Бонцешти; 19 — Панчу; 20 — Чорани; 21 — Мындришка; 22 — Кукутень; 23 — Хэбэшешти; 24 — Подул Илоаей; 25 — Валя Лупулуй; 26 — Негрешти; 27 — Поенешти; 28 — Периени; 29 — Бэчою; 30 — Реча; 31 — Бырлэлешти; 32 — Богдэнешти; 33 — Рэдень; 34 — Ларга Жижией; 35 — Влэдени; 36 — Глэвэнешти; 37 — Трушешти; 38 — Корлэтени; 39 — Петрени; 40 — Шипеницы; 41 — Дарабани; 42 — Незвишка; 43 — Завишня; 44 — Бильче-Злоте; 45 — Кудринцы; 46 — Фридривцы; 47 — Кадевцы; 48 — Лука-Врублевецкая; 49 — Крутобородинцы; 50 — Городск; 51 — Евминка; 52 — Лукаши; 53 — Триполье; 54 — Андреевка; 55 — Борисовка; 56 — Красноставка; 57 — Вишнополь; 58 — Сабатиновка; — 59 — Саврань; 60 — Усатово; 61 — Стоикани; 62 — Брэилица.

Рис. 2. — Стратиграфическая схема неолитического поселения в Извоаре.

Рис. 3. — Извоаре I 1. Докукутеньская выскобленная керамика типа Боян-Джулешти.

Рис. 4. — Извоаре I 2. Докукутеньская керамика типа Триполье А с прорезным и гребенчатым орнаментом, каннелюрами, углублениями и выпуклостями.

Рис. 5. — Главные этапы эволюции карпато-днепровского стиля, представленные орнаментами одноцветной, двуцветной и трехцветной неолитической керамики из Извоаре.

Рис. 6. — Ножки докукутеньских сосудов фазы Триполье А (Извоаре I 2), найденные в Вишнополе (*a*) и Богдэнешти (*b*).

Рис. 7. — Докукутеньский сосуд типа Боян-Джулешти (Извоаре I 1), найденный в Зэнешти-Дялул Вией.

Рис. 8. — Извоаре II 1. Двуцветная протокукутеньская керамика типа Арюшд. 1 — чернолощенный сосуд с белой росписью; 2 — краснолощенный сосуд с белыми каннелюрами и углублениями; 3 — красноватый сосуд с резьбой и белой росписью; 4 — краснолощенный сосуд с белой росписью.

Рис. 9. — Извоаре II. Трехцветная керамика типа Кукутень А (белая, красная и черная). 1—3 — экземпляры, происходящие из протокукутеньских слоев II 1 *a* и II 1 *b*; 4 — черепок четырехцветного сосуда из кукутеньского слоя II 2.

Рис. 10. — Схема последовательности 5 фаз обитания неолитической стоянки в Извоаре.

Рис. 11. — Трехцветная керамика дегенерированного стиля Кукутень А, намечающего переход к стилю Кукутень АВ. 1 — Кадевцы; 2 — Незвишка; 3 — Кудринцы.

LES PROBLÈMES DU NÉOLITHIQUE CARPATO-DNIÉPROVIEN À LA LUMIÈRE DES FOUILLES D'IZVOARE

(RÉSUMÉ)

Sur un vaste espace, limité à l'Ouest par la vallée supérieure du Mureş, en Transylvanie, à l'Est par le fleuve Dniepr, au Nord par les collines de la Volhynie et au Sud par la rivière du Buzău, en Valachie (fig. 1), s'est développée, à l'époque néolithique, une civilisation assez avancée, caractérisée par une céramique à décor peint, d'un style méandro-spiral particulier. Cette civilisation carpato-dniéprovienne, découverte dans des régions et à des moments différents, a été étudiée séparément en Ukraine, en Moldavie et en Transylvanie. En fait, il s'agit d'une seule et même civilisation, qu'on trouve maintenant convenable de désigner sous le nom unitaire de « Ariuşd-Cucuteni-Tripolyé », en concentrant en une seule expression les noms des trois stations principales qui jalonnent l'axe de son aire de diffusion.

Parmi les nombreux sites néolithiques de Roumanie, c'est la station d'*Izvoare* (prononcer Izvoaré), située sur une terrasse de la Bistriţa, — non loin de la ville de Piatra-Neamţ, aux pieds des Carpates moldaves — qui, grâce à ses couches nombreuses, a facilité de la façon la plus décisive la détermination des rapports entre les différents facies de cette civilisation. Les résultats des fouilles que l'auteur y entreprit, entre 1936 et 1948, n'ont été publiés que dans des articles sommaires, dont le plus connu, le rapport paru dans « Eurasia septentrionalis antiqua », XI, 1937, pp. 134—146, concerne seulement le premier sondage, pratiqué en 1936. Actuellement, une monographie complète de cette station se trouve en cours d'impression.

La couche anthropozoïque d'Izvoare, présentant environ 3 m d'épaisseur, comporte cinq niveaux superposés qui correspondent à autant d'étapes dans l'évolution de l'établissement (fig. 2). Les cinq étapes sont groupées d'abord

en deux divisions principales: *Izvoare I*, qui représente le précucuténien, à céramique monochrome, et *Izvoare II*, qui comprend les éléments des civilisations à céramique peinte de caractère Ariuşd (Erösd) et Cucuteni A (=Tripolyé B/I selon T. Passek). La première division inclut deux phases: *Izvoare I 1*, caractérisée par les éléments de la civilisation Boian-Giuleşti (fig. 3), et *Izvoare I 2*, se rapportant à la civilisation Tripolyé A (Passek), précucuténienne par excellence (fig. 4). La seconde division réunit les trois autre- étapes de l'établissement, à savoir *Izvoare II 1 a*, phase protocus cuténienne, à céramique peinte de caractère Ariuşd, bichrome (fig. 8); *Izvoare II 1 b*, également protocucuténienne, mais à céramique bichrome associée à la céramique trichrome de style Cucuteni A (fig. 9,*1—3*) et *Izvoare II 2*, qui ne contient que de la céramique trichrome de caractère Cucuteni A à un stade avancé (fig. 9,*4*).

Après avoir donné une description succincte du contenu des cinq couches, l'auteur passe à l'analyse des principaux problèmes du néolithique carpato-dnièprovien soulevés ou atteints par les résultats des fouilles d'Izvoare, en les groupant autour des préoccupations suivantes : le précucuténien, le protocucuténien, la genèse de la céramique peinte carpato-dnièprovienne, la généalogie des différents aspects de la civilisation Ariuşd-Cucuteni-Tripolyé, l'interprétation historique des différentes étapes de cette civilisation.

La première contribution des fouilles d'Izvoare à l'étude du néolithique carpato-dnièprovien, décisive comme point d'appui pour la chronologie relative de la civilisation Ariuşd-Cucuteni-Tripolyé, fut la découverte d'une couche de caractère Tripolyé A à la base de la stratigraphie de la station *(Izvoare I 2)*, au-dessous des couches à céramique peinte des catégories Ariuşd et Cucuteni A. Ultérieurement, on a pu y distinguer une couche encore plus ancienne *(Izvoare I 1)*, renfermant des éléments de la civilisation Boian-Giuleşti.

Les deux civilisations representées dans les premières couches d'Izvoare, Boian-Giuleşti et Tripolyé A, diffèrent entre elles surtout par le décor céramique, basé sur l'excision dans le cas de la catégorie Boian-Giuleşti (fig. 3), caractérisé par l'incision et par l'impression de denticules dans le cas de la catégorie Tripolyé A (fig. 4). D'autre part, les aires de diffusion de ces civilisations sont divergentes, la civilisation de Boian-Giuleşti gravitant vers la Valachie et la Transylvanie, celle de Tripolyé A appartenant à l'espace carpato-dnièprovien. La Moldavie constitue la zone de leur interférence. L'association de leurs éléments dans cette zone est si constante que, malgré les différences stratigraphiques remarquées à Izvoare, il faut également admettre leur contemporanéité partielle. La diffusion de la civilisation Boian-Giuleşti en Moldavie a précédé l'apparition de la civilisation Tripolyé A, mais elle continua son existence, pour un certain laps de temps, même après cette apparition. Il y a même des indices qui prouveraient la dérivation de la civilisation de Tripolyé A de certains éléments de la civilisation de Boian-Giuleşti. L'association des éléments des deux civilisations, à un certain moment, sur le territoire de la Moldavie, coïnciderait avec le processus de cette formation de la civilisation de Tripolyé A, qui se serait répandue vers l'Est plus tard, après la disparition totale du facies Boian-Giuleşti.

La naissance de la civilisation de Tripolyé A (*Izvoare I 1*) est marquée par la création du style méandro-spiral négatif, qui caractérise la céramique de la civilisation Ariuşd-Cucuteni-Tripolyé tout entière, du début jusqu'à

la fin et des Carpates jusqu'au Dniepr. Ce style s'est formé, selon l'opinion de l'auteur démontrée dans la figure 5, d'un décor primitif constitué de cercles et d'ellipsoïdes, réservés en négatif sur un fond hachuré ou pointillé. A leur tour, ces cercles et ellipsoïdes sont dérivés, dans la céramique précucuténienne, d'un motif encore plus simple, constitué par des bandes horizontales vides alternant avec des bandes hachurées (fig. 6, *a-b*), qui se retrouve dans la céramique, plus ancienne, de la civilisation de Boian-Giulești (fig. 7). Par l'ordonnance alternative des cercles et des ellipsoïdes (fig. 5, II—III), on créa le motif des cercles réunis par des bandes en biais, l'élément fondamental du style carpato-dnieprovien (fig. 5, IV). Plus loin, l'évolution de ce motif aboutit aux séries de *S* couchés et aux spirales continues (fig. 5, V—VI). Ce sont les étapes essentielles de l'évolution du style carpato-dnieprovien attestées dans la céramique monochrome de la phase précucuténienne et répétées dans la céramique peinte des phases ultérieures (fig. 5).

La deuxième contribution principale de la stratigraphie d'Izvoare aux problèmes du néolithique carpato-dnieprovien consiste en la séparation d'une phase *protocucuténienne (Izvoare II 1)*, représentée par la céramique bichrome de caractère Ariușd (fig. 8), qui s'est avérée antérieure à la trichromie de la phase Cucuteni A. A Izvoare, on a même décelé une couche de transition, *Izvoare II 1 b*, dans laquelle la céramique bichrome, en voie de disparition, se trouve associée à la céramique trichrome de style Cucuteni A (fig. 9) destinée à la remplacer. La substitution fut définitivement accomplie à l'époque de la dernière couche *(Izvoare II 2)*. Cette évolution de la bichromie à la trichromie a eu lieu sur un territoire restreint, limité à la Moldavie subcarpatique et à la Transylvanie orientale. Le protocucuténien, identique au facies régional d'Ariușd (Erösd) de la civilisation carpato-dnieprovienne, est contemporain de la civilisation de Gumelnița A 1 de Valachie et, éventuellement, de la civilisation de la céramique peinte de la Transylvanie centrale. La phase ultérieure, *Izvoare II 2*, représentant la civilisation de Cucuteni A, est tout à fait synchrone avec la civilisation Gumelnița A 2.

Les observations, que l'étude des phases précucutenienne et protocucuténienne a permis de faire, apportent une solution catégorique à l'un des problèmes cardinaux du néolithique carpato-dnieprovien: c'est l'origine de la céramique peinte cucuténienne. La genèse de cette céramique a eu lieu dans les Carpates moldaves, sans aucune influence extérieure, uniquement par l'évolution graduelle de la monochromie précucuténienne, par la bichromie protocucuténienne, à la trichromie du style Cucuteni A. Ce n'est que sous la forme de ce style, donc en pleine maturité, qu'elle s'est répandue vers le Nord et l'Est, du côté de l'Ukraine, où la bichromie fait complètement défaut, la peinture trichrome y succédant directement aux survivances de la céramique monochrome, de caractère Tripolyé A. L'analyse comparative de la céramique peinte des divers cercles de civilisation de l'Europe et de l'Asie Antérieure, par rapport à la céramique peinte carpato-dnieprovienne, ne fait que confirmer l'origine autochtone de celle-ci.

Dans le chapitre concernant la généalogie des différents aspects de la civilisation Ariușd-Cucuteni-Tripolyé, l'auteur établit les rapports de succession et de parenté entre les différentes étapes du néolithique carpato-dnieprovien attestées à Izvoare (fig. 10). Il constate un bref hiatus entre la couche précucuténienne *Izvoare I 2* et la première couche protocucuténienne *Izvoare II 1 a* d'abord, puis entre la couche protocucuténienne *Izvoare II 1 b* et la

couche *Izvoare II 2* de caractère Cucuteni A. Ces hiatus correspondent à des solutions de continuité observées sur des portions étendues de la Moldavie et de la Transylvanie. Plus loin, l'auteur poursuit l'évolution du néolithique carpato-dnieprovien même après l'abandon définitif de l'établissement d'Izvoare. Les facies Cucuteni AB (B α — δ, selon H. Schmidt) et Cucuteni B (B ε — ζ, selon H. Schmidt), correspondant ensemble à l'étape Tripolyé B/II (selon T. Passek) et complètement absents à Izvoare, bien que très répandus dans le reste de la Moldavie, se sont formés sur le territoire actuel de l'Ukraine, surtout en Podolie, par la modification des éléments de la civilisation antérieure de Cucuteni A (fig. 11).

Dans le dernier chapitre, l'auteur essaie de reconstituer l'histoire des populations qui ont contribué au développement de la civilisation carpato-dnieprovienne. Il explique la plupart des troubles qu'on remarque dans l'évolution de cette civilisation par la pression toujours croissante exercée sur les tribus sédentaires de l'espace carpato-dnieprovien par les pâtres nomades des steppes voisines.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Diffusion de la civilisation néolithique carpato-dnieprovienne pendant les diverses phases de son développement. — Les chiffres se rapportent aux stations suivantes: 1. Izvoare; 2. Traian; 3. Zăneşti; 4. Calu; 5. Girovu; 6. Frumuşica; 7. Tîrpeşti; 8. Hangu; 9. Tg. Mureş; 10. Ariuşd; 11. Bod (Priesterhügel); 12. Doboşeni; 13. Olteni; 14. Bicsad; 15. Leţ; 16. Monteoru; 17. Băicşti-Aldeni; 18. Bonţeşti; 19. Panciu; 20. Ciorani; 21. Mîndrişca; 22. Cucuteni; 23. Hăbăşeşti; 24 Podul Iloaiei; 25. Valea Lupului; 26. Negreşti; 27. Poieneşti; 28. Perieni; 29. Băcioiu; 30. Recea; 31. Bîrlăleşti; 32. Bogdăneşti; 33. Rădeni; 34. Larga Jijiei; 35. Vlădeni; 36. Glăvăneşti; 37. Truşeşti; 38. Corlăteni; 39. Petreni; 40. Shipénitz; 41. Dărăbani; 42. Nezviszka; 43. Zavishnia; 44. Bilcze Zlote; 45. Koudrintzy; 46. Fridrivtzy; 47. Kadievtzy; 48. Louka-Vroublévetzkaïa; 49. Kroutoborodintzy; 50. Gorodsk; 51. Evminka; 52. Loukashi; 53. Tripolyé; 54. Andréïevka; 55. Borissovka; 56. Krasnostavka; 57. Vishnopol; 58. Sabatinovka; 59. Savrani; 60. Oussatovo; 61. Stoicani; 62. Brăiliţa.

Fig. 2. — Schéma stratigraphique de la station néolithique d'Izvoare.

Fig. 3. — *Izvoare I 1.* Céramique précucuténienne excisée, de caractère Boian-Giuleşti.

Fig. 4. — *Izvoare I 2.* Céramique précucuténienne, de caractère Tripolyé A, présentant des incisions, des impressions de denticules, des rainures, des alvéoles et des proéminences.

Fig. 5. — Les étapes principales de l'évolution du style carpato-dnieprovien, représentée dans le décor de la céramique néolithique monochrome, bichrome et trichrome d'Izvoare.

Fig. 6. — Pieds de vases précucuténiens de la phase Tripolyé A (Izvoare I 2) provenant de: *a)* Vishnopol et *b)* Bogdăneşti.

Fig. 7. — Vase précucuténien de la catégorie Boian-Giuleşti (Izvoare I 1), trouvé à Zăneşti-Dealul Viei.

Fig. 8. — *Izvoare II 1.* Céramique protocucuténienne bichrome, de caractère Ariuşd: 1, vase à poli noir et à peinture blanche; 2, vase à poli rougeâtre présentant des rainures et des alvéoles à peinture blanche; 3, vase à poli rougeâtre, à incisions et à peinture blanche; 4, vase à poli rougeâtre et à peinture blanche.

Fig. 9. — *Izvoare II.* Céramique trichrome de style Cucuteni A (blanc, rouge et noir): 1—3, exemplaires provenant des couches protocucuténiennes II 1 a et II 1 b; 4, fragment de vase à effet de tétrachromie, provenant de la couche cucuténienne II 2.

Fig. 10. — Schéma de la succession des cinq étapes de l'établissement néolithique d'Izvoare.

Fig. 11. — Céramique trichrome de style Cucuteni A dégénéré, marquant une première évolution vers le style Cucuteni AB: 1, Kadievtzy; 2, Nezviszka; Koudrintzy.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul VII, nr. 1—2. 1956

SEMNIFICAŢIA ŞI ORIGINEA UNUI TIP DE FIGURINĂ FEMININĂ DESCOPERITĂ LA RAST (r. Băileşti, reg. Craiova)*

DE

VLADIMIR DUMITRESCU

Problemele pe care le ridică studiul uneia dintre vechile culturi neo-eneolitice descoperite pînă în prezent în regiunea de vest şi sud-vest a ţării noastre sînt, pe cît de multiple şi de variate, pe atît de importante prin legăturile pe care le indică cu mai multă sau mai puţină precizie şi prin perspectivele largi pe care le deschid cercetătorilor. Aria de răspîndire a acestei culturi, cunoscută în literatura ştiinţifică sub denumirea de cultura Vinča-Turdaş, pare să nu fi depăşit, în Oltenia, o limită răsăriteană indicată aproximativ de Valea Jiului. Pe de altă parte, dintre puţinele aşezări aparţinînd acestei culturi şi cercetate pînă acum în Oltenia, cea mai răsăriteană este aceea de pe teritoriul comunei Rast, în fostul jud. Dolj, situată la circa 2 km sud de acest sat şi la mai puţin de 200 m de actualul curs al Dunării. Aşezarea primitivă de aici a fost însă tăiată în două de albia recentă a gîrlei Ţifarului, al cărei traseu a fost modificat acum vreo cîteva decenii în urma unor lucrări de îndiguire.

Săpăturile [1] întreprinse timp de trei săptămîni în luna august 1943 au avut drept scop să precizeze stratigrafia aşezării şi să încadreze în acelaşi timp, din punct de vedere ştiinţific, bogatul material scos la suprafaţă de apele Dunării, în urma inundaţiilor neobişnuit de mari din primăvara anului 1942. Dacă, din pricina puţinătăţii fondurilor pe care le-am avut atunci, săpăturile din 1943 au trebuit să se mărginească la aceste obiective restrînse, programarea unui şantier de săpături pentru începutul campaniei arheologice din anul 1950 (10 mai — 25 iunie) ne-a dat posibilitatea să precizăm

---

* Comunicare ţinută în iarna anului 1949/50 la Secţia de istorie veche a Institutului de istorie al Academiei R.P.R. În afară de prea puţine rectificări, o publicăm în redactarea din 1949.

[1] Săpăturile din 1943 de la Rast au fost întreprinse de noi în colaborare cu colegul C. S. Nicolăescu-Plopşor. Cîteva indicaţii sumare asupra săpăturilor şi asupra rezultatelor pot fi găsite în darea de seamă publicată în volumul *Raport asupra activităţii ştiinţifice a Muzeului naţional de antichităţi în anii 1942—1943*, Bucureşti, 1944, p. 84—87. Săpăturile din 1950 au fost întreprinse de un colectiv condus de C. S. Nicolăescu-Plopşor şi de autorul acestui studiu. Cf. *Raport asupra activităţii şantierului arheologic Rast-Dolj*, în « S.C.I.V. », II, nr. 1, 1951, p. 267—277.

mai cuprinzător condiţiile în care s-a dezvoltat viaţa materială a locuitorilor acestui sat în îndepărtatele timpuri neo-eneolitice, să urmărim evoluţia uneltelor de producţie şi a diferitelor forme ale culturii materiale şi ale societăţii primitive însăşi. Dealtfel, din pricina felului nesistematic în care au fost publicate săpăturile de la Vinča, din Jugoslavia, de către defunctul profesor M.M. Vasič, problema fazelor de evoluţie ale acestei importante culturi materiale va trebui reexaminată din nou în ansamblul ei, pe baza precizărilor stratigrafice făcute în 1943 şi în 1950.

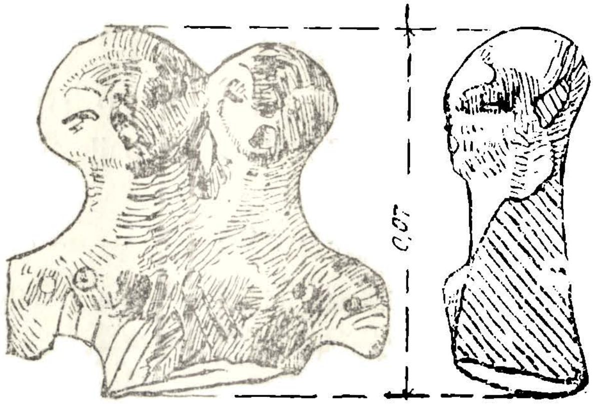

Fig. 1. — Figurină bicefală de la Rast.

Comunicarea aceasta are însă un obiectiv mai limitat. Într-adevăr, în cele ce urmează, voi încerca să lămuresc unele probleme pe care socotesc că le pune una dintre figurinele antropomorfe descoperite în săpăturile din anul 1943. Împreună cu numeroasele exemplare scoase la iveală de şuvoaiele revărsate ale Dunării, figurinele aflate în săpăturile noastre din 1943 şi 1950 alcătuiesc una dintre cele mai cuprinzătoare şi mai caracteristice serii de reprezentări plastice descoperite în aşezările preistorice de pe teritoriul ţării noastre.

Statueta de care ne vom ocupa, modelată dintr-un lut cenuşiu destul de fin şi păstrînd pe alocuri urmele unui înveliş brun care se confundă în bună parte cu pojghiţa de calcar depusă ulterior, a fost descoperită, în stare fragmentară, la o adîncime de circa 1,05 — 1,10 m sub nivelul de la care s-au început săpăturile în acel sector, adică de fapt la 0,80 — 0,90 m sub baza stratului de pămînt negru vegetal. Ţinînd seama de constatările stratigrafice făcute la Rast în 1943, această figurină aparţine aproape sigur stratului superior de cultură materială de tip Vinča-Turdaş din aşezarea de la Rast, peste care — pe alocuri — s-au suprapus resturile unor locuiri mult mai recente, din diferite epoci.

Aşa precum se vede din reproducerea pe care o prezentăm (fig. 1), fragmentul reprezintă partea superioară a unei figurine feminine, modelată însă cu două capete şi două gîturi alăturate. Bustul, avînd sînii uşor reliefaţi, este plat şi se prelungeşte lateral prin două cioturi de braţe puţin arcuite în jos, potrivit unui procedeu foarte adesea întîlnit în plastica neo-eneolitică a sud-estului european. Ambele braţe sînt perforate de cîte două găurele, iar pieptul, atît cît s-a păstrat, este ornamentat, de la linia sînilor în jos,

cu benzi liniare meandroide, destul de puternic incizate. Cele două capete ale figurinei, deşi modelate separat, se ating şi se lipesc totuşi la partea interioară, dimensiunile lor fiind puţin diferite: capul din dreapta (deci la stînga privirii noastre) fiind simţitor mai mare decît celălalt. În linii generale, modelarea plastică a acestor două capete este conformă cu aceea a nenumărate alte exemplare de la Rast, de la Vinča şi din alte aşezări aparţinînd aceleiaşi culturi materiale. Feţele au forma oarecum rombică, cu vîrful superior arcuit.

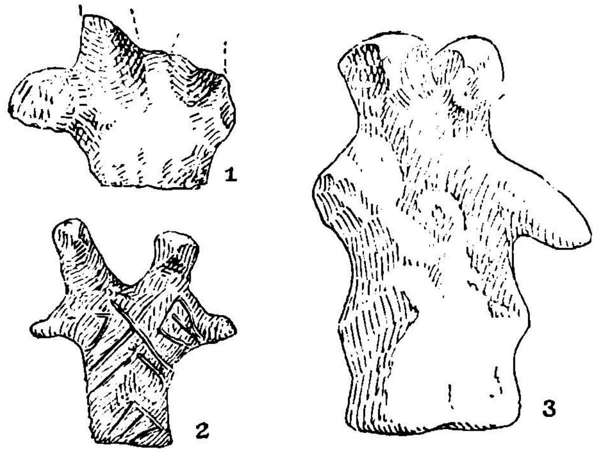

Fig. 2. — Trei figurine bicefale descoperite la Vinča, R. P. F. Jugoslavia (după M. M. Vasič: *1*, "B. S. A.", XIV, p. 328, fig. 7; *2*, *Preistorika Vinča*, fig. 549 a; *3*, *ibidem*, fig. 552 a).

Lobii laterali, indicînd urechile, sînt numai crestaţi, dar nu perforaţi, ca de atîtea alte ori. Arcadele sprîncenelor, puternic reliefate, se îmbină şi se continuă în nasul masiv. Ochii sînt indicaţi atît prin conturul arcadelor, cît şi printr-o incizie piezişă şi puţin curbă. Maxilarele sînt puternice, iar bărbia relativ ascuţită. Fruntea e aproape inexistentă, deoarece arcuirea craniului începe aproape imediat deasupra sprîncenelor.

După cîte ştim, acest idol este pînă acum unic la noi în ţară. Nici în puţinele aşezări cercetate în Oltenia şi în Banat, nici la Turdaş şi în restul Transilvaniei, n-au fost semnalate descoperiri similare. În schimb, în Iugoslavia, în binecunoscuta aşezare neolitică de la Vinča, situată — precum se ştie pe malul Dunării, în apropiere de Belgrad, s-au găsit încă mai de mult cîteva exemplare mai mult sau mai puţin asemănătoare, încadrîndu-se însă cu siguranţă în acelaşi tip. Primul dintre acestea (fig. 2,*1*), amintit de Vasič încă din 1908, a fost găsit la 4 m adîncime [1]. Deşi ambele capete lipsesc, fiind rupte, baza celor două gîturi se vede foarte lămurit, aşa încît aspectul acestui exemplar nu va fi diferit, în liniile sale generale, de acela al figurinei noastre de la Rast, chiar dacă execuţia pare ceva mai primitivă. Ulterior, în săpăturile pe scară întinsă din preajma anului 1930, numărul figurineor bicefale descoperite la Vinča a fost sporit, dacă nu greşesc, cu alte trei exemplare şi anume:

---

[1] M. M. Vasič *S—E. Elements in the Prehistoric Servia*, în « B.S.A. », XIV, p. 328, fig. 7.

O figurină întreagă (fig. 2,*2*), găsită la adîncimea 6,1 m, foarte primitiv modelată, cu două capete depărtate, susținute pe două gîturi lungi, piezișe, avînd mîinile întinse orizontal: corpul plat, fără indicarea sînilor, e terminat jos cu o bază aproape cilindrică. Pe față se pot vedea ornamentele meandroide incizate, iar pe spate două linii încrucișate [1]. Alt exemplar, găsit la 2,8 m adîncime, și mai primitiv modelat, are două capete lipite, pornind ambele dintr-un gît gros; corpul e plat, iar brațele sînt două cioturi laterale, ceva mai lungi decît la exemplarul de la Rast (fig. 2,*3*); baza e plată și aproape cilindrică, pentru ca figurina să poată sta « în picioare » [2]. În sfîrșit, al treilea exemplar, de data aceasta fragmentar, a fost mult mai mare, deoarece numai fragmentul păstrat are 8,5 cm înălțime, așa încît, atunci cînd figurina a fost întreagă, ea depășea cu mult dimensiunile celorlalte două exemplare de la Vinča și probabil și pe acelea ale figurinei de la Rast. Descoperită la adîncimea de 4,5 m, această statuetă are capul din dreapta pus pe un gît foarte înalt; capul din stînga, tot atît de mare, este situat mult mai jos, abia depășind umărul celuilalt personaj [3]. Deși fragmentul se rezumă la partea superioară a corpului, s-ar putea să fie vorba de o figurină ce va fi fost reprezentată așezată, și nu stînd « în picioare », așa cum socotea Vasić [4].

În lipsa unor preciziuni asupra straturilor de cultură și deci a complexului căruia îi aparțin aceste figurine de la Vinča, singurul criteriu obiectiv pe baza căruia putem încerca să situăm aceste exemplare de la Vinča în cadrul evoluției așezării și a culturii respective, este acela al adîncimilor la care au fost descoperite. Căci criteriul stilistic al evoluției de la « realism » la « schematizare » nu poate fi avut în vedere decît atunci cînd lipsesc orice date stratigrafice precise — și chiar atunci nu e deloc sigur că duce la rezultate concludente, fiind în genere defectuos, — deși atunci cînd n am avut altă alternativă, l-am folosit noi înșine [5].

Judecînd, deci, după adîncimile la care au fost descoperite aceste figurine de la Vinča, ele aparțin toate straturilor medii de acolo, între circa 6 m și 2,80 m adîncime, adică — potrivit încercărilor de înscriere în faze diferite făcute de Holste [6] — în plină fază *C* și (una singură) la începutul fazei *D*. Această situație pare să corespundă poziției stratigrafice a figurinei de la

---

[1] M. Vasič, *Preistoriska Vinča*, II, Belgrad, 1936, fig. 323 a-b și p. 154; *ibidem*, vol. III, fig. 549 a-c și p. 119.

[2] *Ibidem*, III, fig. 552 a-c și p. 120.

[3] *Ibidem*, III, fig. 551, p. 120.

[4] M. Vasić, *Preistoriska Vinča*, III, p. 120. În afară de aceste figurine, nu e lipsit de interes să amintim că tot la Vinča, printre fragmentele ceramice care au pe buză cîte un cap omenesc cu chipul tratat în chip de « cioc de pasăre », se află și un fragment avînd două asemenea capete alăturate, dar nu lipite (*Ibidem*, IV, fig. 210 b), care credem că trebuie puse în legătură cu manifestările plastice aici amintite.

[5] Vezi, de pildă, Vladimir Dumitrescu, *La plastique anthropomorphe en argile de la civilisation énéolithique balkano-danubienne de type Gumelnița*, în « JPEK », 8, 1932/33, p. 49—72. Din această pricină s-ar putea spune că lucrarea lui Valentin Müller, *Die frühe Plastik in Griechenland und Kleinasien*, Augsburg 1928, este construită pe baze nu tocmai sigure.

[6] F. Holste, *Zur chronologischen Stellung der Vinča Keramik*, în « W.P.Z. », XXXVI, 1939, p. 1—21. Și regretatul arheolog ungur F. Tompa s-a ocupat într-un articol cu această problemă, împărțind materialul de la Vinča tot în patru perioade; v. F. Tompa, *Neolitische Kulturen in der Draugegend*, în « Serta Hoffilleriana », Zagreb, 1940, p. 7—9. Mai recent Vl. Milojčic a tratat aceeași problemă în articolul *South-eastern elements in the prehistoric civilisation of Servia* (« B.S.A. », 1949, p. 258—299), adoptînd în linii generale împărțirea făcută de Holste. Ulterior, Milojčic a reluat această problemă și în alte lucrări.

Rast (care formează tema consideraţiilor noastre), deoarece stratul superior de cultură tip Vinča-Turdaş de la Rast pare să reprezinte, din ceea ce cunoaştem pînă acum, faza mijlocie a lungii evoluţii constatate la Vinča.

O dată făcute aceste precizări, se cuvine în chip firesc să ne punem cel puţin o întrebare: ce reprezintă acest tip de figurine cu două capete? Sau, amplificînd-o, să o formulăm astfel: este cumva vorba de un tip hibrid, rezultat din capriciul modelatorilor respectivi, sau, dimpotrivă, aceste piese au fost modelate aşa în funcţie de o anumită idee comună, care a constituit punctul de plecare atît al meşterilor de la Vinča, cît şi al aceluia de la Rast?

În primul rînd, faptul însuşi că acest tip nu este izolat într-o singură staţiune, ci se întîlneşte în două aşezări situate la mai bine de 200 km una de alta, coroborat de certitudinea că, atît la Vinča cît şi la Rast, este vorba de piese executate la faţa locului, şi nu de exemplare datorite unui singur centru de modelare, ne îndreptăţeşte să respingem, *de plano*, ipoteza unui tip hibrid rezultat dintr-un simplu capriciu sau din neîndemînarea meşterului. După părerea mea, este sigur că atunci cînd meşterii neolitici au modelat asemenea figurine bicefale, ei au avut intenţia precisă de a reprezenta în chip plastic un anumit concept, fireşte de ordin religios. Ca atare, nu ne rămîne decît să încercăm să precizăm care a fost conceptul tradus în chip plastic în statuetele descrise mai sus.

Mărturisim că, înainte chiar de a fi cunoscut părerea lui Vasič asupra figurinelor de acest fel de la Vinča, adică chiar cu prilejul descoperirii exemplarului de la Rast, am fost o clipă înclinaţi să credem că statueta din Oltenia ar putea fi reprezentarea stilizată sau mai degrabă schematizată a unei femei ţinînd un copil în braţe. Pe de altă parte, deoarece n-am împărtăşit niciodată părerea unor cercetători care socoteau că asemenea figurine ar trebui considerate jucării[1] sau imagini ce şi-ar fi avut locul în morminte, pentru a-l însoţi pe acel plecat din lumea aceasta[2], este limpede că privim aceste figurine drept reprezentările marii divinităţi feminine a toate creatoare, iar pe acelea care reprezintă femei cu copil în braţe, drept întruchipările plastice ale maternităţii divine, purtînd în braţe copilul divin. În sprijinul acestei interpretări venea şi faptul că unul dintre capetele figurinei de la Rast este ceva mai mic decît celălalt, diferenţă de proporţii care ar putea eventual să indice şi o diferenţă de vîrstă între cele două fiinţe reprezentate. Menţionăm dealtfel că Vasič a încadrat toate figurinele de acest fel de la Vinča — atît cele cu două capete, deci schematizate, cît şi cele cu copil în braţe — în grupa « Kourotróphoi », pe care o desparte în două subgrupe: una cuprin-

[1] N. Makarenko, în articolul *Sculpture de la civilisation Trypolienne en Ukraine*, în «JPEK», 1927, p. 119 şi urm.

[2] De altfel ele se găsesc întotdeauna în resturile locuinţelor distruse şi chiar incendiate. Iar în puţinele morminte neo-eneolitice descoperite în sud-estul Europei pe aria de intensă răspîndire a figurinelor antropomorfe, nu s-au găsit figurine decît foarte de curînd, în morminte aparţinînd culturii Hamangia din Dobrogea; cf. D. Berciu, *Une civilisation néolithique récemment découverte en Roumanie: la civilisation de Hamangia*, în *Nouvelles études d'histoire présentées au X-e Congrès des sciences historiques, Rome 1955*, Bucureşti, 1955, p. 28—46. Pe de altă parte, este de la sine înţeles că nici un cercetător care a lucrat *personal* la săparea unui *tell* din această regiune nu mai poate accepta ideea că *tellurile* ar fi necropole şi nu aşezări succesive distruse de incendii, chiar dacă în unele se găsesc şi morminte. Cf. în această privinţă articolul nostru mai sus amintit din «JPEK», 1932/33, p. 53, precum şi articolul *Notes sur Cucuteni*, în «Istros», I, p. 19—36.

zînd figurinele modelate « în picioare », iar a doua cuprinzîndu-le pe acelea reprezentate așezate[1].

Împotriva acestei interpretări ni s-a părut încă de la început că pledează faptul, constatat în repetate rînduri, că — atunci cînd meșterii preistorici au vrut într-adevăr să reprezinte divinitatea-mamă cu copilul în brațe — au modelat-o în chip cu totul adecvat, copilul șezînd pieziș la pieptul sau în poalele mamei și fiind mult mai mic, chiar dacă, firește, nu se poate vorbi de o respectare perfectă a proporțiilor. Într-adevăr, atît la Vinča cît și la Rast, avem dovada palpabilă a acestei capacități a meșterilor primitivi: o serie întreagă de statuete de tipul « Kourotróphos » de la Vinča stau mărturie despre aceasta[2], iar o figurină descoperită la Rast — deși a suferit mutilările mileniilor ce s-au scurs de cînd meșterul primitiv a dat viață lutului, întruchipînd și îmbinînd duiosul sentiment al maternității ocrotitoare de care însăși divinitatea a toate creatoare nu se poate libera, cu sentimentul său propriu de adorație față de divinitate, — poate primi cu drept cuvînt tributul nostru de admirație: e o adevărată pietà a cărei modelare face din acest exemplar una dintre cele mai deosebite reprezentări plastice neolitice cunoscute pînă acum în regiunile noastre ; am putea chiar spune că însuși faptul că atît capul mamei cît și acela al copilului s-au rupt și s-au pierdut dă acestui grup o valoare artistică și mai mare, fiind știut că, în covîrșitoarea majoritate a cazurilor, capul figurinelor preistorice este foarte stilizat și scade valoarea plastică a întregului.

Totuși, existența unor reprezentări realiste ale tipului « Kourotróphos », exacte din punctul de vedere ale poziției copilului în brațe, nu exclude categoric posibilitatea ca figurinele mai primitiv redate și mai schematizate, la care corpul celor două ființe este contopit într-unul singur, numai capetele fiind modelate independent, să fie interpretate drept reprezentări ale aceluiași tip de « Kourotróphos ». Aceasta pentru că în culturile neo-eneolitice de la Dunărea de Jos se întîlnesc de multe ori, în aceleași straturi — și deci în aceleași complexuri arheologice, reprezentînd același stadiu de dezvoltare a vieții societății — alături de figurine foarte primitive sau foarte schematizate, și figurine realist modelate, așa precum se poate constata atît la Rast cît, mai ales, la Vinča.

În aceste condiții, pentru a găsi soluția justă alternativei dacă figurinele bicefale de la Rast și de la Vinča sînt numai reprezentări schematizate ale tipului « Kourótrophos », sau, dimpotrivă, reprezintă o schematizare a altor două divinități, dintre care una — și anume tocmai aceea al cărei concept este precumpănitor — este o divinitate feminină (precum dovedesc sînii ce nu lipsesc de la majoritatea exemplarelor), dar nereprezentată în ipostaza de mamă, iar cealaltă *nu* este un copil, nu ne rămîne decît să aruncăm o privire asupra regiunilor mai învecinate sau mai îndepărtate, spre a putea vedea dacă nu găsim cumva soluția acestei probleme în afara ariei de răspîndire a culturii Vinča-Rast și a celorlalte culturi neo-eneolitice mai mult sau mai puțin contemporane de la Dunăre.

Exemplare de « Kourotróphos » se găsesc și în alte culturi neo-eneolitice din estul Europei — și cităm deocamdată pe acelea destul de rare de pe teritoriul U. R. S. S. și anume din Ucraina[3], aparținînd culturii de tip

[1] M. Vasič, *Preistoriska Vinča*, III, p. 119 și urm.
[2] *Ibidem*, fig. 554, 556 etc.
[3] N. Makarenko, *op. cit.*

Tripolie-Cucuteni ; dar, după cîte ştim, în afara ariei de răspîndire a culturii Rast-Vinča, nu s-au întîlnit nicăieri pe teritoriul european continental figurine bicefale de tipul acelora descoperite în aceste aşezări.

Dacă am admite ipoteza formulată de Wace şi Thompson în privinţa unui obiect de lut ars descoperit la Rakhmani în Tesalia şi aparţinînd perioadei a treia tesaliene [1], atunci acela ar fi singurul exemplar de figurină bicefală cunoscut la nord de Egeea, în afara ariei Vinča-Rast. Dar, pe de o parte ni se pare imposibil să vedem în acest obiect o figurină — cu atît mai puţin una cu două capete — (şi dealtfel trebuie să menţionăm că şi cei doi arheologi englezi erau sceptici, scriind textual « if it is a figurine » [2]), iar pe de altă parte, chiar dacă s-ar admite că este vorba de o figurină bicefală schematizată în chip excesiv [3], această schematizare dusă pînă la absurd ne împiedică în chip categoric să tragem vreo concluzie asupra conceptului reprezentat în chip plastic.

Dimpotrivă, deosebit de importantă ni se pare, pentru lămurirea problemei, o descoperire făcută tot acum cîteva decenii, şi tot în Tesalia, la Sesklo, de către arheologul grec Tsountas ; această descoperire nefiind ilustrată ci numai amintită în textul exclusiv grecesc al lucrării [4], a rămas pînă de curînd cu totul necomentată [5]. Este vorba, pentru a-l cita pe Tsountas, de două fragmente provenind, după cît se pare, din două compoziţii plastice reprezentînd « συμπλέγματα » — contopirea, unirea fizică a două fiinţe. Iată deci că în Tesalia, alături de cunoscutele figurine purtînd copilul în braţe, avem şi statuete care reprezintă două fiinţe mature de sex diferit; alături de divinitatea feminină, avem deci şi acolitul masculin, acel ἱερὸς γάμος de mai tîrziu.

Din păcate, nu putem şti cărei perioade a neoliticului tesalian îi aparţin aceste fragmente, deoarece Tsountas nu dă nici o indicaţie în această privinţă. Pe de altă parte, lipsind orice ilustrare a fragmentelor, nu ne putem da seama în ce măsură poate exista vreo apropiere între execuţia plastică a exemplarelor tesaliene şi înfăţişarea acelora de la Dunăre, aşa încît deocamdată nu putem merge mai departe pe această cale.

Dacă însă nu putem găsi nimic la nord de Egeea care să ne dea cheia lămuririi problemei, se cuvine să căutăm în Mediterana orientală şi în regiunile de la răsăritul acestei mări paralelizările de care avem nevoie pentru precizarea semnificaţiei figurinelor bicefale de la Rast şi de la Vinča.

Cele dintîi figurine bicefale intrate în literatura arheologiei preistorice sînt acelea descoperite în Cipru încă din secolul trecut, în morminte ce aparţin epocii bronzului; în chip firesc, chiar înainte de a constata că Vasič se referă şi el la acestea [6] pentru comparaţie cu statuetele de la Vinča, figurinele cipriote ni s-au părut a constitui cea mai apropiată paralelizare cunoscută pentru statueta fragmentară de la Rast. Într-adevăr, după cum

---

[1] Wace-Thompson, *Prehistoric Thessaly*, fig. 28, t.

[2] *Ibidem*, p. 41.

[3] Aşa cum face Val. Müller, *op. cit.*, p. 28, nota 61, acceptînd drept bună o ipoteză de care nu erau convinşi nici autorii ei.

[4] Chr. Tsountas, Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις, etc., Atena, 1908, col. 397.

[5] Ch. Picard, *Les religions préhelléniques, Crète et Mycènes*, Paris, 1948, p. 48. Eu însumi am găsit această indicaţie în acest volum şi numai ulterior am citit şi pasajul din lucrarea lui Tsountas.

[6] M. Vasič, *Preistoriska Vinča*, III, p. 120.

Fig. 3

1—2, figurine bicefale descoperite în Cipru (după J. L. Myres, „B. S. A.", XLI, 1940—1945, p. 93, fig. 5); *3*, figurină din Cipru, purtînd doi copii în brațe (capul și unul dintre brațele figurinei sînt rupte); (după E. G. Gjerstad și colaboratorii, *The Swedish Cyprus Expedition*, vol. I, pl. XXX/28); *4—5*, figurine din Cipru, reprezentate cu cîte un copil în brațe (*ibidem*, pl. XXVI/40 și pl. XIX/3); *6*, figurină de la Kültepe, avînd reprezentați pe corp doi copii (după H. Bossert, *Altanatolien*, fig. 340); *7*, figurină bicefală de la Kültepe (după G. Contenau, „Syria", 1927, pl. XLIV/b); *8*, figurină tricefală de la Kültepe, avînd și doi copii reprezentați pe corp (*ibidem*, fig. 4).

este îndeobşte cunoscut, aceste figurine cipriote sînt modelate extrem de stilizat (fig. 3,*1*—*2*), în forma unor plăci de teracotă aproximativ rectangulare, prelungite în partea superioară prin cîte două gîturi şi două capete paralele, deşi însăşi capetele sînt atît de schematizate, încît abia se disting de gît[1]. Atît corpul cît şi gîtul şi capul sînt ornamentate cu bogate desenuri geometrice incizate. Amintim în treacăt că, în afară de aceste figurine bicefale, s-au găsit în Cipru şi piese similare, mult mai numeroase, avînd însă un singur cap.

Cum era şi firesc, aceste ciudate reprezentări au stîrnit de la început un deosebit interes, pentru explicarea lor exprimîndu-se variate păreri. Şi întrucît nu este nici o îndoială că, în esenţă, este vorba de reprezentări cu totul paralele acelora de la Vinča şi de la Rast, ni se pare necesar să amintim cel puţin în linii generale aceste interpretări.

Ohnefalsch-Richter credea că s-ar putea vedea în aceşti idoli ciprioţi un zeu şi o zeiţă, dacă nu chiar o uniune între bărbat şi femeie, sau chiar un hermafrodit [2].

Hoernes spunea că ar putea fi vorba de reprezentarea mamei şi a copilului, stilizare rezultată din contopirea plastică a corpului zeiţei care poartă copilul cu însuşi corpul micuţului [3]. De aceeaşi părere (mamă şi copil) au fost şi alţi cercetători [4].

Desigur, fiind vorba de reprezentări atît de stilizate, *a priori* toate aceste ipoteze pot fi plauzibile. Credem însă că, în urma săpăturilor mai noi din Cipru, cel puţin una dintre ipoteze trebuie înlăturată şi anume ipoteza potrivit căreia aceste figurine cipriote ar putea reprezenta divinitatea-mamă (sau mama pur şi simplu) cu copilul în braţe, adică tocmai ipoteza pe care o înlăturăm şi noi pentru figurinele bicefale de la Rast şi Vinča. Într-adevăr, afirmaţia pe care o facem se bizuie pe faptul că, în săpăturile sistematice din preajma anului 1930 ale unei misiuni suedeze, s-au descoperit, alături de simple figurine — plăci cu un singur cap — de tipul întîlnit mai înainte — şi altele, modelate tot în formă de plăci, dar cu un singur cap în prelungirea gîtului, şi purtînd în braţe un copil mic modelat *în relief*, a cărui poziţie este firească, piezişă iar nu verticală (fig. 3,*4*—*5*) [5]. Într-unul

---

[1] Hoernes-Menghin, *Urgeschichte d. bild. Kunst*, fig. de la p. 365/5 şi 6. Ulterior s-au mai găsit şi alte asemenea figurine în Cipru: cf. J. L. Myres, *Excavations in Cyprus, 1913*, în «B.S.A.», XLI, 1940—1945, p. 53—96; vezi fig. 5. Val. Müller, *op. cit.*, p. 26, aminteşte şi de figurine cu trei capete din Cipru, probabil referindu-se la exemplare de tipul foarte schematizat reprodus în articolul citat al lui Myres (fig. 5, rîndul de jos, prima dintre cele două provenind din mormîntul 201 de la Lapithos, şi pl. 26, fig. 2, rîndul de sus, a doua dintre cele descoperite în acelaşi mormînt 201). Myres (p. 81—84) descrie această placă drept «obiect rectangular, compus din trei bare verticale... care ar putea reprezenta o femeie într-un scaun cu speteaza înaltă, ţinînd în braţe un copil». Dar schematizarea piesei este excesivă, aşa încît nici interpretarea ei drept figurină cu trei capete, şi nici aceea pe care o dă Myres, nu pot fi considerate sigure.

[2] Citat după Hoernes, *op. cit.*, p. 364, deoarece lucrarea lui Ohnefalsch-Richter (*Kypros, die Bibel und Homer*) nu ne-a fost accesibilă.

[3] Hoernes, *op. cit.*, p. 364.

[4] R. Dussaud, în «Rev. Histoire des Rel.», 1916, p. 252 (citat după Val. Müller, *op. cit.*, p. 28, nota 61); W. Deonna, care emite şi această ipoteză, indică însă şi toate celelalte ipoteze posibile: pereche divină, pereche de muritori, mamă cu copil, sau chiar hermafrodit; cf. *Unité et diversité*, în «Rev. Arch.», IV s., t. XXIII, 1914, p. 31—58; fig. 1/1.

[5] E. Gjerstad, J. Lindros, E. Sjöqvist, A. Westholm, *The Swedish Cyprus Expedition*, vol. I, plates, Stockholm, 1934, pl. XIX/13 şi pl. XXVI/40; vol. I text, p. 65 şi 94; cf. şi J. L. Myres, *art. cit.*, fig. 5 şi pl. 26/2, rîndul de jos.

din cazuri [1], amîndouă braţele idolului-mamă sînt şi ele bine modelate in relief, cu totul realist (fig. 3,*4*). Pe de altă parte, uneori figurina are chiar doi copii în braţe (fig. 3,*3*) [2].

Deoarece aceste figurine, descoperite în săpăturile mai recente sînt, din toate celelalte puncte de vedere (formă, pastă, ornamente etc.), identice cu figurinele cu unul sau două capete mai de mult cunoscute, nu încape nici o îndoială că ele aparţin aceleiaşi culturi şi aceleiaşi perioade şi sînt deci — în linii generale — contemporane. Ca atare, statuetele bicefale nu mai pot fi considerate că ar reprezenta mame cu copii, ci trebuie privite ca reprezentînd două fiinţe mature. Căci nu e vorba de reprezentări plastice primitive, neîndemînatice, ci de opere schematizate, adică gîndite ca atare şi intenţionat modelate astfel. De aceea nu ni se pare că poate fi vreo îndoială că, atunci cînd meşterul cipriot, a modelat o placă rectangulară cu două capete, el n-a vrut să indice un copil, ci s-a gîndit la contopirea plastică a două fiinţe deosebite, contopire care nu-şi avea nici un rost dacă ar fi fost vorba de mamă şi de copil ; ea este însă perfect întemeiată, dacă reprezentarea se referă la două divinităţi mature.

În sprijinul interpretării noastre cred că pot fi aduşi şi idolii de alabastru descoperiţi în Asia Mică, probabil la Kültepe, dintre care unii au fost publicaţi încă din 1927 de G. Contenau [3], iar alţii ulterior [4]. Deşi aceşti idoli, achiziţionaţi de Muzeul Louvre, nu provin din săpături regulate, există totuşi motive să se creadă că locul indicat pentru provenienţa lor corespunde realităţii. Într-adevăr, pe de o parte vînzătorul i-a adus împreună cu tablete aşa-zise « capadociene », dintre care la Kültepe s-au găsit foarte multe chiar în săpăturile sistematice, iar pe de altă parte se ştie că, încă mai demult, fusese descoperit aici de către un arheolog un fragment de idol de acelaşi fel [5], pe care însă îl socotise modern şi pătruns într-un nivel inferior prin vreo groapă recentă. De aceea idolii trebuie consideraţi ca provenind din Capadocia, mai ales că ulterior s-au mai descoperit asemenea idoli în Asia Mică [6].

Toţi au corpul rotund şi aproape perfect plat. Unii au un singur cap (fig. 3,*6*) şi fireşte nu ne interesează aici decît în chip indirect, fiind — din celelalte puncte de vedere - la fel cu ceilalţi [7]. Alţii au cîte două capete, pe gîturi lungi paralele, şi lipite în interior (fig. 3,*7*) [8], adică întocmai ca exemplarul nostru de la Rast. În sfîrşit, cîţiva [9], au avut trei capete (fig. 3,*8*), aşa încît chiar din această pricină este evident că nu mai pot reprezenta schematizarea mamei şi a copilului şi, eventual, nici numai divinitatea fe-

[1] E. Gjerstad şi colaboratori, *op. cit.*, vol. I, pl. XIX/13.

[2] *Ibidem*, pl. XXX/28.

[3] G. Contenau, *Idoles en pierre provenant de l'Asie Antérieure*, în « Syria », VIII, 1927, p. 193—200.

[4] G. Contenau, « Syria », X, 1929, pl. LXXXI; apoi de către alţi autori în « Revue Hittite et Asianique »: 1935, pl. 6/4 şi b, pl. 5, pl. 7/5-8; 1938, pl. 10 şi 11; 1938, pl. 2/15, 16 şi 18. Această ultimă indicaţie bibliografică este dată după H. Th. Bossert, *Altanatolien*, Berlin, 1942, p. 40, fig. 333—347.

[5] H. Grothe, *Meine Vorderasien Expedition 1906 u. 1907*, Leipzig, 1911, pl. XX/6 (citat după Contenau).

[6] G. Contenau, *Manuel d'Archéologie orientale*, Paris, 1947, IV, p. 2192.

[7] G. Contenau, *Idoles en pierre*, « Syria », VIII, pl. XLIII (a). H. Bossert, *op. cit.*, fig. 333, 335, 336, 337, 339.

[8] G. Contenau, « Syria », VIII, pl. XLIV (b), pl. XLV (c şi e); H. Bossert, *op cit.*, fig. 334, 338, 341.

[9] G. Contenau, « Syria », VIII, pl. XLII (d); H. Bossert, *op. cit.*, fig. 342—347.

minină împreună cu acel ἱερὸς γάμος despre care am amintit. Ne-am putea gîndi, desigur, la o trinitate divină — zeiţa, zeul şi copilul divin — însă sînt aici unele elemente care ne opresc în chip lămurit să acceptăm această interpretare. Într-adevăr, pe corpul unuia dintre aceşti idoli cu trei capete, pe lîngă ornamente incizate, se văd reprezentaţi — tot prin incizii — *doi copii* avînd forma corpului şi mai ales acea a capului identică cu acelea ale figurinei înseşi. În aceste condiţii e clar că nici unul dintre cele trei personaje ale căror capete au fost reprezentate desprinzîndu-se din corpul unic nu poate fi copil şi eventual ar trebui să ne gîndim la dedublarea divinităţii feminine, avînd în mijloc pe cea masculină, aşa cum presupunea Contenau [1], sau la două zeiţe deosebite şi un zeu, triunghiul sexual indicat pe statuetă reprezentînd preponderenţa elementului feminin. De altfel şi pe corpul unora dintre exemplarele cu unul sau cu două capete sînt reprezentaţi copii, cîte unul sau cîte doi (fig. 3,*5*) [2], ceea ce dovedeşte în chip indiscutabil că pentru indicarea copiilor s-a folosit numai această manieră, în timp ce dedublarea sau chiar triplarea capului se referă la divinităţi mature. Ceva mai recent, învăţatul francez spunea că cel puţin unii din aceşti idoli de la Kültepe reprezintă probabil divinităţi feminine, unele fiind simplificări ale unui vechi model al divinităţii care îşi alăptează copilul [3].

Din această pricină şi ţinînd seamă de legăturile incontestabile dintre Asia Mică şi Cipru în mileniul al III-lea înaintea erei noastre, trebuie să ne întrebăm dacă se pot stabili legături, şi care anume, între idolii din Cipru şi aceia de la Kültepe.

Dacă, din punct de vedere cronologic, tot ce se putea spune pînă acum două decenii despre idolii plaţi din Cipru era că ei aparţin unei perioade a epocii bronzului din marea insulă est-mediteraneană, datată în linii generale în mileniul III î.e.n., săpăturile suedeze mai sus amintite ne dau posibilitatea să precizăm mai în de aproape poziţia cronologică a mormintelor care conţin asemenea idoli. Într-adevăr, unele din mormintele în care se găsesc şi idoli plaţi de tipul discutat aici pot fi datate la începutul fazei a treia a perioadei vechi cipriote (E. C. III) [4], ceea ce înseamnă puţin după mijlocul mileniului III î.e.n., potrivit cronologiei adoptate de Gjerstad [5]. Tipul de figurine plate se întîlneşte şi în morminte datate pînă spre sfîrşitul aceleiaşi faze. În fapt, figurinele cu copil în braţe, la care ne-am referit mai înainte, s-au găsit în morminte ce aparţin aceleiaşi faze, a treia a perioadei vechi cipriote, deoarece unele dintre obiectele depuse în morminte reprezintă tipuri de tranziţie spre faza întîi a perioadei cipriote mijlocii (M. C. I.), care începe la 2100 î.e.n. Prin urmare, idolii bicefali ciprioţi pot fi dataţi în linii generale înainte de anul 2100, adică în a doua jumătate a mileniului III î.e.n.

Poziţia cronologică a idolilor de la Kültepe este însă mai puţin precisă, tocmai pentru că aceştia n-au fost găsiţi în săpături sistematice. Într-adevăr,

---

[1] G. Contenau, « Syria », VIII, p. 199—200.

[2] H. Bossert, *op. cit.*, fig. 340—341.

[3] G. Contenau, *Manuel d'archéologie orientale*, Paris 1931, II, p. 824—825.

[4] E. Gjerstad şi colaboratori, *op. cit.*, mormîntul 309 de la Lapithos; pentru datare, vol. I, p. 76; vz. şi J.L. Myres, *art. cit.*, p. 79.

[5] E. Gjerstad, *The Prehistoric Cyprus.* N-am putut consulta această lucrare; datele cronologice le-am luat din art. lui Ch. Picard, *L'archéologie suédoise à Chypre*, în « Journal des savants », 1935, p. 241—255.

deşi compara ornamentarea idolilor de la Kültepe cu ornamentarea ceramicei siriene din prima jumătate a mileniului al II-lea î. e. n., Contenau — care înclina să dateze tabletele zise « capadociene », despre care am amintit, în a doua jumătate a mileniului III — situa cronologic idolii de alabastru înaintea acestor tablete, deci înainte de mijlocul mileniului al III-lea î. e. n. [1]. Această datare era însă în funcţie de data atribuită epocii lui Hammurabi, despre care se ştie că a fost mereu supusă discuţiilor. În 1931, Contenau, revenind asupra acestei probleme, propunea ca dată pentru idolii « capadocieni » sfîrşitul mileniului III î. e. n. [2]. Se ştie că în ultimii ani, domnia lui Hammurabi a fost coborîtă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea î. e. n. [3] şi astfel datarea idolilor de la Kültepe în preajma anului 2000 î. e. n. pare mult mai plauzibilă [4]. Pe de altă parte, savantul ceh Hrozny atribuia idolii de alabastru din Capadocia unei populaţii *hittite*, anterioară venirii asirienilor în această regiune şi deci anterioară tabletelor pe care el le data în secolele XIX — XVIII î. e. n. [5]. În săpăturile recente (1948) executate de către arheologii turci la Kültepe, s-au identificat, pînă la adîncimea de 8,40 m, patru straturi arheologice, dintre care al doilea şi al treilea conţin tablete « capadociene » — de fapt scrise în limba asiriană —, iar stratul cel mai vechi, deşi nu conţine asemenea tablete, are totuşi ceramică hittită, încît n-ar putea fi anterior anului 2000 î. e. n. [6]. Fireşte, în porţiunile încă nesăpate din colina respectivă s-ar putea să existe şi vreun strat mai vechi, căruia să-i aparţină eventual idolii de piatră, însă tot aşa de bine s-ar putea ca ei să aparţină stratului celui mai de jos identificat pînă acum şi deci să poată fi dataţi între 2000—1800 î. e. n., mai ales dacă ţinem seama de asemănările semnalate între ornamentarea idolilor de alabastru şi aceea a unor vase siriene din prima jumătate a mileniului al II-lea î. e. n. Totuşi această ipoteză pare mai puţin plauzibilă, deoarece printre obiectele descoperite în diferite aşezări împreună cu ceramica hittită nu s-au găsit pînă acum obiecte tratate într-un stil asemănător. Atribuirea acestor idoli unei populaţii hititte, aşa cum făcea Hrozny [7], populaţie care i-a precedat pe hittiţi în această regiune a Asiei Anterioare, putînd fi considerată drept existentă aici în a doua jumătate a mileniului III î. e. n. [8], ar face însă din idolii de la Kültepe manifestări plastice contemporane — în linii generale — cu idolii ciprioţi în formă de plăci rectangulare.

Prin urmare, deocamdată este greu de precizat dacă există vreo legătură *directă* între idolii ciprioţi şi aceia de la Kültepe. Numai în caz că aceştia din urmă aparţin stratului hittit din aşezarea aceasta, ei ar trebui

---

[1] G. Contenau, « Syria », VIII, p. 193.

[2] G. Contenau, *Manuel d'archéologie orientale*, II, p. 825.

[3] Vezi datele la Vl. Milojčić, *Zur Zeitstellung der ältesten Siedlung von Troia*, în « Arch. Anzeiger », 1948/49, col. 1—12; unele şi la G. Contenau *Manuel d'archéologie orientale*, Paris, 1949, IV, p. 1804 şi urm.

[4] H. Bossert, *op. cit.*, p. 40, spune că ornamentarea liniară a idolilor capadocieni aminteşte de vasele pictate capadociene din bronzul timpuriu şi de aceea înclină să-i dateze la începutul mileniului II î. e. n.

[5] Hrozny, *Histoire de l'Asie Antérieure, de l'Inde et de la Crète*, Paris, 1947, p. 210, etc.; fig. 73, p. 320.

[6] « A.J.A. », LIX, 1950, fasc. 1, p. 61 şi urm.

[7] *Op. cit.*, p. 210.

[8] *Ibidem.*

consideraţi mai recenţi decît acei cirprioţi şi ar putea, eventual, să fie socotiţi dependenţi de ei [1].

Tot pe teritoriul Asiei Mici, şi anume la Sinope, a fost descoperită o placă de aur reprezentînd o figurină foarte schematizată, cu două capete, pe care mai demult Hoernes[2] şi mai recent Valentin Müller[3] au pus-o în legătură cu figurinele bicefale din Cipru. Mediul arheologic căruia îi va fi aparţinut această piesă este însă cu totul necunoscut; din punct de vedere stilistic, Hoernes punea această placă de aur în legătură directă cu tezaurul cel mare de la Troia II, aşa încît — din acest punct de vedere — placa se încadrează (sau, mai degrabă, s-ar putea încadra) tot în a doua jumătate a mileniului III î.e.n., fiind deci în linii generale contemporană cu idolii plaţi cipriotţi şi dovedind că reprezentările plastice bicefale nu sînt apariţii prea rare în Asia Mică.

Credem însă că soluţia problemei poate fi găsită ceva mai departe spre est, în regiunea de străveche civilizaţie a Asiei Anterioare. Aici avem, de fapt, atît reprezentări plastice cît şi documente literare, care credem că pot veni în sprijinul cercetării noastre. Deşi n-am avut la dispoziţie publicaţiile de bază, în care să putem vedea toate reprezentările ce pot fi luate în consideraţie, rezultă totuşi în chip clar din bibliografia ce ne-a fost la îndemînă că în Mesopotamia, la Assur, au fost găsite statuete de teracotă cu două capete[4] pe care W. Andrae le-a pus în legătură cu legenda asiriană despre facerea lumii, şi în care divinitatea Ansar (=Assur, după versiunea asiriană) este descrisă ca avînd două capete cu patru ochi şi patru urechi[5]. Dealtfel şi alte divinităţi ale mitologiei mesopotamiene din mileniul al II-lea î.e.n. sînt descrise ca avînd două capete — ca de pildă Enlil[6] —, sau chiar mai multe, fără să se precizeze cîte, de exemplu Ninurta[7]. Trebuie însă precizat că unele dintre statuetele cu două capete sînt descrise de arheologii moderni drept figuri de *Ianus* — adică avînd capetele lipite ceafă în ceafă[8] şi nu juxtapuse ca acelea care ne interesează. Important este însă faptul că cel puţin unele dintre aceste reprezentări ale figurinelor cu două capete sînt anterioare eposului babilonian asupra facerii lumii, adică anterioare anului 2300 î.e.n.[9], ceea ce înseamnă că ele sînt cel puţin contemporane, dacă nu mai vechi decît idolii anatolieni şi cipriotţi descrişi mai înainte. În orice caz, e sigur că acest concept al divinităţii cu mai multe capete şi chiar cu mai multe corpuri este obişnuit reprezentat în Asia Anterioară. Iată de pildă la Ashîrah, chiar pe malul Eufratului, a fost descoperită o figurină cu două capete şi două busturi lipite, pornind dintr-un trunchi comun[10]. Chiar dacă această statuetă n-ar

---

[1] Asemănarea tipologică dintre idolii capadocieni şi cei cipriotţi a fost semnalată şi de K. Bittel, *Prähistorische Forschungen in Kleinasien*, p. 76.

[2] *Op. cit.*, p. 364.

[3] *Op. cit.*, pl. VI/133.

[4] W. Andrae, *Assur. Die archaischen Ischtartempel*, p. 104, fig. 77 stînga (citat după Val. Müller, *op. cit.*, p. 28, nota 61).

[5] Datele în art. lui Eckhard Ungar, Mischwesen, în Ebert, « Reall. Vorg. », VIII, p. 195, şi urm.; v. p. 207.

[6] *Ibidem.*

[7] *Ibidem.*

[8] *Ibidem.*

[9] *Ibidem.*

[10] F. Thureau-Dangin şi R. P. Dhorme, *Cinq jours de fouilles à Ashârah*, « Syria », V, 1924, p. 265—293, pl. LIX/20.

aparţine straturilor celor mai vechi din tell-ul respectiv, ci numai straturilor mijlocii, şi tot ar fi anterioare primei dinastii babiloniene şi posterioară dinastiei Agade, aşa încît ea ar trebui datată în prima parte a celei de-a doua jumătăţi a mileniului III î.e.n.

Pe de altă parte, aşa cum a precizat Contenau, reprezentări ale « perechii divine » şi mai vechi s-au găsit pe teritoriul Asiei Anterioare, datînd chiar din epoca Agade [1], deci înainte de mijlocul mileniului III î.e.n., constituind o documentare arheologică a textelor literare. Asemenea reprezentări se continuă dealtfel şi mai tîrziu, în mileniul II î.e.n. [2], aşa încît ne mulţumim să le amintim aici, fără a intra în amănunte.

Revenind în Egeea — şi întrucît diferitele posibilităţi de interpretare ne au cerut să amintim nu numai figurinele cu mai multe capete, ci şi pe acelea cu mai multe corpuri, precum şi reprezentările plastice ale « perechii divine » — se cuvine să semnalăm, înainte de a încheia prezentul excurs, şi descoperirile de acest fel din Creta, marea insulă egeică, creatoare de bogate forme de cultură materială.

Într-adevăr, aici s-au descoperit doi idoli de ardezie, de tip cicladic, cu mîinile pe piept, stînd pe aceeaşi bază, dar cu totul separaţi şi chiar distanţaţi unul de altul. Arheologul grec Sp. Marinatos îi consideră pe amîndoi feminini, deşi nici un element plastic nu indică acest lucru[3], dar credem că, fiind vorba de obişnuita schematizare cicladică, are dreptate. Tot în Creta s-au găsit idoli cu «rochie *cloche*», cîte doi pe aceeaşi bază, asupra interpretării lor nemaiputînd fi însă îndoială, după cum ne arată rochiile[4]. Pe de altă parte, destul de recent, în 1939, a fost descoperit la Mycene un grup de fildeş de factură cretană, reprezentînd două zeiţe antropomorfe în costum minoic, învelite în acelaşi himation şi avînd între ele un mic copil — o adevărată triadă[5] — descoperire care poate fi apropiată de faptul că la Haghia Triada, în Creta, pavimentul de stuc al capelei datînd din MM III — MRI (adică în cifre aproximative: 1800—1500 î. e. n.) păstra încă bazele a trei idoli[6]. De aceea, pe bună dreptate, vechea părere asupra monoteismului minoic este acum combătută[7].

Tot aici cred că îşi are locul şi pomenirea unei descoperiri mai vechi, tot din Egeea, aparţinînd şi ea epocii miceniene: o « dublă statuetă feminină de lut ars », descoperită în necropola de la Kameiros, amintită de Hoernes[8] în legătură cu figurinele bicefale din Cipru. Bibliografia citată de el nu ne-a fost însă la dispoziţie, aşa încît n-am putut controla dacă este una şi aceeaşi cu statueta miceniană dublă, reprodusă de Sp. Marinatos, fără indicaţia locului de provenienţă [9]. Figurina aceasta a avut cu adevărat două capete (unul s-a rupt), două socluri cilindrice turtite la bază şi, în locul obişnuitului

---

[1] G. Contenau, « Syria », VIII, p. 200. Recent s-au găsit idoli perechi şi în Palestina, la Gezer: cf. Macalister, *Excavations at Gezer*, II, p. 421, fig. 505 (citat după Ch. Picard, *Les réligions préhelléniques*, p. 109).

[2] G. Contenau, « Syria », VIII, p. 199—200.

[3] Sp. Marinatos, *Funde u. Forschungen auf Kreta*, în « Jahr. d. d. Arch. Inst. », 48, 1933, col. 287—314, fig. 12.

[4] Ch. Picard, *Les réligions préhelléniques*, p. 109.

[5] *Ibidem.*

[6] *Ibidem.*

[7] *Ibidem*, p. 108—109.

[8] *Op. cit.*, p. 364; vezi şi Val. Müller, *op. cit.*, p. 28, nota 61.

[9] *Op. cit.*, fig. 15.

corp plat rotund, un corp oarecum în formă de două cercuri lipite orizontal şi puţin suprapuse la partea de atingere, ca un scut în formă de 8, aşezat orizontal, aşa încît se poate vorbi într-adevăr de « un corp dublu ». Pe acest corp dublu, în afară de liniile pictate, sînt indicaţi în relief numai doi sîni.

În sfîrşit, deoarece s-a vorbit de legături de schimb între cultura Vinča-Turdaş şi Egiptul predinastic, menţionez că tipul de figurină « Kourotrophos » este cunoscut încă din perioada predinastică din Valea Nilului [1]. Dintre aceste statuete, mai interesantă de semnalat ni se pare aceea care reprezintă o femeie cu copil purtat nu în braţe, ci în *spate* [2], după un obicei primitiv cunoscut în multe regiuni chiar în zilele noastre. Aşa cum se prezintă acest exemplar, s-ar putea afirma că un meşter care ar reproduce un asemenea model şi ar schematiza în chip excesiv reprezentarea sa plastică, ar putea ajunge la tipul plachetei cipriote cu două capete lungi şi paralele. Socotim însă că această interpretare ar fi cu mult prea forţată, mai ales că în mormintele cipriote din perioada plachetelor-idoli cu două capete nu s-au găsit obiecte sau elemente egiptene de import, legăturile dintre Valea Nilului şi Cipru începînd, după cît se pare, ceva mai tîrziu [3].

*

Întorcîndu-ne acum la punctul de plecare — şi anume la semnificaţia figurinelor bicefale de la noi şi de aiurea — şi sintetizînd constatările făcute, credem că se poate spune că cele mai vechi reprezentări de acest fel sînt acelea din Mesopotamia. Desigur, statuetele bicefale din ţara celor două fluvii pot fi exclusiv reprezentări ale aceleiaşi divinităţi, care, potrivit şi tradiţiei literare, avea două sau mai multe capete. Dar alături de ele, apar încă din mileniul III î.e.n. şi figurinele duble, care reprezintă « perechea divină », « marele zeu şi marea zeiţă », fără unirea cărora nu poate exista viaţa pe lume [4].

Credem deci că pentru interpretarea figurinelor duble şi a figurinelor schematizate bicefale trebuie să excludem posibilitatea de a le considera drept reprezentări ale zeiţei-mame ţinîndu-şi copilul în braţe, şi de aceea să avem în vedere numai celelalte două explicaţii valabile: 1) dedublarea *aceleiaşi* divinităţi; şi 2) reprezentarea *perechii divine* [5]. În acest sens pledează nu numai tradiţia literară mesopotamiană, ci şi statuetele de alabastru de la Kültepe, în care, deşi este reprezentată şi ideea mamei divine, prin copiii incizaţi pe corp, ideea principală — atît la acest exemplar tricefal cît şi la exemplarele bicefale — este aceea a unor divinităţi mature. În cazul figurinei cu trei capete ar putea fi vorba de două zeiţe, avînd între ele un zeu, dar şi de o simplă simetrie decorativă, prin dedublarea zeiţei, cum spunea Contenau, amintind de o reprezentare a eroului Gilgameş care-şi adapă taurul [6]. Ba chiar ne-am putea eventual gîndi şi la multiplicarea capetelor aceleiaşi zeiţe, dacă ţinem seama de legendele amintite.

---

[1] H. Schäfer u. Walter Andrae, *Die Kunst des alten Orients* (vol. II din « Propyläenkunstgeschichte »), Berlin 1925, fig. 171/5.

[2] L. Curtius, *Die antike Kunst*, I, p. 52, fig. 57.

[3] Menghin, în Hoernes-Menghin, *op. cit.*, p. 806—807.

[4] G. Contenau, « Syria », VIII, p. 199.

[5] *Ibidem*, p. 200.

[6] *Ibidem*. În ceea ce priveşte explicarea acestor idoli ca reprezentări de hermafrodiţi, nu ni se pare întru nimic valabilă, aşa încît nici nu o discutăm.

Pe de altă parte, socotim că idolii schematizați din Cipru, asupra cărora ne-am îndreptat de la început atenția, nu sînt apariții locale, spontane, ci se datorează unei excesive schematizări locale a tipului precizat în Asia Anterioară. Se știe că această insulă a fost permanent în contact nemijlocit cu Asia Mică și cu restul Asiei Anterioare, de care se află de altfel atît de aproape. Mai mult decît atît: cercetările ultimelor decenii și studiile întreprinse pe baza bogatului material rezultat din săpături sistematice par a fi dovedit în chip convingător că aporturile Asiei Anterioare în mileniile III și II î.e.n. nu s-au limitat la regiunile învecinate, ci s-au exercitat și în cuprinsul civilizației minoice, pe cînd rolul atribuit mai înainte legăturilor și influențelor egiptene în dezvoltarea civilizației cretane este tot mai mult coborît de pe soclul înalt pe care-l ridicase Sir Arthur Evans [1].

Singura întrebare care nu pare a-și găsi de la început un răspuns categoric privește *sensul precis* al idolilor plați din Cipru: divinitate dedublată, sau pereche divină? Dacă ținem seama însă că tocmai conceptul perechii divine — care a dat naștere la reprezentările plastice ale zeiței și ale zeului — a avut la un moment dat o răspîndire mult mai largă, devenind apoi, am putea spune, general mediteranean, fiind un rezultat direct, ca element de suprastructură, al transformării societății omenești, pe cîtă vreme conceptul dedublării și chiar pluralizării aceleiași divinități este unul de esență mult mai specială și mai asiatică, credem că nu greșim cînd socotim că figurinele cu două capete din Cipru reprezintă juxtapunerea și contopirea plastică a divinității feminine a toate creatoare cu acolitul masculin, care treptat — întocmai ca în viața de toate zilele a societății omenești — va ajunge să joace rolul precumpănitor.

Dar, dacă din Cipru pînă în Asia Anterioară nu e decît un pas — fie el chiar un pas de gigant mitologic sau de Guliver modern — desigur că din Asia Anterioară și din Cipru pînă la Dunărea noastră este o distanță simțitor mai mare. Și de-a lungul eventualului drum pe care ar fi trebuit să-l străbată acest tip plastic pentru a ajunge în complexul neolitic Vinča-Turdaș, nu avem — precum am arătat — decît un singur punct de reper, și acela încă neclar, al fragmentelor de συμπλέγματα amintite de Tsountas ca fiind descoperite la Sesclo. Să însemne oare aceasta că ar trebui să ne dăm înapoi și să ne oprim la concluzia că nu există nici o legătură între figurinele de la Vinča-Rast și acelea din Mediterana orientală și din Asia Anterioară? Noi credem că nu.

În primul rînd pentru că fiecare săpătură nouă în regiunile noastre aduce noi surprize, fiecare cercetare sistematică în regiunile Mediteranei orientale și ale Asiei Anterioare procură noi elemente ce pot fi aduse în discuție, așa încît oricînd numărul punctelor intermediare poate fi sporit. În al doilea rînd deoarece — așa cum este îndeobște cunoscut (fapt care ne scutește de a mai intra aici în amănunte) — legăturile indiscutabile dintre cultura neolitică de la Vinča cu sud-estul, adică cu Egeea și cu Asia Mică [2], au fost semnalate încă de acum aproape 50 de ani. Iar cercetările și studiile ulterioare n-au făcut decît să aducă noi dovezi în sprijinul acestor constatări, arătînd chiar că paralelele și piesele importate sau imitate merg uneori pînă

---

[1] Cf. în această privință lucrarea citată a lui Ch. Picard, *Les réligions préhelléniques* cu bibliografia respectivă.

[2] M. Vasič, *art. cit.*, în « B.S.A. », XIV, p. 319 și urm.

în Egipt [1], nu numai pînă în Asia Anterioară şi Egeea. În al treilea rînd, pentru că întreaga regiune a sud-estului Europei, în vremea neo- şi eneolitică, a stat în strîns şi permanent contact cultural cu lumea egeică şi cu aceea a Asiei Mici, pintenul cel mai înaintat al Asiei Anterioare, aşa încît nu este vorba numai de elemente izolate în cadrul unei singure culturi materiale, cum ar fi aceea de tip Vinča-Turdaş, ci de o legătură de ordin mai general. În sfîrşit — şi cu aceasta ne întoarcem chiar la problema specială care face obiectul acestui articol, şi anume la plastică —, apropierile stabilite între plastica neo-eneolitică a culturilor materiale din bazinul Dunării şi din Peninsula Balcanică pe de o parte, şi Egeea şi Asia Anterioară pe de altă parte (cu care am avut prilejul să ne ocupăm şi noi în repetate rînduri începînd de acum un sfert de veac) [2], ne impun şi ele răspunsul dat mai înainte [3].

Într-adevăr, potrivit metodei pe care o credem singură valabilă, apariţia unui aceluiaşi tip cu totul special în două regiuni deosebite nu poate fi privită drept rezultatul unor fenomene izolate, locale şi spontane în cele două regiuni, decît dacă dovada legăturilor dintre aceste regiuni nu se poate face şi pe baza altor elemente, sau atunci cînd există obstacole ce nu pot fi înlăturate din punct de vedere cronologic.

În această privinţă ni se pare semnificativ să cităm un scurt pasaj dintr-un studiu al regretatului arheolog sovietic E. J. Kricevski: « În multe lucrări din ultimul timp se recunoaşte existenţa influenţelor şi împrumuturilor din cele mai vechi timpuri, dar li se rezervă un loc fără importanţă, fiind considerate factori ocazionali, exteriori, şi li se opun « cauzele interne » şi « bazele locale ». O asemenea opunere este însă antidialectică. Raporturile sau legăturile dintre triburi au un caracter permanent şi nu ocazional, chiar din cele mai vechi timpuri, şi nu sînt factori « exteriori », ci reprezintă măsura legală internă a dezvoltării societăţii primitive . . . Raporturile dintre triburi nu sînt ceva ocazional, ci regularitatea dezvoltării societăţii primitive ».

---

[1] O. Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit*, 1931, p. 283. Alte date în legătură cu aceeaşi problemă, dar pentru perioada de început a epocii bronzului, la St. Przeworski, *Die Handelsbeziehungen Vorderasiens zur vorgeschichtlichen Osteuropa*, în vol. *La Pologne au VII-e Congrès intern. des sciences historiques*, Varşovia, 1933, I, p. 83—90. În necropola de la Poiana, o perlă de sticlă de fabricaţie egipteană: Ec. Dunăreanu-Vulpe, în « Mélanges de l'École Roumaine en France », 1929, 2, p. 560.

[2] Vladimir Dumitrescu, *Fouilles de Gumelniţa*, în « Dacia », II, 1925, p. 27 şi urm., precum şi celelalte lucrări citate în articolul nostru, *La plastique anthropomorphe*, din « JPEK », 1932/1933, amintit mai sus.

[3] Felul în care urmărim lămurirea tipului figurinelor bicefale de la Rast şi Vinča exclude de la început acceptarea drept valabilă a tezei susţinute de Val. Müller în lucrarea mai sus citată, şi anume că între plastica egeică a sud-estului Europei şi a Asiei Mici de o parte şi aceea a Asiei Anterioare de altă parte, n-ar fi nici o legătură de dependenţă, cu singura excepţie a idolilor troieni de plumb (Val. Müller, *op. cit.*, p. 30). Critica adusă de el tezei lui L. Franz ni se pare cu totul neîntemeiată în principiu. Singura amendare ce s-ar putea aduce cu oarecare temei tezei lui Franz ar fi aceea că unele dintre tipurile Asiei Anterioare au ajuns în sud-estul Europei mai degrabă prin intermediul Egeei decît direct, iar altele provin exclusiv din Egeea. În această privinţă paralelizările făcute de noi încă din 1925 (*Fouilles de Gumelniţa*, în « Dacia », II, 1925, p. 27 şi urm.) şi asupra cărora am stăruit şi după aceea, ni se par şi astăzi cu totul valabile. Orice reîntoarcere la teoria totalei separări dintre lumea egeică şi europeană, de o parte, şi aceea a Asiei Anterioare, de alta, în privinţa reprezentărilor plastice, teorie formulată încă din 1895 de S. Reinach (cf. « Rev. Arch. », III-e série, tom XXVI, p. 367—394) ni se pare cu totul lipsită de sens, căci nimeni nu se mai poate teme de acuzaţia « mirajului oriental », de vreme ce încă din mileniul IV î. e. n. se cunosc diferitele tipuri de figurine pe teritoriul Asiei Anterioare.

Iar mai departe: « Din mileniul IV, Europa primitivă devine o periferie mai puţin înapoiată a statelor înaintate cu proprietari de sclavi »[1].

De altfel, după cum am arătat, dovada legăturilor dintre Dunăre şi Asia Anterioară pentru mileniul al III-lea î.e.n. este de mult făcută. Întreaga lume sud-est europeană stă în legătură directă cu regiunile Mediteranei orientale în această vreme — şi desigur şi mai tîrziu — fapt menţionat de mulţi arheologi sovietici şi admis în ultima sa lucrare şi de arheologul sovietic Tatiana Passek, pentru cultura Tripolie-Cucuteni[2], chiar dacă pentru această cultură elementele de schimb comercial sînt încă puţine, cum a remarcat G. Feodorov, recenzentul volumului Tatianei Passek[3].

În ceea ce priveşte cronologia, nu vedem nici un obstacol, căci potrivit celor mai multe şi totodată celor mai autorizate păreri, straturile culturii materiale de tip Vinča-Turdaş, în care au fost descoperite figurinele bicefale de la Vinča şi de la Rast, pot fi datate în linii generale în a doua jumătate a mileniului III î.e.n. Menţionăm aici în treacăt că totuşi paralelizarea în timp a fazei a treia (*C*) de la Vinča cu cultura Boian *A* din Muntenia şi din Bulgaria propusă de Holste[4], ni se pare total inacceptabilă, deoarece în faza Holste *C* există elemente absolut tipice pentru cultura Gumelniţa şi anume chiar pentru faza Gumelniţa *B*[5].

De aceea, concluzia care ni se pare că se impune este că tipul de figurină descoperit la Rast şi la Vinča nu poate fi socotit un produs propriu şi independent al acestei culturi materiale, reprezentînd un element de suprastructură născut în chip organic, ca reflex al vieţii sociale şi economice, ci un element datorit influenţelor externe. Fireşte, nu ne putem gîndi la un import direct, căci nici una dintre figurinele bicefale descoperite pînă acum în cultura Vinča-Turdaş nu poate fi socotită piesă de import. Este vorba numai de împrumutarea *tipului plastic*, tot aşa precum tipul plastic « Kourotróphos » al divinităţii-mame cu copilul în braţe este şi el o creaţie a lumii est-mediteraneene şi asiatice, ajuns la Dunăre peste Balcani, fie prin intermediul culturilor neolitice tesaliene, fie direct din Egeea pe văile Vardarului şi Moravei. Calea Mării Negre şi a Dunării nu poate fi avută în vedere în nici un caz ca drum de-a lungul căruia s-ar fi stabilit şi s-ar fi menţinut complexele legături dintre regiunile noastre şi Egeea în vremea aceea, spre deosebire de părerea mai veche a unora dintre cercetători[6].

Evident, concluziei noastre i s-ar putea opune afirmaţia că diferitele tipuri de figurine întîlnite în culturile neolitice central şi sud-est europene sînt cu totul locale, fiind născute pe baza elementelor de suprastructură rezul-

---

[1] E. J. Kricevski, în « Краткие сообщения » XIII, p. 3—9.

[2] T. Passek, « Периодизация трипольских поселений », 1949.

[3] G. Feodorov, « Вопросы истории », nr. 11/1949, p. 161—165.

[4] Holste, *loc. cit.*

[5] Cf. de pildă unele capace de la Vinča, cu ornamente în benzi spiralice în formă de S, decorate cu puncte incizate (M. Vasić, *Preistoriska Vinča*, IV, p. 91, fig. 139 b) şi capacul descoperit în stratul Petru Rareş III-Gumelniţa *B* (« Buletinul muzeului Vlaşca », II, p. 25, fig. 30/2). În volumul său, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel-u. Südeuropas*, Berlin, 1949, pe care l-am citit abia la cîţiva ani după ce am scris acest studiu, Vl. Milojčic socoteşte că această similitudine poate fi invocată pentru o datare timpurie a fazei Gumelniţa *B*. Dar această concluzie este cu totul neîntemeiată, aşa precum vom arăta cu alt prilej.

[6] De pildă, chiar V. Gordon Childe, *The Danube Thouroughfare and the Beginnings of the Civilization in Europa*, în « Antiquity », I, p. 79—91, apoi Vasič, în *Preistoriska Vinča*, I.

tate în chip firesc din stadiul de dezvoltare al societăţilor primitive respective, care la rîndul lui era rezultatul mijloacelor şi raporturilor de producţie. Este adevărat, pe de altă parte, că nu lipsesc susţinătorii competenţi ai teoriei legăturii de dependenţă a plasticii neo-eneolitice europene faţă de plastica aurignaceană europeană [1], drept rezultat al continuării aceluiaşi concept cultural-religios, în funcţie de acelaşi mare stadiu de dezvoltare a societăţii omeneşti, matriarhatul. Dar, precum am arătat şi cu alt prilej [2], teoria dependenţei faţă de plastica paleolitică poate fi combătută prin însuşi faptul că toate statuetele aurignaceene descoperite pînă în prezent au apărut fie cu totul în afara ariei de răspîndire a culturilor neo eneolitice cu bogate reprezentări plastice antropomorfe, fie tocmai la limitele răsăritene şi apusene ale acestei zone. Pe de altă parte, plastica neolitică dunăreană este mult mai rară în Boemia şi în regiunile vecine şi mult mai numeroasă cu cît ne îndepărtăm de acest punct de plecare al culturii ceramicii în benzi, apărînd acolo unde se pot stabili şi alte elemente de origine est-mediteraneană şi asiatică[3]. Totodată, şi aici menţionăm un fapt căruia nu credem că i se poate contesta o importanţă covîrşitoare, între perioada aurignaceană şi aceea neo-eneolitică este un interval de atîtea mii şi zeci de mii de ani, încît presupusa legătură dintre plastica aurignaceană şi aceea neo-eneolitică ar trebui documentată mai întîi în chip convingător prin apariţii concludente din lungile perioade intermediare. De altfel, chiar pe teritoriul patriei noastre, în cea mai veche cultură neolitică — Fiera-Cleanov din Oltenia — care foloseşte din plin unelte microlitice de silex, plastica lipseşte.

Desigur, atît reprezentările plastice paleolitice ale aşa-zisei Venere aurignaceene, cît şi acelea neo-eneolitice, îşi au originea în aceeaşi concepţie a divinităţii-mame a toate creatore, concepţie care reprezintă un element de suprastructură strîns legat, precum am spus, de stadiul de dezvoltare al societăţii primitive, şi anume de matriarhat. Dar, după părerea noastră, comunităţile neo-eneolitice din perioada în care trebuie datată faza corespunzătoare a culturii Vinča-Rast trecuseră la stadiul patriarhatului — şi tocmai aceasta explică şi prezenţa unui acolit divin masculin, alături de zeiţa feminină de tradiţie mai veche. Dar chiar dacă am socoti, alături de alţi cercetători, că aceste comunităţi primitive erau încă în stadiul matriarhatului, prezenţa unui zeu alături de zeiţă n-ar avea ce căuta, dacă reprezentările plastice de la Dunăre ar trebui considerate cu totul independente de acelea din Mediterana orientală şi din Asia Anterioară. Bineînţeles, această dificultate ar putea fi aparent ocolită, dacă am înlătura toată argumentarea pe baza căreia ne-am oprit la concluzia că figurinele bicefale reprezintă juxtapunerea şi contopirea plastică a unei perechi divine—a perechii divine prin excelenţă, concept în care elementul feminin, acela care dă naştere vieţii, este precumpănitor, păstrînd această precumpănire chiar în reprezentările plastice. Dar aceasta nu se poate, deoarece la Vinča — chiar din faza cea mai veche, *A*, după schema lui Holste — apar şi figurine *masculine* de sine stătătoare [4], evident mult mai rare ; prezenţa

---

[1] Cf. M. C. Burkitt, *Some Reflections on the Aurignacian Culture*, în « F.S.A. », IX, p. 112—123.

[2] Cf. « Istros », I, fasc. 2, p. 322.

[3] Menghin, *Weltgeschichte*, p. 333.

[4] Cf. Vasič, *Preistoriska Vinča*, III, p. 127—130. Şi la Rast am găsit, de altfel, o figurină masculină.

lor dovedeşte însă tocmai apariţia divinităţii masculine, alături de aceea feminină, adică ceea ce susţinem şi noi.

În sfîrşit, pentru a nu prelungi prea mult aceste consideraţii, ne oprim aici, rezumînd astfel concluzia la care ne-au dus elementele ce ne-au stat la dispoziţie şi felul în care ni s-a părut că ele trebuie interpretate:

Figurina bicefală de la Rast — ca şi acelea de la Vinča — trebuie considerate drept reprezentări ale perechii divine. În acest caz ele pot fi legate în chip organic de reprezentările mai mult sau mai puţin similare din Mediterana orientală şi din Asia Anterioară, unde îşi au originea. Prezenţa lor la Dunăre — unde exemplarele descoperite pînă acum au fost desigur modelate de către meşterii locali — se datoreşte legăturilor comerciale şi culturale dintre aceste regiuni, grefate pe un străvechi fond comun. La aurora neoliticului, regiunile dunărene, slab populate, au fost treptat acoperite de o nouă populaţie, care s-a contopit cu localnicii. Cît priveşte întrebarea dacă această populaţie nouă era de origine mediteraneană sau asiatică, numai descoperiri de oseminte numeroase ne-ar putea ajuta să dăm un răspuns documentat. În stadiul actual al cercetărilor, întrucît majoritatea craniilor studiate par a fi dolicocefale, ar însemna că noua populaţie era de origine mediteraneană [1] şi nu anatolo-asiatică [2], deoarece populaţiile ultimei regiuni au fost net brahicefale. În orice caz, legătura pe care a încercat să o stabilească Fr. Schachermayr [3] între populaţiile neolitice de la Dunărea de mijloc şi populaţia vest-europeană mai veche, tocmai pe baza dolicocefaliei, ni se pare lipsită de orice suport arheologic, deoarece legăturile culturilor materiale neo-eneolitice dunărene merg spre sud-est şi nu spre vest.

Împrumutarea tipului plastic discutat aici — ca şi al celorlalte, de altfel, — s-ar datora deci acestor două elemente esenţiale: străvechi fond comun etnic şi relaţii de schimb. Într-adevăr, nu credem că reprezentările plastice feminine ar putea fi considerate drept imaginea unui element de suprastructură comun *tuturor* societăţilor primitive matriarhale, tocmai pentru că ele lipsesc cu totul din numeroase resturi ale culturilor materiale ale unor comunităţi aflate pe aceeaşi treaptă de dezvoltare. În legătură cu aceasta ni se pare foarte sugestivă expresia unui arheolog francez care spune că « reprezentările divinităţilor sînt în genere cea mai bună mărturie a influenţelor pe care le-au suferit vechile civilizaţii» [4]. Bineînţeles, adăugăm noi, cu condiţia ca aceste influenţe să se manifeste în primul rînd prin elementele materiale ce formează viaţa de toate zilele, pentru a se putea resfrînge şi în suprastructură.

Fireşte, împrumutarea acestui tip de figurină bicefală, ca de altfel şi adoptarea tipului de figurină masculină, dintr-o regiune în care, *la acea dată*, patriarhatul înlocuise matriarhatul, a fost posibilă datorită faptului, pe care trebuie să-l presupunem drept sigur, că şi societatea primitivă ale cărei forme de cultură materială le încadrăm în denumirea generică « cultura tip Vinča-Turdaş », se afla în stadiul de început al patriarhatului.

---

[1] Aşa precum am arătat şi cu prilejul recenziei făcute la vol. I al lucrării lui Vasič, *Preistoriska Vinča*, în « Istros », I, p. 310–315.

[2] Cum socotesc mulţi cercetători, printre care şi Childe.

[3] Fr. Schachermayr, *Zur Indogermanisierung Griechenlands*, în « Klio », N. F., XIV, 1939, p. 235–288, cf. p. 239.

[4] F. Dhorme, *Les fouilles françaises à Minet-el-Beida et Ras-Shamra*, în « Journal des Savants », 1933, p. 21–29 şi 69–78.

Una din îndeletnicirile de căpetenie ale acestor comunităţi primitive era agricultura, completată cu vînatul şi cu pescuitul, la care îi îndemnau apele bogate în peşte ale Dunării şi ale celorlalte mari rîuri, precum arată de altfel harpunele şi undiţele. Alături de acestea însă şi creşterea vitelor era dezvoltată, căci multe dintre animale fuseseră domesticite, aşa precum dovedesc numeroasele oase de animale descoperite. Noile unelte de producţie, ca şi noile mijloace de producţie, au dus la noi raporturi de producţie, şi deci la o treptată precumpănire a rolului bărbatului în viaţa casnică şi în viaţa comunităţilor primitive. O dată cu începutul acestei precumpăniri, divinitatea nu mai putea fi nici ea exclusiv feminină, căci omul a avut de cele mai multe ori naivitatea să-şi închipuie că nu e altceva decît imaginea pămînteană a « creatorilor » lumii. În acest fel s-a adăugat în credinţe şi în reprezentări şi acolitul masculin, care, cu timpul, va ajunge să joace un rol mai hotărîtor. Nu este însă aici locul să discutăm mai amplu această problemă, aşa încît ne oprim aici.

ADDENDA

Puţin timp după ţinerea acestei comunicări, tov. I. Nestor ne-a atras atenţia asupra unui articol al lui Kurt Bittel [1], în care acesta rezumă şi discută studiul arheologului turc Tahsin Özgüc [2] asupra idolilor de la Kültepe. Özgüc aminteşte de nişte idoli descoperiţi la Tell Brâk în Siria, care aparţin perioadei tîrzii a culturii Djemdet Naşr. Unii dintre aceşti idoli au un cap plat şi un corp mai lat, care ţine astfel loc de două corpuri. La unele exemplare este reprodusă pe corp imaginea în mic a aceluiaşi tip de idol, adică întocmai ca la unii dintre idolii de la Kültepe. Deşi, după cum remarcă Bittel, între aceste reprezentări din Siria, Capadocia şi Cipru există apreciabile deosebiri formale, ele au o incontestabilă înrudire comună intrinsecă. Şi este foarte adevărat că ele nu pot fi considerate contemporane, deoarece idolii de la Tell Brâk, aparţinînd perioadei Djemdet Naşr, nu pot fi *posteriori* anului 2900 î.e.n., fiind astfel sigur anteriori acelora de la Kültepe şi din Cipru. Dar în felul acesta avem încă o confirmare a celor arătate de noi mai sus, şi anume că cele mai vechi reprezentări de acest fel sînt acelea din Asia Anterioară. Nu putem însă împărtăşi rezervele lui K. Bittel, care afirmă că aceste documente trebuie valorificate deocamdată numai ca o indicaţie că într-o regiune vastă existau reprezentări religioase identice sau asemănătoare, cărora li s-a dat expresie în timpuri diferite şi cu deosebiri aproape fundamentale ale formei exterioare. Noi socotim mai departe că este vorba de aceeaşi concepţie religioasă, care s-a transmis din regiune în regiune şi dintr-o cultură în alta.

Tot aici amintim că de curînd s-au mai publicat trei idoli circulari de alabastru de la Kültepe [3]. După ce face o serie de completări şi comparaţii interesante şi dă o bibliografie completă asupra acestui tip de idoli, autorul articolului socoteşte că data lor nu poate fi mai veche decît primul sfert al mileniului II î.e.n.

---

[1] K. Bittel, *Fund und Forschungsbericht in Türkei 1943*, în « Arch. Anz. », 1944/45, col. 32—71.

[2] T. Özgüc, *Dil ve Tarih — Coğrafya Fakültesi Yrkeoloji Enstitüsü Neşriyati*, I, p. 854 şi urm.

[3] L. J. Krusina-Cerný, *Three new Circular Alabaster Idols from Kültepe*, în « Arhiv Orientálni », Praga, XX, 1952, nr. 3—4, p. 601—606 şi pl. LIII—LIV.

ЗНАЧЕНИЕ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ ТИПА ЖЕНСКОЙ ФИГУРКИ, НАЙДЕННОЙ В РАСТЕ

(КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

При раскопках, произведенных автором в 1943 г. в неолитическом поселении в Расте (район Бэилешти, область Крайова) была найдена двуглавая женская фигурка (сохранившаяся частично) (рис. 1) типа фигурок, найденных раньше в Винче (Югославия). Эта двуглавая фигурка относится к верхнему слою (II) в Расте, к комплексу, соответствующему фазе Винча *С* (по классификации Холста). Статуэтка была сделана из довольно хорошей серой глины и имела коричневый налет. Сохранилась лишь верхняя часть с двумя слепленными головами и двумя отдельными шеями; плоский бюст с небольшой рельефной грудью продолжается вбок двумя короткими руками. На теле меандровидные линейные ленты, довольно сильно врезанные. Подобные фигурки, открытые в Винче, были описаны Васичем как «Kourotrophos», но это описание не удовлетворительно, ибо обычно фигурки типа «Kourotrophos» держат ребенка на руках, не рядом.

Чтобы установить точное значение этого предмета, автор останавливается на различных открытиях фигурок с двумя головами (Кипр, Кюльтепе, Передняя Азия и т. д.) и приходит к выводу, что все фигурки с двумя головами в этой области не могут представлять богиню-мать с ребенком на руках. Существуют лишь два объяснения: 1) раздвоение одного и того же божества; 2) изображение божественной пары. За это говорит и литературная традиция Месопотамии и алебастровые статуэтки из Кюльтепе, у которых — и в тех случаях, когда они имеют две и даже три головы — на теле находится изображение детей. Трехголовые фигурки можно объяснить как изображение двух богинь с богом между ними, но также как и простую декоративную симметрию, как считает французский ученый Г. Контено. И двуглавые идолы с Кипра нужно считать сделанными по более древнему месопотамскому типу; они также могут представлять собой божественную пару, ибо, когда кипрские мастера хотели представить богиню-мать с ребенком на руках, они изображали ребенка на руках у матери, а не рядом, и гораздо меньших размеров.

Поскольку между придунайской культурой, с одной стороны, и эгейской культурой и культурой Передней Азии, с другой, было установлено много связей в третьем тысячелетии до н. э., а сходство между неоэнеолитической придунайской пластикой и пластикой Передней Азии и эгейской культуры несомненно, автор считает, что двуглавые фигурки придунайской области (фигурки из Раста и из Винче) представляют собой также божественную пару, а тип этих изображений объясняется тем же культурным влиянием, которое пришло с юго-востока. Появление мужского аколита параллельно с множеством женских фигурок объясняется социальным развитием первобытных общин на Нижнем Дунае во второй половине III в. до н. э. По мнению авторов в данное время это первобытное общество перешло из стадии матриархата в стадию патриархата. Этот особо важный для жизни первобытного обще-

ства факт не мог не отразиться и в надстройке путем изменения религиозных концепций и поклонения мужскому божеству наряду с женским, которое все же продолжает играть главную роль.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Двуглавая фигурка из Раста.

Рис. 2. — Три двуглавые фигурки, открытые в Винче, Федеративная Республика Югославия (по Вассицу, № 1 «B.S.A.», XIV, рис. 7; № 2 «Preistorika Vinča», рис. 549; № 3 то же, рис. 552*a*).

Рис. 3. — 1—2 — двуглавые фигурки, открытые на Кипре (по И. Ж. Миресу, «B.S.A.», XLI, 1940 — 1954, 83, рис. 5; 3 — фигурка, открытая на Кипре, с двумя детьми на руках (голова и одна из рук фигурки сломаны) (по Е. Гжерстаду и сотрудникам «The Swedish Cyprus Expedition», том I, табл. XXX, 28); 4—5 — фигурки, открытые на Кипре, каждая с ребенком на руках (то же, табл. XXVI, 40 и табл. XIX, 13; 6 — фигурка из Кюльтепе с двумя детьми на теле (по Боссерту «Altanatolien», рис. 340); 7 — двуглавая фигурка из Кюльтепе (по Контено, «Syria», 1927, табл. XLIV, b); 8 — двуглавая фигурка из Кюльтепе с двумя детьми на теле (то же, рис. 4).

SIGNIFICATION ET ORIGINE D'UN TYPE DE FIGURINE FÉMININE DÉCOUVERTE À RAST

(RÉSUMÉ)

Au cours des fouilles entreprises en 1943, dans la station néolithique de Rast (district de Băileşti, rég. de Craiova), l'auteur a découvert une figurine féminine bicéphale (fragmentaire) (fig. 1), du même type que celles découvertes jadis à Vinča (Yougoslavie). Cette figurine bicéphale appartient à la couche supérieure (II) de Rast et se trouve dans un complexe correspondant à la phase Vinča C (d'après la classification de Holste). Cette statuette, modelée en argile assez fine, a eu un enduit brun. Seule la partie supérieure en a été conservée. On y voit deux têtes accolées et deux cous distincts; le buste plat, aux seins légèrement en relief, se prolonge latéralement par deux bras courts. Sur le corps, des bandes linéaires méandroïdes, assez fortement incisées. Les figurines similaires découvertes à Vinča ont été décrites par Vassits comme étant des « Kourotróphoi », mais cette explication n'est pas satisfaisante, car les figurines habituelles du type « Kourotróphos » portent l'enfant dans les bras et non pas à côté.

Afin de trouver la signification exacte de ces représentations, l'auteur passe en revue les différentes découvertes de figurines à deux têtes (Chypre, Kültépé, Asie antérieure, etc.) et en arrive à la conclusion que toutes les figurines à deux têtes de ces régions ne peuvent, elles non plus, représenter la divinité mère avec l'enfant dans les bras. Seules deux explications pourraient être valables: 1) le dédoublement de la *même* divinité et 2) la représentation du *couple* divin. Pour cette interprétation plaident la tradition littéraire mésopotamienne ainsi que le fait que les statuettes d'albâtre trouvées à Kültépé, même lorsqu'elles possèdent deux ou même trois têtes — ont les enfants représentés sur le corps. Dans le cas de la figurine tricéphale, il pourrait s'agir de deux déesses ayant entre elles un dieu, comme aussi d'une simple symétrie décorative, selon l'opinion du savant français G. Contenau. Les idoles sché-

matiques de Chypre, à deux têtes, doivent également être considérées comme des schémas d'un type plus ancien de Mésopotamie; elles représentent également le couple divin, car à Chypre aussi, lorsque les artisans ont voulu représenter la déesse mère avec l'enfant dans les bras, ils ont représenté ce dernier dans les bras de sa mère et de proportions beaucoup plus réduites, mais non pas à côté d'elle.

Etant donné qu'au cours du troisième millénaire avant notre ère de nombreuses relations ont été constatées entre les régions danubiennes, l'Egée et l'Asie Mineure et que les rapprochements entre la plastique néo-énéolithique danubienne et celle de l'Asie Antérieure et de l'Egée sont catégoriques, l'auteur estime que les *figurines bicéphales du Danube* (celle de Rast et celles de Vinča) *ne peuvent représenter que le couple divin, et que le type de ces représentations est dû aux mêmes apports de civilisation, venus du S.—E.* L'apparition de l'acolyte masculin aux côtés des innombrables figurines féminines est explicable en fonction du développement social des communautés primitives du Bas-Danube au cours de la seconde moitié du IIIe millénaire avant notre ère. En effet, de l'avis de l'auteur, cette société primitive avait dépassé, à cette date, le stade du matriarcat et avait atteint celui du patriarcat. Et ce fait, particulièrement important pour la vie de la société primitive, ne pouvait ne pas se refléter également dans la superstructure, par la modification des conceptions religieuses et par l'adoration d'une divinité masculine, à côté de la divinité féminine qui continue cependant à jouer un rôle prépondérant.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Figurine bicéphale de Rast.

Fig. 2. — Trois figurines bicéphales découvertes à Vinča (Yougoslavie) (d'après M.M. Vassits: le n° 1—1 la « B.S.A. », XIV, p. 328, fig. 7; le n° 2, de *Preistorika Vinča*, fig. 549 a; le n° 3, *ibidem* fig. 552 a).

Fig. 3. — *1—2* = Figurine bicéphale découverte dans l'île de Chypre (d'après J.L. Myres, « B.S.A. », XLI, 1940—1945, p. 83, fig. 5); *3* = figurine de Chypre, portant deux enfants dans les bras (la tête et l'un des bras de la figurine manquent), (d'après E.G. Gjerstad et ses collaborateurs, *The Swedish Cyprus Expedition*, vol. I, pl. XXX/28); *4—5* = figurines de Chypre représentées chacune avec un enfant dans les bras (*ibidem*, pl. XXVI/40 et pl. XIX/13); *6* = figurine de Kültépé, avec deux enfants représentés sur le corps (d'après H. Bossert, *Altanatolien*, fig. 340); *7* = figurine bicéphale de Kültépé (d'après G. Contenau, « Syria », 1927, pl. XLIV/ b); *8* = figurine bicéphale de Kültepe, ayant également deux enfants représentés sur le corps (*ibidem*, fig. 4).

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul VII, nr. 1—2, 1956

BUREBISTA ŞI CELŢII DE LA DUNĂREA DE MIJLOC

DE

MIHAIL MACREA

Pe la mijlocul sec. I î.e.n., timp de aproape două decenii, triburile daco-getice, de la Dunărea de mijloc pînă la Pontul Euxin şi de la Carpaţii nordici pînă la Haemus, unite sub conducerea regelui Burebista, s-au afirmat cu deosebită vigoare, atît în interior, în domeniul culturii materiale şi spirituale, cît şi în afară, prin nimicitoare expediţii militare împotriva popoarelor vecine. O dată cu apariţia strălucită a lui Burebista, centrul puterii politice şi militare a daco-geţilor s-a deplasat de la est de Carpaţi spre vest, în Transilvania, de la geţi la daci [1]. Sub conducerea lui Burebista succesele dacilor au fost neîntrerupte şi durabile. Ele au ajuns să îngrijoreze şi pe romani, care îşi vedeau ameninţate posesiunile lor din sudul Dunării. Dacii au ajuns poporul cel mai puternic din Europa centrală şi de la Dunărea de jos şi adversarii cei mai temuţi ai romanilor în această parte a lumii. Cercurile conducătoare de la Roma au început să se intereseze acum în de aproape de daci, acest interes menţinîndu-se atît timp cît ei vor reprezenta o forţă politică şi militară la graniţele imperiului roman. Evenimentele din timpul lui Burebista şi din vremurile următoare şi-au găsit ecoul în operele scriitorilor antici, în istoriografia şi chiar în literatura antică.

Izvorul principal pentru epoca lui Burebista este Strabo, care trăieşte pe timpul lui Augustus, fiind aproape contemporan cu evenimentele pe care le relatează [2]. El rezumă foarte concis (VII, 3, 11) întîmplările din timpul lui Burebista:

Βουρεβίστας, ἀνὴρ Γέτης, ἐπιστὰς ἐπὶ τὴν τοῦ ἔθνους ἐπιστασίαν, ανέλαβε κεκακωμένους τοὺς ἀνδρώπους ὑπὸ συχνῶν πολέμων καὶ τοσοῦτον ἐπῆρεν ἀσκήσει γαὶ νήψει καὶ τῷ προσέχειν τοῖς προστάγμασιν, ὥστ' ὀλίγων ἐτῶν μεγάλην ἀρχὴν κατεστήσατο, καὶ τῶν ὁμόρων τοὺς πλείστους τοῖς Γέταις. ἤδη δὲ καὶ

---

[1] Geţii şi dacii sînt două ramuri ale aceluiaşi neam, vorbind, după mărturia lui Strabo (VII, 3, 13) aceeaşi limbă: ὁμόγλωττοι δ' εἰσὶν οἱ Δακοὶ τοῖς Γέταις. Deosebirea între ei este numai de ordin teritorial, după Strabo, VII, 3, 12, geţii locuind partea de răsărit, înspre Pontul Euxin, iar dacii partea dinspre apus, pînă înspre Germania şi izvoarele Istrului. Numele de geţi e folosit de preferinţă de către scriitorii greci, iar cel de daci de către romani.

[2] Cf. W. Christo-O. Stählin-W. Schmid, *Geschichte d. griechischen Literatur*, München, 1920, II, 1, p. 411.

῾Ρωμ ίοις φοβερὸς ἦν, διαβαίνων ἀδεῶς τὸν ῎Ιστρον καὶ τὴν Θράκην λεηλατῶν μέχρι Μακεδονίας καὶ τῆς ᾿Ιλλυρίδος, τούς τε Κελτοὺς τοὺς ἀναμεμιγμένους τοῖς τε Θρᾳξὶ καὶ τοῖς ᾿Ιλλυριοῖς ἐξεπόρθησε, Βοΐους δὲ καὶ ἄρδην ἠφάνισε τοὺς ὑπὸ Κριτασίρῳ καὶ Ταυρίσκους. (Burebista, de neam get, ajungînd să domnească peste neamul său, a luat în stăpînire niște oameni ticăloșiți de desele războaie și în așa măsură îi ridică prin muncă, cumpătare și ascultare de porunci, încît în cîțiva ani întemeie o mare stăpînire și pe cei mai mulți dintre vecini îi supuse geților. Ba ajunse temut și de romani, deoarece trecea Istrul fără teamă și jefuia Thracia pînă în Macedonia și Illyria, iar pe boii de sub conducerea lui Critasiros și pe taurisci i-a șters de pe fața pămîntului).

Alte informații mai aflăm de la ceilalți scriitori antici, în primul rînd de la Dio Chrysostomul și Iordanes, precum și din unele inscripții descoperite în ruinele orașelor grecești de la Pontul Euxin, între care cea mai prețioasă este cea de la Dionysopolis, cuprinzînd decretul acestui oraș în cinstea lui Akornion [1]. Aceste izvoare completează într-o oarecare măsură știrile pe care le avem de la Strabo cu privire la epoca lui Burebista. Oricît de laconice, aceste informații sînt precise, faptele relatate constituind un întreg capitol, poate cel mai strălucit, din istoria poporului dac.

Cu toate acestea, cronologia evenimentelor istorice din timpul lui Burebista nu este îndeajuns de lămurită. În istoriografia modernă există încă o oarecare incertitudine și opinii deosebite în privința succesiunii cronologice a acestor evenimente. Credem că deosebirea de păreri rezultă, în afară de relativa lipsă de precizie în această privință a izvoarelor, mai ales din două motive: pe de o parte aprecierea separată a diferitelor acțiuni conduse de Burebista, iar pe de altă parte neglijarea în mare măsură a cunoașterii mai de aproape a dacilor înșiși, a stadiului lor de dezvoltare internă, economică, socială, politică, culturală, precum și a intereselor proprii, care i-au condus pe daci în toate acțiunile lor. Într-adevăr, cercetările arheologice, mai ales cele încă în curs din cetățile dacice din munții Orăștiei și ai Sebeșului, ca și descoperirile monetare, au adus și continuă să aducă o contribuție tot mai însemnată la cunoașterea epocii lui Burebista, ca și, în general, a culturii materiale și spirituale a dacilor. Ele au îmbogățit considerabil cunoștințele noastre despre această epocă. În lumina acestor noi rezultate se va putea înțelege mai bine sensul și orientarea acțiunilor și a legăturilor stabilite de daci pe timpul lui Burebista, ceea ce va permite și stabilirea unei cronologii mai certe a diferitelor evenimente. Concluzii mai sigure în această privință ar avea însă drept consecință și o înțelegere mai justă a întregii politici a dacilor pe timpul lui Burebista, față de toți vecinii și mai ales față de statul roman, a cărui amenințare pentru poporul dac a fost clar sezisată de către Burebista.

Întrucît în studiul de față nu ne putem ocupa decît de unul din evenimentele mai importante din timpul lui Burebista, anume de luptele dacilor cu boii și cu tauriscii și în conexiunea cu acesta de data morții lui Burebista, socotim necesar să enunțăm în prealabil următoarele puncte de vedere de care cititorul va trebui să țină seama spre a înțelege mai bine argumentarea noastră:

1. Considerăm greșită afirmația lui Iordanes, la care confuziile cele mai grave abundă, că Burebista și-a început domnia încă pe timpul lui Sylla

[1] W. Dittenberger, *Sylloge inscr. Graecarum*, 1917, ediția a 3-a, nr. 762.

(deci pe la 82 î.e.n.)[1]. Mult mai demn de crezare este Strabo, după care (VII, 3, 11) Burebista a fost contemporanul lui Caesar, ceea ce a confirmat fără echivoc psephisma din Dionysopolis. Începuturile domniei lui Burebista le situăm cu oarecare aproximaţie în jurul anului 65 î.e.n., cu toate că afirmarea puterii daco-geţilor şi marile lor expediţii militare nu au putut avea loc înainte de anul 60, ci abia începînd de la această dată, după cum rezultă chiar din Strabo (VII, 3, 11), care îşi începe povestirea privitoare la Burebista referindu-se la întîmplările din vremea sa (τὰ δ'εἰς ἡμᾶς ἤδη τοιαῦτα ἐιπῆρεξε). Domnia lui Burebista se dovedeşte astfel a fi fost pe cît de glorioasă, pe atît de scurtă (ὥστ'ὀλίγων ἐτῶν μεγάλην ἀρχὴν κατεστήσατο...), adică nu mai lungă de două decenii. În acelaşi sens trebuie înţeleasă şi expresia « *incrementa Dacorum per Buroboslen regem* » din prologul XXXII al lui Iustinus păstrat la Pompeius Trogus.

2. Burebista a fost mai întîi un conducător local, « regulus », al unui trib de daci de pe cursul mijlociu al Mureşului, care popula cîmpia de la sud de Orăştie pînă la primele înălţimi ale munţilor. Ridicîndu-se din mijlocul acestui trib, el a reuşit în scurt timp să unească în jurul său toate triburile daco-getice. Dar reşedinţa regală şi centrul politic, militar şi religios al stăpînirii sale a rămas tot timpul în cetăţile puternic întărite din munţii Orăştiei, pe care Burebista a început să le construiască din piatră.

3. O dată sigură, servind ca punct de orientare în cronologia epocii lui Burebista, ne-a fost oferită mai întîi de decretul oraşului Dionysopolis din anul 48 î.e.n. La această dată, Burebista era « cel dintîi şi cel mai mare dintre regii din Thracia » (πρῶτος καὶ μέγιστος τῶν ἐπὶ Θρᾴκης βασιλέων), cum se exprimă documentul, stăpîn pe ambele maluri ale Istrului şi pe vastul teritoriu dintre fluviu şi Haemus, ceea ce îi dădu posibilitatea să intre, înainte de lupta de la Pharsalus, prin mijlocirea dionysopolitului Akornion, în legături diplomatice cu Cn. Pompeius, adversarul lui Caesar. Coroborînd aceste ştiri cu informaţiile lui Dio Chrysostomul şi ale altor izvoare, s-a putut stabili cu suficientă certitudine că cucerirea oraşelor greceşti de pe ţărmul stîng al Pontului, de la Olbia pînă la Apollonia, şi înstăpînirea dacilor în teritoriile din sudul Dunării s-au înfăptuit între anii 55—48 î.e.n[2].

★

Pornind de la această precizare cronologică, expediţia războinică din vest împotriva boilor şi a tauriscilor, pe care după mărturia repetată a lui Strabo i-a nimicit cu totul, nu a putut avea loc decît înainte de anul 55 sau după anul 48 î.e.n., prin urmare la începutul sau la sfîrşitul domniei lui Burebista.

Încă din ultimii ani ai secolului trecut s-a acreditat în istoriografia modernă, fiind împărtăşită de aproape toţi istoricii care s-au ocupat de această problemă, părerea, susţinută mai întîi de B. Niese[3], că luptele

---

[1] Iordanes, *Getica*, XI, 67: *Dehinc regnante Gothis* (sc. Getis) *Buruista Dicineus venit in Gothiam* (sc. Daciam), *quo tempore Romanorum Sylla potitus est principatus.*

[2] C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, 1932, V, 1, p. 48 sq. Cf. Brandis, *R.—E.*, col. 1960, IV; V. Pârvan, *Getica*, p. 79; G. G. Mateescu, în « An. Inst. ist. naţ. », IV, p. 332; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, 1945, p. 47; A. A. Alföldi, *Zur Geschichte des Karpatenbeckens im I. Jahrhundert v. Chr.*, 1942, p. 8; Em. Condurachi, în « S. C. I. V. », IV, 1953, 3—4, p. 517 sqq.; N. Fettich, în « Acta Arch. », III, 1953, p. 127.

[3] În « Zeitschrift für deutsches Altertum », XLII, 1898, p. 153 sqq.

împotriva boilor şi a tauriscilor au avut loc în jurul anului 60 î.e.n., aceasta fiind cea dintîi acţiune de mare amploare condusă de Burebista [1].

În timpul din urmă însă a fost emisă o nouă părere cu privire la acest eveniment, susţinută mai întîi de numismatul R. Paulsen [2], apoi dezvoltată de istoricul A. Alföldi [3], după care luptele cu boii şi cu tauriscii ar fi avut loc nu în jurul anului 60, ci mult mai tîrziu, spre sfîrşitul domniei lui Burebista, pe la anul 40 î.e.n. sau chiar după aceea. Consecvent acestei opinii, A. Alföldi, implicit, a fost obligat să încerce să demonstreze că chiar moartea lui Burebista nu a survenit în acelaşi timp cu uciderea lui Caesar în senat la idele lui martie 44, cum se susţinea fără excepţie de către istorici, ci la o dată ulterioară, pe la anul 40 sau mai tîrziu, în orice caz după înfrîngerea boilor [4]. Cu cîţiva ani în urmă, C. Daicoviciu [5] şi autorul acestor rînduri [6] au avut prilejul să arate, prin argumente deosebite, lipsa de temeinicie a afirmaţiei privitoare la o dată atît de tîrzie a morţii lui Burebista. O asemenea opinie a fost considerată eronată, ea nefiind susţinută nici de izvoarele literare, nici de cele numismatice sau de altă natură. Dar cealaltă latură a teoriei celor doi învăţaţi, referitoare la luptele cu boii şi cu tauriscii, nu a fost discutată. Astfel părerea că domnia lui Burebista ar fi durat pînă la anul 40 a început să fie repetată şi de alţi cercetători [7].

Pentru lămurirea problemei, a cărei importanţă nu se reduce numai la precizarea cronologică a evenimentului în discuţie, de rezolvarea ei depinzînd şi o mai justă înţelegere a politicii ulterioare a dacilor pe timpul lui Burebista, credem că este necesară reexaminarea şi discutarea din nou a tuturor ştirilor privitoare la luptele dacilor lui Burebista cu boii şi cu tauriscii şi la extinderea posesiunilor dacilor spre vest, pînă la graniţele germanilor.

Din Strabo (VII, 5, 2) reiese că motivul care a determinat pe daci să pornească la luptă împotriva boilor şi a aliaţilor lor a fost faptul că aceştia ocupaseră ţinuturile pînă la Tisa, pe care dacii le revendicau ca fiind ale lor, deci pentru că le aparţinuseră înainte: φάσκοντες εἶναι τὴν χώραν σφετέραν, καὶ περ ποταμοῦ διείργουτος τοῦ παθίσου.

Înaintarea boilor de-a lungul Dunării şi ocuparea de către ei a teritoriilor pînă la Tisa a avut loc înainte de Burebista. Acestea sînt fără îndoială «desele războaie» care, după mărturia lui Strabo, provocaseră decăderea, desigur din cauza repetatelor înfrîngeri suferite, în care i-a găsit pe daci Burebista atunci cînd a luat în mînă frînele conducerii. În această luptă împotriva neamurilor celtice din vestul Daciei, Burebista a acţionat prin urmare ca apărător al pămîntului dacic, încălcat de seminţiile celtice. Chiar singură această iniţiativă, dreaptă şi imperioasă, putea să determine unirea triburilor daco-getice sub conducerea lui Burebista, mai mult decît oricare altă acţiune, îndreptată în oricare altă direcţie. Iar dacă Burebista s-a ridicat

---

[1] Brandis, *R.—E.*, IV, col. 1959; C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, 1910, III, p. 145 sq. şi 154; W. Kubitschek, în «Oest. Jh.», 1906, IX, p. 74; U. Kahrstedt, în «*PZ*», 1912, nr. 1, p. 84; M. Flusse, *R.—E.*, V A, 8, 1137; C. Patsch, *Beiträge*, V, 1, p. 44 sq.; N. Fettich, în «Acta Arch.», III, p. 127.

[2] R. Paulsen, *Die Münzprägung der Boier*, 1933, p. 5.

[3] A. Alföldi, *Zur Geschichte des Karpatenbeckens*, p. 15 sqq.

[4] A. Alföldi, *op. cit.*, p. 18, cf. şi p. 33.

[5] C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 47, n. 1.

[6] M. Macrea, în «An. Inst. st. Cl.», 1944—8, V, nr. 46, p. 361.

[7] De pildă N. Fettich, în «Acta Arch.», III p. 127.

din mijlocul unui trib din centrul Transilvaniei, cum dovedesc tot mai convingător cercetările arheologice şi descoperirile monetare, atunci e uşor de înţeles că cea dintîi misiune pe care un mare conducător al dacilor, unificator şi reformator al neamului său, trebuia să o îndeplinească, era aceea de a pune capăt cît mai degrabă pericolului grav pe care-l reprezenta pentru neamul dacic înaintarea seminţiilor celtice spre inima ţării dacilor. Contralovitura s-a dovedit într-adevăr viguroasă şi radicală. Numai după înlăturarea pericolului din vestul Daciei, Burebista putea să purceadă la acţiuni de şi mai mare amploare în alte părţi, spre sudul Dunării şi spre Pontul Euxin, unde erau de apărat alte interese şi mai mari ale neamului dacogetic. Răfuiala cu celţii din vest nu a fost decît o introducere necesară la politica de mai mare amplitudine la care dacii se angajară după aceea. Ţinînd necontenit seama — ceea ce în general istoricii străini neglijează — că centrul puterii dacilor pe timpul lui Burebista se găsea în Transilvania, această politică ulterioară a marelui rege, care nu a fost nicidecum o aventură, ci o politică pe cît de îndrăzneaţă şi de măreaţă în ţelurile urmărite, pe atît de înţeleaptă şi de prudentă, ar fi de neconceput dacă flancul de vest al Daciei, cel mai expus şi mai aproape de reşedinţa regală din cetăţile de la sud de Orăştie, ar fi rămas descoperit. Atît de puţin înţelept nu ni-l putem închipui pe Burebista, ca să se avînte în expediţii pînă în Macedonia, Thracia şi Illyria, iar spre est pînă la îndepărtata Olbia, de la gurile rîului Borysthene, în timp ce boii ar fi rămas puternici şi ameninţători la porţile de vest ale Daciei [1]. E greu de conceput cum ar fi putut Burebista antrena pe conducătorii triburilor dacice în expediţii atît de îndrăzneţe şi de îndepărtate cît timp nu ar fi fost lichidat un conflict care timp îndelungat adusese dacilor numai înfrîngeri, pierdere de teritorii şi provocase decăderea lor politică şi morală.

Dar să vedem în ce măsură ştirile literare din antichitate şi celelalte categorii de izvoare sprijină această ipoteză formulată deocamdată pe argumente de logică istorică, ce nu pot fi totuşi nesocotite deoarece se întemeiază pe cunoaşterea realităţilor acelei epoci.

Principalii adversari împotriva cărora cetele de războinici ai lui Burebista au luptat în vest sînt boii de neam celtic, susţinuţi de aliaţii lor tauriscii, de acelaşi neam cu ei şi cu care locuiau amestecaţi sau în vecinătate.

Strabo este singurul dintre autorii antici care vorbeşte direct despre luptele dacilor din timpul lui Burebista împotriva boilor şi a tauriscilor. În afară de locul amintit (VII, 3, 11), în care se afirmă că Burebista « pe boii de sub conducerea lui Critasiros şi pe taurisci i-a şters de pe suprafaţa pămîntului », geograful din Amasia se mai referă la acelaşi eveniment încă de două ori, o dată (V, 1, 6) cînd aminteşte, ca de o situaţie din trecut, pe boii care « în valea Istrului' trăiau amestecaţi cu tauriscii şi în luptă necontenită cu dacii, pînă ce aceştia i-au nimicit, iar pămînturile ocupate mai dinainte de ei şi care făceau parte din Illyria au rămas părăsite, fiind folosite doar ca locuri de păşune de către popoarele vecine », şi ultima dată (VII, 5, 2) cînd descrie ţinuturile de-a lungul Dunării « rămase cu totul

---

[1] Cu totul neconvingătoare ni se pare argumentarea lui A. Alföldi, *op. cit.*, p. 15, după care boii provocaseră dacilor aşa de mari pierderi, încît Burebista a socotit mai cuminte să se avînte în oricare altă parte, numai spre vest nu. Expediţiile din Macedonia, Thracia şi Illyricum, ca şi cucerirea oraşelor greceşti de la Pontul Euxin, au fost oare acţiuni mai puţin îndrăzneţe decît lupta cu boii?

pustiite pe urma războiului în care dacii au nimicit pe boi și pe tauriscí, popoare celtice, conduse atunci de Critasiros ».

În primul rînd, ca o premisă necesară pentru înțelegerea ulterioară a evenimentelor, ar trebui să stabilim, cu precizia pe care o permit izvoarele, data la care a avut loc coborîrea boilor, căci ei ne interesează în mod deosebit, din podișul Boemiei, patria mai veche a acestui neam celtic, cunoscută și mai tîrziu la scriitorii antici sub numele de *Boiohaemum* [1]. Obișnuit se afirmă că boii s-au coborît din Boemia la Dunăre și apoi de-a lungul acesteia au înaintat spre răsărit, ajungînd, după cum s-a arătat mai sus, pînă la Tisa, în jurul anului 60 î.e.n. Cu toate acestea, se recunoaște că migrația boilor din Boemia a început totuși mai devreme [2]. De fapt avem o confirmare directă în acest sens într-un pasaj din Poseidonios, păstrat la Strabo (VII, 2, 2), în care istoricul grec amintește, în legătură cu o invazie a cimbrilor (din 113 î.e.n.), pe boii care altădată locuiau în pădurea hercynică, adică în cadrilaterul și în Munții Boemiei, din care rezultă că pe vremea lui Poseidonios, pe la 80 î.e.n., ei nu se mai aflau acolo. Descoperirile arheologice par să confirme și ele plecarea destul de timpurie a boilor din Boemia, prin încetarea mai devreme decît în alte părți a culturii tîrzii a Latène-ului din Boemia și Moravia, încă pe la sfîrșitul sec. II î.e.n., ca și prin apariția în acele regiuni a unor elemente cu cultură atribuite semințiilor germanice, care au înlocuit acolo pe boi [3].

Ulterior izvoarele îi arată pe boi locuind de-a lungul Dunării începînd de la Boiodurum (Ptol., II, 12, 4) aproape de Passau, în Noricum și partea de nord-vest a Pannoniei în « Mica cîmpie » maghiară și în toată Slovacia de vest, de unde apoi cetele lor, după lupte îndelungate cu dacii, au ajuns pînă la rîul Tisa. Extensiunea lor teritorială e confirmată și de răspîndirea noilor tipuri de monede boice, de aur și de argint, cele mai multe purtînd nume de regi [4].

În noile teritorii, boii rămîn pînă la înfrîngerea lor de către dacii lui Burebista. O primă indicație referitoare la data la care a avut loc catastrofa o avem la Caesar, care face mențiune de lupte între boi și celții din Noricum și de ocuparea capitalei acestora Noreia [5], după care un grup de 32 000 de boi devin aliații helveților și emigrează în Gallia [6]. Întîmplările acestea au avut loc înainte de anul 58 î.e.n. Pe bună dreptate s-a înțeles că aceste lupte dintre boi și celții din Noricum s-au produs după ce, undeva mai spre est, boii și tauriscii au fost zdrobiți de dacii lui Burebista [7]. Boii care asediază Noreia și apoi emigrează în Gallia erau probabil supraviețuitorii dezastrului provocat de daci, în fuga lor precipitată spre vest [8].

[1] Ihm, *R.—E.*, 629, s. v. *Boiohaemum* și R. Paulsen, *op. cit.*, p. 3 sq., unde se dau și izvoarele. Numele s-a păstrat pînă astăzi în actuala denumire a Boemiei.

[2] R. Paulsen, *op. cit.*, p. 2; A. Alföldi, *op. cit.*, p. 12.

[3] R. Paulsen, *op. cit.*, p. 3.

[4] R. Paulsen, *op. cit.*, p. 74 sqq., cu harta descoperirilor.

[5] *De bello gallico*, I, 5, 4; *Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierunt Noreiamque oppugnarent, receptos ad se* (ad Helvetios) *socios sibi adsiscunt.*

[6] Caesar, *De bello gallico*, I, 25, 6; 28, 5; 29, 2.

[7] C. Jullian, *op. cit.*, p. 145, n.5 și L.-A. Constans, *César, Guerre des Gaulois*, 1926, p. 5, n. 2.

[8] Interpretarea pe care o dă A. Alföldi, *op. cit.*, p. 12, acestui pasaj din Caesar, anume că aceste lupte dintre boi și norici ar fi avut loc cu prilejul coborîrii primelor cete de boi din Boemia, deci înainte de răfuiala cu dacii, este arbitrară. După aceea Caesar nu mai face amintire de boi la Dunărea de mijloc, direct nemaifiind atestați de nici un alt izvor antic.

După această biruinţă asupra boilor şi a tauriscilor drumul dacilor era deschis spre inima Europei centrale. Înaintarea lor era firesc să provoace îngrijorare în rîndurile celorlalte populaţii celtice şi germanice mai dinspre apus. Despre această înaintare a dacilor pe timpul lui Burebista pînă la hotarele germanilor, ale căror ţinuturi ei au şi început să le devasteze, face menţiune Iordanes (XI, 67): *Cuius consilio* (al lui Deceneu) *Gothi* (sc. dacii) *Germanorum terras*, *quas nunc Franci obtinent*, *populati sunt.* Are deci deplină dreptate C. Jullian cînd afirmă că la un moment dat se putea crede că cei doi mari conducători de pe atunci, Burebista al dacilor şi Ariovist al suebilor, se vor ciocni în cîmpiile Dunării [1]. Tocmai spre a face faţă pericolului din partea dacilor, celţii din Noricum, ameninţaţi de înaintarea furtunoasă a dacilor, caută şi obţin alianţa lui Ariovist, dîndu-i în căsătorie pe sora regelui lor Voccio [2]. Totuşi ciocnirea între cei doi mari conducători nu a mai avut loc, fiecare dintre ei îndreptîndu-şi acţiunile în alte părţi, Ariovist spre Gallia, Burebista spre sudul Dunării şi spre oraşele greceşti de la Pontul Euxin.

Direcţia de înaintare a dacilor spre vest este indicată şi de îngroparea mai multor tezaure de monede celtice de-a lungul Dunării, de la cotul spre sud al fluviului, mai sus de Budapesta, pînă la Viena: Tótfalu, pe insula Szentendre [3], D. Jahrndorf, Réca, Stupova, Bratislava şi Simmering, lîngă Viena, sînt principalele localităţi cu descoperiri de monede de ale boilor [4]. Îngroparea acestor tezaure este fără îndoială în legătură cu înaintarea de-a lungul Dunării a dacilor în timpul luptelor cu boii şi cu tauriscii. Tot cu acest prilej credem că au ajuns în Dacia, probabil ca pradă de război, monedele boice, de aur sau de argint, din seria emisiunilor mai noi, pe care le cunoaştem din mai multe localităţi din Transilvania, Oltenia şi Muntenia [5]. Descoperirea de monede de ale boilor şi la est de Carpaţi şi mai ales tezaurul inedit de la Tămădăul Mare, pe Mostiştea (nu departe de Bucureşti) [6], sînt o indicaţie că Burebista încă la această dată reuşise să-şi asigure sprijinul triburilor getice, incluse de pe acum în marea uniune de triburi pe care o alcătuise.

Rezultatul luptelor împotriva boilor a însemnat o înfrîngere definitivă a acestei seminţii celtice. Strabo (vezi mai sus) vorbeşte de exterminarea lor totală ceea ce este o exagerare, obişnuită la autorii antici. Dovadă este

---

[1] C. Jullian, *op. cit.*, p. 154.

[2] Caesar, I, 53, 4: *Duae fuerunt Ariovisti uxores, una Sueba natione. . . , altera Norica, regis Voccionis soror, quam in Gallia duxerat, a fratre missam.* Interpretînd greşit acest pasaj din Caesar, A. Grenier, *Les Gaulois*, 1945, p. 132 şi 380 afirmă că dacii care pe la anul 60 ajunseseră pînă la marea încrucişare de drumuri a Europei dintre Viena şi Passau, urmau să încheie cu germanii lui Ariovist, în detrimentul celţilor, o alianţă bazată pe căsătoria şefului german cu una dintre fiicele lui Burebista.

[3] Gy. Aldor, *A tótfalusi kelta éremlelet*, în « Num. Közl. », III, 1904, p. 55—61.

[4] R. Paulsen, *op. cit.*, p. 103—127.

[5] Lista descoperirilor la R. Paulsen, *op. cit.*, p. 111 şi B. Mitrea, în « Eph. Dacoromana », 1945, X, p. 62, la care se vor adăuga localităţile Costeşti (r. Orăştie, reg. Hunedoara) cu o monedă de tip Tótfalu, găsită în cetatea dacă (M. Macrea, în « An. Inst. st. Cl. », II, p. 157 şi 160 sq.), Noul (r. Sibiu, reg. Stalin) cu o monedă mare boică de argint purtînd legenda *Biatec* (R. Weisskircher, în *Deutsche Forschung im Südosten*, 1943, II, p. 182—5) şi Tămădăul Mare (vezi nota următoare).

[6] Datorez lui B. Mitrea informaţia despre acest tezaur compus din monede de imitaţie după tetradrahmele din Thasos şi monede boice de argint, cu nume de regi (Biatec, Nonnos etc.).

grupul de 32 000 de boi care emigrează în Gallia. Desființat a fost în schimb pentru totdeauna statul sau uniunea de triburi întemeiată de boi împreună cu tauriscii. O dată cu aceasta boii dispar pentru totdeauna ca neam la Dunărea de mijloc. Cele cîteva vagi amintiri care se mai păstrează ulterior despre ei în această regiune [1] nu fac decît să confirme dispariția lor. Nu la fel stau lucrurile cu tauriscii, vecinii și aliații boilor. Se pare că tauriscii, despre care Strabo afirmă de asemenea că au fost nimiciți de daci, sînt numai cei care locuiau în Pannonia, cu toate că o alianță a tauriscilor din Noricum cu boii în lupta împotriva dacilor este posibilă [2]. Chiar dacă dacii ar fi înaintat și pătruns în Noricum, tauriscii de acolo s-au putut salva retrăgîndu-se în munți [3]. Cert este că și după Burebista celții din Noricum, numiți de acum înainte aproape exclusiv norici, în loc de taurisci [4], vor juca un rol important în această regiune pînă la cucerirea țării de către romani, așa precum și tauriscii din Pannonia vor continua să fie amintiți de izvoare încă mult timp după aceea [5]. Sub numele de *taurisci*, o seminție a lor este amintită mult mai tîrziu de către Ptolemeu (III, 8, 3) la granițele de nord-vest ale Daciei. Chiar numele regelui Critasiros se pare că reapare pe o monedă descoperită în 1904 la Mallnitzer Tauern, în Alpii Austriei, cu legenda *Gaesatori x Ecritusiri reg(is) fil(ius)* [6]. Dacă identitatea dintre cele două nume ar fi asigurată, am avea atestat prin această monedă un urmaș al adversarului lui Burebista, ca rege în Noricum [7].

Ca urmare a biruinței asupra boilor și a tauriscilor, dacii au recîștigat teritoriile pierdute mai înainte. Dacia se întindea acum din nou pînă la Dunărea pannonică și mai departe, pe malul stîng al fluviului, în Slovacia de astăzi, pînă la Carpații apuseni și pînă la rîul Marus (March). Acestea sînt hotarele dinspre apus ale Daciei pe care le indică clar Caesar (VI, 25, 2—3): *(Hercynia silva) oritur ab Helvetiorum et Nemetorum et Rauracorum finibus rectaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartorum; inde se flectit sinistrorsus ab flumine, regionibus multarumque gentium in fines propter magnitudinem attingit.* Cum cartea a VI-a a *Comentariilor* lui Caesar nu a fost scrisă mai tîrziu de anul 52 î.e.n. [8], rezultă că la această dată boii nu mai existau la Dunărea de mijloc, căci numai așa posesiunile dacilor se puteau întinde pînă la granițele cu suebii. Avem deci o dovadă fără echivoc că luptele dacilor lui Burebista cu boii și cu tauriscii au avut loc înainte de anul 52. Că pasajul acesta nu poate fi o interpolare ulterioară în textul lui Caesar, cum bănuia A. Klotz [9], a dovedit chiar A. Alföldi [10].

---

[1] Ihm, *R.—E.*, III, 631 sq.; C. Patsch, *Beiträge*, V, 1, p. 44, n. 6; A. Alföldi, *op. cit.*, p. 16 sq.

[2] M. Fluss, *R.—E.*, V A, 8 sq.

[3] C. Jullian, *op. cit.*, p. 145; A. Alföldi, *op. cit.*, p. 16.

[4] Plinius, *Nat. hist.*, III, 133: *iuxta Carnos quondam Taurisci appellati nunc Norici.*

[5] M. Fluss, *R.—E.*, V A, 1 sqq.

[6] W. Kubitschek, *König Ecritusirus*, în « Oest. Jh. », 1906, IX, p. 70—74.

[7] S-a presupus chiar că Critasiros nu ar fi fost regele boilor, cum îl prezintă Strabo, ci al tauriscilor, vezi A. Alföldi, *op. cit.*, p. 16, cu bibliografia indicată în nota 2 la p. 130.

[8] L.-A. Constans, *César, Guerres des Gaulois*, I, p. IX.

[9] *Cäsarstudien*, 1910, p. 51.

[10] A. Alföldi, *op. cit.*, p. 10, n. 3. Ceea ce îl mai neliniștea pe A. Klotz, *loc. cit.*, era menționarea anarților alături de daci tocmai prin Slovacia de astăzi, știut fiind că această seminție nu va mai fi amintită decît mult mai tîrziu — și atunci la granițele de vest ale Daciei romane — de către Ptolemeu (III, 8, 3; III, 5, 8) și poate de inscripția *CIL*, III, 8060, de la Almașul Mare, tot în partea de vest a Daciei. Dar exactitatea informației lui Caesar a fost

Aceleaşi granițe ale Daciei îi sînt cunoscute, într-o formă aproape la fel de precisă și lui Strabo, în timpul lui Augustus, cînd dacii se mențineau în granițele dobîndite pe timpul lui Burebista. Geograful grec (VII, 3, 1) arată că țara geților ἡ τῶν γετῶν γῆ adică Dacia — începe îndată după aceea a suebilor, mai întîi ca o fișie îngustă de-a lungul Istrului, apoi pînă la culmile pădurii hercynice [1], după care se întinde spre nord pînă la tyrageți [2]. În schimb mai tîrziu, în a doua jumătate a sec. I e.n., Plinius (IV, 80) cunoaşte în cîmpiile și șesurile dintre Dunăre și pădurea hercynică, pînă la Carnuntum și pînă la hotarele germanilor, pe iazygii sarmați, în timp ce dacii ocupă munții şi pădurile, fiind împinşi de iazygi pînă la rîul Pathissus (Tisa), de la rîul Marus sau Duria, care îi despărțea de suebi şi de regatul vannian: *Superiora autem inter Danuvium et Hercynium saltum usque ad Pannonica hiberna Carnunti Germanorumque ibi confinium campos et plana Iazyges Sarmatae, montes vero et saltus pulsi ab his Daci ad Pathissus amnem a Maro, sive Duria est a Suebis regnoque Vanniano dirimens eos.* Deşi situaţia se schimbase prin aşezarea iazygilor în cîmpia dintre Dunăre şi Tisa, Plinius concordă cu Caesar şi Strabo prin faptul că el ştie că pe vremuri dacii se învecinau cu suebii.

Luarea în posesiune din nou de către daci a teritoriilor pînă la Dunăre şi mai departe pînă în Slovacia de vest, unde ei rămîn stăpîni timp de aproape un secol, a lăsat urme şi în cultura materială dezvoltată în aceste ţinuturi în epoca Latène-ului tîrziu. Produse de caracter incontestabil dacic, îndeosebi ceramice, recunoscute ca atare de arheologii maghiari, au fost constatate în aşezarea eraviscă de la Tabán, la poalele dealului Gellért, ca şi în aşezarea de la Békásmegyer, din apropierea Budapestei [3]. Prezența lor acolo face dovada aşezării pentru un timp oarecare a dacilor pe malul drept al Dunării pannonice [4]. Caracteristicile tipologice ale unora din aceste produse, a căror răspîndire mai generală chiar în Dacia are loc tocmai începînd cu epoca lui Burebista, pledează pentru datarea lor în vremurile de după luptele cu boii, adică după anul 60 î.e.n. — nu eventual în deceniile anterioare, cum socotea posibil A. Alföldi — ceea ce concordă cu datarea relativ tîrzie, spre sfîrşitul erei vechi şi începutul celei noi, a cuptorului de ars vase de la Békásmegyer [5].

O dată cu victoria asupra boilor şi a tauriscilor şi cu recîştigarea ţinuturilor pînă la rîul Marus, dacii ajung din nou puternici, iar Burebista unul dintre cei mai mari conducători din Europa răsăriteană. Totuşi el nu era încă

---

confirmată de textul elogiului lui M. Vinicius, generalul lui Augustus (Dessau, *ILS*, 8965; A. Premerstein, « Oest. Jh. », 1904, VIII, 227 sqq., XXVIII, 1933, p. 140 sqq., XXIX, 1934, p. 60 sqq.), care menționează din nou pe anarți, alături de cotini, osi și alte seminții celtice, ca aliați ai dacilor, tot undeva în nord-estul Pannoniei. Cf. C. Patsch, *Beiträge*, V, 1, p. 104 sqq.; A. Alföldi, *op. cit.*, p. 36 sqq.; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 57, n. 1, cu bibliografia citată acolo. La granițele de vest ale Daciei romane, unde îi cunoaște Ptolemeu, anarții au fost împinși abia o dată cu așezarea iazygilor în cîmpia maghiară, probabil împreună cu tauriscii (vezi mai sus).

[1] La Strabo, ca și la Caesar, pădurea hercynică înseamnă Carpații, nu munții Boemiei, ca la autorii mai vechi.

[2] Şi în alte locuri (VII, 3, 13; VII, 5, 1) menționează Strabo pe daci ca vecini ai germanilor.

[3] L. Nagy, Békásmegyeri késöi La-Tène fazekaskemencze, în « Arch. Ert.», 1942, s. III, vol. III, p. 162—172. Cf. și A. Alföldi, *op. cit.*, p. 10 sq.

[4] A. Alföldi, *op. cit.*, p. 11.

[5] L. Nagy, *op. cit.*, p. 168.

zează că Augustus Caesar e cel care a trimis o armată împotriva lor (ἐπ'αὐτούς), adică împotriva dacilor. Strabo are cunoştinţă de planul lui Caesar de a porni cu război împotriva geţilor (VII, 3, 5), aşa încît numai la acest eveniment s-a putut referi pentru a preciza data morţii lui Burebista.

Cît priveşte expediţia întreprinsă de Augustus împotriva dacilor prin anii 35—34 î.e.n., la care se referă A. Alföldi, ea nu pare să fi avut loc în realitate, pentrucă nu rezultă nici din pasajul discutat din Strabo, nici din alte izvoare. Dimpotrivă, nu mult după această dată, probabil în preajma luptei de la Actium din anul 31 î.e.n., Augustus e acuzat de către Antonius că s-ar găsi în raporturi foarte strînse cu regele Cotiso (Suetonius, *Aug.*, 63). În schimb, acţiuni de mare amploare întreprinse de romani împotriva dacilor sînt cunoscute, pe timpul lui Augustus, mult mai tîrziu, poate prin anii 11—10 î.e.n., cînd operaţiile militare se desfăşoară chiar pe pămîntul Daciei şi dacii suferă înfrîngeri la ei acasă. Biruinţele sînt glorificate de însuşi Augustus (*Res gest.*, c. 30). Evenimentele îi sînt cunoscute şi lui Strabo (VII, 3, 12, 13). La ele se referă fără îndoială geograful din Amaseia şi în a doua parte a pasajului discutat (VII, 3, 11), în care se arată tocmai că Augustus a trimis o armată împotriva dacilor, care erau împărţiţi în cinci părţi. Expresia καὶ δὴ καὶ νῦν ar sugera chiar că lucrurile s-au întîmplat pe cînd Strabo se găsea probabil la Roma şi îşi scria opera, ceea ce, cu toată incertitudinea în privinţa timpului alcătuirii *Geografiei* sale, se potriveşte mult mai bine cu împrejurările din jurul anului 10 î.e.n., decît cu evenimentele din anii 35—33 î.e.n., care au avut ca scop pacificarea Illyricului, mai ales că după cîte se pare opera geografică a lui Strabo era în cea mai mare parte terminată pe la anul 7 î.e.n., (cf. *R.—E.*, IV A, 90), în timp ce prin anii 35—34 î.e.n. nu se ştie dacă *Geografia* a început să fie scrisă. Astfel stînd lucrurile, evenimentele din jurul anului 10 î.e.n. sînt, într-adevăr, mult prea îndepărtate pentru ca Strabo să se fi putut referi la ele spre a fixa data morţii lui Burebista.

Un alt argument în sprijinul teoriei sale, A. Alföldi îl găseşte într-o monedă mică boică de argint, cu numele *Biatec*, care ar constitui ultimul indiciu de viaţă al « statului » boilor la Dunărea de mijloc. Moneda reproduce pe avers capul Sibyllei, de pe un denar roman de-al lui T. Carisius, din anul 45. Acest denar nu putea fi imitat de către boi decît cel mai curînd în cursul anului 44. De aici se trage concluzia că la această dată boii nu erau încă nimiciţi, iar Burebista trăia încă [1]. Am arătat însă cu alt prilej (vezi nota 7 de la p. 122) că moneda în chestiune, citată şi reprodusă de Alföldi după R. Paulsen [2], nu este autentică. Analizînd această monedă, cunoscută într-un singur exemplar, fără loc precis de descoperire, autorul studiului despre monedele boilor o declară falsă. De aceea ea nu poate fi luată în considerare pentru a face din ea un argument hotărîtor în rezolvarea unei probleme istorice, cum este aceea pe care o discutăm.

Lipsit de semnificaţie este şi argumentul scos dintr-o ştire păstrată la Caesar (*De bell. civ.*, I, 18, 5) referitoare la ajutorul de 300 de călăreţi trimis de norici în anul 48 lui Caesar în lupta împotriva lui Pompeius: *equites ab rege Norico circiter trecenti.* Din această ştire se trage concluzia,

---

[1] A. Alföldi, *op. cit.*, p. 15 sq.

[2] R. Paulsen, *op. cit.*, p. 78 şi 97, cu pl. 35, nr. 829.

după K. Müllenhoff[1], că la data menţionată tauriscii, deci implicit şi boii, nu ar fi fost încă nimiciţi[2]. Dar despre o nimicire totală a tauriscilor de către daci am arătat că nu putea fi vorba şi cu atît mai puţin despre dispariţia în general a celţilor din Noricum, care îşi vor păstra supremaţia lor politică în acea regiune pînă la cucerirea romană pe timpul lui Augustus. În sfîrşit, credem că tabloul circulaţiei monetare înfăţişat de A. Alföldi prezintă unele incongruenţe, care îl fac în parte neverosimil istoriceşte, de aceea, fără a avea pretenţia de a da soluţii definitive, ne permitem să facem unele observaţii şi să expunem în cîteva cuvinte unele puncte de vedere proprii în problema circulaţiei monetare de la Dunărea de mijloc pe la jumătatea sec. I î.e.n. În primul rînd, dacă într-adevăr monedele eraviscilor — ne referim la cele cu legenda *Ravis(ci)* sau *Iravisci*, deci sigur aparţinătoare acestei populaţii[3] — au fost emise între anii 60—40 î.e.n., ceea ce pare destul de sigur stabilit, atunci monedele boilor, pînă la cele mai recente emisiuni, trebuie să fie anterioare anului 60, deoarece monedele eravisce se deosebesc de toate monedele celtice care au circulat în acea regiune nu numai prin faptul că imită direct denarii romani, ci şi pentru că sînt bătute chiar după sistemul ponderal roman[4]. Baterea lor dovedeşte existenţa unei oarecare organizaţii politice independente a eraviscilor[5], pe care nu ar fi putut să o aibă pe vremea supremaţiei boilor. Lipsa monedelor boice în partea de nord-est a Pannoniei în perioada de după anul 60 pledează de asemenea împotriva contemporaneităţii celor două categorii de monede[6]. Compoziţia unora dintre tezaure, cum este cel de la Lágymányos, de la piciorul dealului Gellért, pe teritoriul Budapestei, în care monedele eravisce apar împreună cu denarii romani, mergînd pînă la Augustus[7], este un alt indiciu că de fapt monedele eravisce sînt mai recente decît cele ale boilor.

Înainte de anul 60, în regiunea Budapestei au circulat monedele locale de tip Tótfalu — atribuite de A. Alföldi tot eraviscilor[8], în timp ce E. Gohl credea că aparţin azalilor[9], iar R. Paulsen le încadra, nu fără temei, în emisiunile boilor[10]. Aceste monede se datează în jurul anului 70 î.e.n.[11]. Contemporane sau cu puţin ulterioare şi în orice caz în de aproape înrudite tipologic cu acestea sînt monedele mici de argint de tipul Simmering[12], care reprezintă ultimele emisiuni ale monetăriei boilor. Celelalte tipuri monetare, piesele mari de argint şi monedele de aur, sînt mai vechi, adică din deceniul al optulea al sec. I î.e.n.

---

1 *Deutsche Altertumskunde*, III, 1892, p. 152.

2 A. Alföldi, *op. cit.*, p. 15.

3 A. Alföldi, *op. cit.*, p. 29 sqq., cu pl. III—V şi bibliografia citată p. 26, n. 98.

4 *Ibidem*, p. 29.

5 *Ibidem*, p. 32.

6 Greşit citează A. Alföldi, *op. cit.*, p. 45, după V. Pârvan, *Getica*, 603, o monedă eraviscă la Costeşti, care ar putea constitui un indiciu de legături comerciale sau de altă natură între daci şi eravisci pe timpul stăpînirii boilor. Moneda în chestiune este de fapt de tipul Tótfalu, deci mai veche, vezi M. Macrea, în « An. Inst. st. Cl.», 1933—5, II, p. 157 şi 160.

7 E. Gohl, *A budapesti eraviszkus éremlelet*, în « *Num. Közl.*», 1902, I, p. 17—45; cf. A. Alföldi, *op. cit.*, p. 33, cu n. 113.

8 A. Alföldi, *op. cit.*, p. 26 sqq.

9 « Num. Közl », XII, 1913, p. 51.

10 R. Paulsen, *op. cit.*, p. 99 sqq.

11 K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, 1939, p. 109 şi 125; A. Alföldi, *op. cit.*, p. 29.

12 R. Paulsen, *op. cit.*, p. 101; K. Pink, *op. cit.*, p. 109 sq. şi 124.

Îngroparea numeroaselor tezaure de monede celtice de-a lungul Dunării, din regiunea Budapestei pînă la Viena, înseamnă și sfîrșitul brusc al emisiunilor de monede boice.

Din cele arătate mai sus rezultă, în concluzie, că nu există motive întemeiate pentru a deplasa spre sfîrșitul domniei lui Burebista data la care au avut loc luptele dacilor cu boii și cu tauriscii. Dimpotrivă, toate argumentele istoricește valabile ne fac să credem că aceste lupte nu au putut avea loc decît în jurul anului 60 î.e.n., așa cum interpretarea justă a pasajului din Strabo ne obligă să rămînem la părerea că moartea lui Burebista s-a întîmplat cam în același timp cu uciderea lui Caesar la idele lui marte ale anului 44.

Biruința asupra boilor și a tauriscilor a deschis posibilitate lui Burebista de a purcede la alte acțiuni de și mai mare amploare — în sudul Dunării și în est, împotriva orașelor grecești de la Pontul Euxin — și de a desfășura o politică în stil mare în condițiile acelor timpuri.

În anul 48, psephisma de la Dionysopolis îl înfățișează pe Burebista ca pe « cel dintîi și cel mai mare dintre regii din Thracia, stăpînind tot ținutul de dincoace și de dincolo de fluviu ». În această situație el duce tratative, prin mijlocirea lui Akornion, cu Cn. Pompeius, înainte de lupta de la Pharsalus. E foarte probabil că la această dată Burebista își încheiase toate marile sale cuceriri [1].

Dar după lupta de la Pharsalus, Burebista se menține în expectativă, ne mai întreprinzînd nici o acțiune. C. Patsch explica această pasivitate prin dificultățile interne care au dus la răsturnarea lui [2]. Dimpotrivă A. Alföldi e de părere că Burebista era ocupat tocmai în această vreme cu nimicirea ultimilor săi adversari [3].

Noi credem că în acești ultimi ani numai aparent Burebista a rămas inactiv. El a fost anume preocupat de realizarea în grabă a unei opere, nu mai puțin mărețe decît acțiunile militare, pe care o impuneau chiar împrejurările istorice. Burebista a știut fără îndoială să-și facă toate socotelile cu privire la consecințele care puteau să decurgă pentru daci din biruința lui Caesar împotriva lui Cn. Pompeius. Planul de care era preocupat Caesar în preajma morții sale, după cum relatează mai mulți scriitori antici [4], de a porni cu război împotriva căpeteniei dace, desigur că nu a rămas un secret pentru Burebista. În această situație el nu avea altceva mai bun de făcut decît să se pregătească pentru apărare. Și într-adevăr, cercetările arheologice au dovedit că începuturile construirii cetăților de piatră din munții Orăștiei se situează cu toată siguranța în epoca lui Burebista. Numeroasele monede din Histria, împreună cu una din Mesambria, descoperite în cetatea de la Costești [5] și mai nou în cea de la Piatra Roșie [6] nu mai lasă nici o îndoială în această privință. Singurul moment politic care poate explica

[1] C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 47, n. 1.

[2] C. Patsch, *Beiträge*, V, 1, p. 51 sq.

[3] A. Alföldi, *op. cit.*, p. 9. Nimicirea boilor ar fi avut loc totuși mai tîrziu, pe la 40, ceea ce slăbește chiar valoarea logică a argumentului.

[4] Strabo, VII, 3, 5 și 3, 11; Suetonius, *Caesar*, 44 și *Aug.*, 8, 4; T. Livius, *Periochae*, CXVII; Vell. Paterculus, II, 59, 4; Appian, *Illyr.*, 13 și *Bell. civ.*, 110.

[5] M. Macrea, *Monetele din cetatea dacă de la Costești*, în «An. Inst. st. Cl. », II, 1933—5, p. 147 sqq. Alte monede histriene s-au descoperit la Costești în săpăturile din 1943 și 1944.

[6] C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, 1954, p. 76.

prezenţa acestor monede pontice în cetăţile dacice este domnia lui Burebista, care a stăpînit efectiv oraşele greceşti de la Pontul Euxin. Tot cercetările arheologice au oferit numeroase indicii despre participarea meşterilor greci la construirea cetăţilor dacice [1]. Pe lîngă alte indicii în acest sens, ca fasonarea blocurilor de piatră, caracteristicele profiluri duble de la colţurile bastioanelor, folosirea unor elemente de decor arhitectural, originea pontică a tipului de ţigle folosite de daci [2], literele greceşti de pe blocurile de piatră descoperite la Grădiştea de Munte [3] şi altele, izbitoare este asemănarea, pînă la unele detalii semnificative, a zidului dacic de piatră *(murus dacicus)* cu zidul de incintă al oraşului Histria, recent descoperit prin cercetările care se execută acolo şi datînd din epoca elenistică, cu refaceri de la sfîrşitul acestei epoci şi de la începutul epocii romane [4]. Prezenţa meşterilor greci din Histria şi alte oraşe pontice în cetăţile dacice, la a căror construire ei participă, era posibilă numai după cucerirea acestor oraşe greceşti, adică după anul 50 şi mai ales după 48, cînd activitatea de construcţie a lui Burebista va fi fost deosebit de vie.

Se înlătură astfel ultima posibilitate de a data luptele dacilor cu boii şi cu tauriscii la sfîrşitul domniei lui Burebista. În acelaşi timp devine mai uşor de înţeles cum s-a ajuns la răsturnarea şi probabil uciderea lui Burebista. Ultimii săi ani de domnie nu mai ofereau conducătorilor de triburi avantajele prăzilor bogate. Dimpotrivă, marea operă de construcţii iniţiată de Burebista impunea fără îndoială acestor conducători mărunţi şi tuturor daco-geţilor unele sacrificii. De asemenea, întunecarea orizontului politic a putut da din nou frîu liber tendinţelor separatiste ale conducătorilor de triburi, care au organizat în cele din urmă un complot, căruia i-a căzut victimă Burebista.

БУРЕБИСТА И КЕЛЬТЫ НА СРЕДНЕМ ДУНАЕ

(КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Хронология исторических событий времен Буребисты еще не выяснена в достаточной мере. В современной историографии существуют различные мнения, касающиеся хронологической последовательности наиболее важных из этих событий. Разногласия в мнениях происходят главным образом по двум причинам: с одной стороны, самостоятельное, ни с кем не связанное изучение различных событий, а с другой, недостаточное внимание, уделяющееся конкретному изучению самих даков, их интересов, внутреннего развития дакийского общества, освещенного по-новому современными археологическими исследованиями.

[1] Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 481; C. Daicoviciu, *La Trans. dans l'ant.*, p. 63 sqq., «S.C.I.V.», I, 1950, nr. 1, p. 145, 147; C. Patsch, *Beiträge*, V, 2 *(Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan)*, 1937, p. 111, n.3.

[2] C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, p. 68, cu fig. 28.

[3] C. Daicoviciu, *Aşezările dacice din Munţii Orăştiei*, 1951, p. 41, cu fig. 28; «S.C.I.V.», II, 1951, nr. 1, p. 118–120, cu fig. 18 şi pl. V.

[4] «S.C.I.V.», V, 1954, nr. 1–2, p. 71 sqq.

Так, одним из самых противоречивых вопросов является вопрос установления даты истребления, по утверждению Страбо, даками времен Буребисты бойев и тавров под руководством Кристасира.

Что касается более старого мнения, выдвинутого современной историографией, по которому сражения с кельтами Среднего Дуная имели место около 60 г. до н. э., нумизмат Р. Паульсен и историк А. Алфельди пробовали доказать, что эти события, как и смерть Буребисты, произошли гораздо позже, приблизительно в 40 г. до н. э., а может быть и еще позже.

Для выяснения вопроса, значение которого не сводится лишь к уточнению хронологии этих событий, а от разрешения которого зависит и более правильное понимание политики Буребисты в целом, автор заново анализирует все данные о сражениях даков с бойями и таврами. Сопоставляя литературные источники с археологическими и нумизматическими данными, он приходит к выводу, что эти события могли иметь место только в начале царствования Буребисты, около 60 г. до н. э. Эта первая победа даков времен Буребисты устранила опасность нападения кельтов на западные границы Дакии и открыла путь последующим успехам в борьбе их против римлян и греческих черноморских крепостей, вследствие чего господство даков распространилось до реки Марус, как об этом свидетельствуют Цезарь (VI, 25,2—3) и Страбо (VII, 3, 11). Учитывая, что 6-я книга Цезаря была написана не позже 52 г. до н. э., можно точно рассчитать terminus antequem даты, когда даками были разгромлены бойи и их союзники тавры. По случаю побе — доносного продвижения даков на восток, многочисленные монетные клады кельтов были зарыты вдоль Дуная, от Будапешта, Братиславы и до Вены. Захват даками этой территории доказан и археологией — открытиями подлинных дакийских изделий в районе сегодняшнего Будапешта.

Ни один из аргументов теории Р. Паульсена и А. Алфельди не выдерживает исторической критики. Отрывок из Страбо (VII, 3, 11), говорящий о смерти Буребисты, был неправильно истолкован А. Алфельди, а бойская монета «Биатек», подражание денарию Т. Кариснуса 45 г. до н. э., фальшива. Исторически правильная датировка бойских монет — период 80—60 гг. до н. э., но никак не позже этой даты, которой начинается выпуски монет эравистов.

Таким образом все доказательства приводят к выводу, что борьба даков с бойями и таврами имела место около 60 г. до н. э., так как правильное толкование отрывка из Страбо заставляет думать, как это утверждают и все современные историки, что Буребиста умер почти одновременно с Цезарем весной 44 г.

В заключении автор показывает, что в годы после сражения, состоявшегося в Фарсалосе в 48 г., Буребиста был занят организацией возможно лучшей обороны для защиты против римской угрозы, ставшей для Буребисты очевидной после победы Цезаря над Помпеем. В последние годы своего царствования Буребиста стал поспешно возводить (что мог бы сделать и раньше) сильные каменные укрепления в Орэштийских горах с помощью греческих ремесленников причерноморских городов, что безусловно доказано археологическими открытиями и находками монет.

BURÉBISTA ET LES CELTES DU MOYEN-DANUBE

(RÉSUMÉ)

La chronologie des événements historiques de l'époque de Burébista n'est pas suffisamment claire. Il existe dans l'historiographie moderne des opinions différentes quant à la succession chronologique des plus importants de ces événements. La différence d'opinions est due à deux motifs: d'une part, l'étude séparée des différents événements et, d'autre part, le fait d'avoir négligé en une bonne mesure de connaître de plus près les Daces eux-mêmes, leurs intérêts et le développement de leur société, que les recherches archéologiques récentes ont éclairé d'une nouvelle lumière.

C'est ainsi que l'un des problèmes les plus controversés est celui de la date à laquelle les Daces de l'époque de Burébista ont détruit, d'après l'assertion de Strabon, les Boïens et les Taurisques conduits par Critasiros.

Contrairement à l'opinion plus ancienne, accréditée dans l'historiographie moderne et selon laquelle les combats avec les Celtes du Moyen-Danube eurent lieu vers l'an 60 avant notre ère, le numismate R. Paulsen et l'historien A. Alföldi ont essayé de prouver que ces événements, de même que la mort de Burébista, auraient eu lieu beaucoup plus tard, vers l'an 40 avant notre ère ou même après.

Pour élucider ce problème, dont l'importance ne se borne pas à préciser la chronologie de ces événements — de sa solution dépendant également une plus juste compréhension de toute la politique de Burébista — l'auteur analyse derechef toutes les informations concernant la lutte des Daces contre les Boïens et les Taurisques. En confrontant les sources littéraires avec les sources archéologiques et numismatiques, il aboutit à la conclusion que ces événements n'ont pu avoir lieu qu'au début du règne de Burébista, vers l'an 60 avant notre ère. Cette première victoire des Daces de Burébista a écarté le péril celtique des frontières occidentales de la Dacie et a ouvert la voie aux succès ultérieurs remportés sur les Romains et les cités grecques du Pont-Euxin. Comme conséquence, la domination des Daces s'est étendue jusqu'au Marus, fleuve clairement indiqué par César (VI, 25, 2—3) et par Strabon (VII, 3, 11). Etant donné que le livre VI des Commentaires de César a été écrit, au plus tard, en l'an 52 avant notre ère, on peut considérer avoir un *terminus ante quem* certain de la date à laquelle les Boïens et leurs alliés, les Taurisques, furent défaits par les Daces. A l'occasion de l'avance victorieuse des Daces vers l'Ouest, de nombreux trésors de monnaies celtiques furent enterrés le long du Danube, de Budapest jusqu'à Bratislava et même plus loin, jusqu'à Vienne. L'occupation des nouveaux territoires est également attestée par les documents archéologiques, par exemple par la découverte de produits authentiquement daces dans la région de l'actuelle ville de Budapest.

Aucun des arguments de la théorie de R. Paulsen et A. Alföldi ne résiste à la critique historique. Le passage de Strabon (VII, 3, 11) concernant la mort de Burébista a été mal interprété par A. Alföldi et la monnaie boïenne portant le nom de Biatec et imitée d'après un denier de T. Carisius, de l'an 45 avant notre ère, est fausse. L'attribution d'une date, historiquement bien plus vraisemblable, aux émissions monétaires plus récentes des Boïens, conduit aux années 80—60 av.n.è. et non pas après la dernière date, à partir de laquelle commencent les émissions monétaires des Eravisques.

Ainsi, tous les arguments mènent à la conclusion que les combats des Daces avec les Boïens et les Taurisques eurent lieu vers l'an 60 av. n. è., tout comme la juste interprétation du passage de Strabon nous oblige à admettre, ainsi que tous les historiens modernes l'ont affirmé, que Burébista est mort à peu près en même temps que César, au printemps de l'année 44.

Pour terminer, l'auteur montre qu'au cours des années qui suivirent la bataille de Pharsale, en l'an 48, Burébista a été préoccupé par l'organisation d'une défense aussi efficace que possible, afin de pouvoir faire face à la menace romaine, évidente pour Burébista après la victoire de César et la défaite de Cn. Pompée. Au cours des dernières années de son règne, Burébista a entrepris en hâte la construction — qui a pu commencer même avant — des puissantes forteresses de pierre des montagnes d'Orăştie, avec l'aide des artisans grecs des villes pontiques, comme l'ont prouvé sans équivoque les découvertes monétaires et archéologiques.

Expansiunea [illegible] la mare, a apărut în Steaua în aprilie 1955

C.D.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul VII, nr. 1—2, 1956

HOTĂRNICIA LUI LABERIUS MAXIMUS

(LA PATRUZECI DE ANI DE LA DESCOPERIRE)

DE

D. M. PIPPIDI

Paginile ce urmează îşi propun să reexamineze — la patruzeci de ani după descoperire — cîteva din problemele ridicate de o inscripţie ce trebuie socotită printre cele mai importante din cîte au ieşit la iveală din pămîntul Histriei. În ciuda acestei împrejurări, documentul, se poate spune, nu-i de ajuns de bine cunoscut, din pricina complexităţii lui neobişnuite şi pentru că, — în ochii majorităţii specialiştilor romîni, — paginile publicate de Vasile Pârvan în *Histria* IV au rămas principalul — dacă nu unicul — mijloc de informare. În ciuda valorii lui netăgăduite, acest comentar, ca şi ediţia pe care o însoţeşte[1] sînt însă depăşite. Adolf Wilhelm şi Hermann Dessau în ce priveşte textul, Dessau şi numeroşi alţi cercetători, în ce priveşte un aspect sau altul al conţinutului istoric, au adus în ultimii treizeci de ani contribuţii utile, uneori decisive, ce trebuiesc cunoscute şi însumate într-o prezentare de ansamblu a « hotărniciei », mai conformă cu stadiul actual al documentării.

Pornind de la aceste consideraţii, am schiţat în studiul nostru ceea ce s-ar putea numi o « sinteză momentană » a chestiunii, în care sînt precizate principalele dificultăţi rezolvate sau de rezolvat ale unui text în care se concentrează sau de care se leagă numeroase probleme ale istoriei Histriei în primul secol al erei noastre. În ordinea expunerii, cele cîteva probleme tratate sînt următoarele:

natura exactă a documentului;

data celor două exemplare ajunse pînă la noi;

limitele teritoriului histrian (şi, în subsidiar, accepţia toponymului Peuce);

ordinea epistulelor anexe (şi, în legătură cu ea, cronologia guvernatorilor Moesiei Inferioare sub Claudiu şi Nero);

problema guvernatorului Aemilianus;

data întemeierii « vămii » Illyricului;

data întemeierii « vămii » malului trac *(portorium ripae Thraciae)*.

În marginea acestor precupări majore ale cercetării, prezentate într-un chip mai stăruitor, pe baza unei documentări de pe acum îndestulătoare, alte cîteva probleme — nu mai puţin importante, dar mai puţin uşor de dezlegat din pricina informaţiilor insuficiente — sînt atinse în cursul expunerii. Din numărul lor, va fi de ajuns să pomenim problema anexării de romani a

---

[1] « Anal. Acad. Rom. », t. XXXVIII, MSI, 1916, p. 558—593.

orașelor de pe teritoriul dobrogean și problema așa-numitei « prefecturi a litoralului maritim ».

Sugerînd, mai mult decît prezentînd soluții în aceste controversate probleme, osteneala noastră va contribui, nădăjduim, la stimularea în viitorul apropiat a cercetărilor în această direcție.

Cum am arătat mai sus, în treacăt, textul *horothesiei* poate fi socotit astăzi definitiv constituit, după intervenția lui Adolf Wilhelm, care a îmbunătățit ediția lui Pârvan în puncte esențiale, și a cărui versiune, publicată în « *Anzeiger*-ul Academiei din Viena » [1], reprodusă apoi și în primul volum din *Supplementum epigraphicum Graecum* [2], merită și trebuie să rămînă punctul de plecare al oricărei încercări de revizuire fie a pasajelor emendate, fie a rîndurilor de la începutul și sfîrșitul documentului, a căror proastă stare de conservare a făcut ca orice încercare de întregire să fie pînă acum judecată temerară. Așa fiind, o reproducere în acest loc a textului grec nu ni se pare utilă [3]. Preferăm să oferim cititorilor o traducere în limba noastră a inscripției, pentru a le înlesni înțelegerea considerațiilor ce urmează și pentru că, după știința noastră, o versiune integrală a « Hotărniciei » n-a fost pînă acum publicată.

Hotărnicia consularului Laberius Maximus

« Hotarele histrienilor le-am stabilit precum urmează:... Peuce, lacul Halmyris, începînd cu teritoriul... argamensilor, de-aci de-a lungul creștetului... pînă la confluența rîurilor Picusculus și Gabranus, apoi de la gura rîului Gabranus pînă la izvoarele acestuia, de-aci... pe lîngă rîul Calabaeus (către mare?) aproximativ... mii de pași...

Scrisoarea lui Sabinus

Flavius Sabinus magistraților sfatului și poporului histrian — voie bună! Grija ca dreptul vostru în legătură cu Peuce să fie păstrat neștirbit, o va purta prefectul Arruntius Flamma, căci așa i-am dat dispoziții. Voi vorbi în acest sens și cu Ae{mi}lianus, urmașul meu, și vă voi recomanda atenției lui în toate privințele.

Altă scrisoare a aceluiași Sabinus

Flavius Sabinus, guvernator, magistraților sfatului și poporului histrian — voie bună! Cu toate că rețeaua vamală a malului Dunării se întinde pînă la mare, iar orașul vostru e situat la atîta depărtare de gurile fluviului, totuși, întrucît și solii voștri m-au încredințat, și prefectul Asiaticus mi-a spus că aproape singurul venit al orașului vostru e cel de pe urma peștelui sărat, am găsit cu cale că trebuie să vă fie păstrată, după datină, îngăduința de a pescui și de a aduce lemn de facle pentru nevoile fiecăruia, fără plata vreunei taxe. În ce privește folosința pădurii, aveți hotare necontestate și tot dreptul de a vă bucura de ele nesupuși la vreo dare.

Scrisoarea lui Pomponius Pius

Pomponius Pius magistraților sfatului și poporului histrian — voie bună! Chiar din cele scrise vouă de Flavius Sabinus și de Aelianus — bărbați aleși

---

1 « Anz. Akademie Wien », 1922. XV—XVIII, p. 36 și urm.

2 *Lugduni Batavorum*, 1924, p. 73, nr. 329.

3 O ediție critică a inscripției se va publica nu peste multă vreme în culegerea noastră *Documente epigrafice privitoare la viața și dezvoltarea cetăților pontice*, în curs de pregătire.

și atît de respectați de mine — se putea înțelege că slăbiciunea cetății voastre se învrednicește de prevederea căreia nimic nu-i scapă a dumnezeescului nostru împărat, adevăratul mîntuitor al tuturor: pentru ca, deci, drepturile cetăților să nu fie numai păstrate, dar și sporite, am încuviințat ca venitul peștelui prins în gura Peuce să fie al vostru, după dreptul de care — din mila împăraților — strămoșii și părinții voștri s-au bucurat neîntrerupt.

Scrisoarea lui Plautius Aelianus

Decretul vostru mi-a fost înmînat de trimișii Callistratos al lui Demetrios și Meidias al lui Artemidoros. Îmi cereți prin acest decret să înlesnesc drumul soliei voastre de mulțumire către prea cinstitul Sabinus, lucru pe care cu dragă inimă l-aşi fi făcut fie și numai pentru Sabinus. Mai cereți apoi ca drepturile voastre în legătură cu Peuce să rămînă nevătămate. În ce mă privește, atît de puțin mă gîndesc să ştirbesc ceva din drepturile acordate vouă de atîta vreme, încît bucuros aşi mai născoci altele, cu ajutorul cărora să împodobesc un vechi oraş grec, plin de respect față de împărat și respectuos și față de noi înșine.

Scrisoarea lui Tullius Geminus

Tullius Geminus, trimis cu puteri pretoriene al Cesarului Tiberius Claudius Germanicus Augustul, dorește voie bună magistraților, sfatului și poporului histrian. Solii voştri Demetrios, Chabrias, Chairemon, Demetrios, Aischrion, Ta----, Meidias, Dionysodoros, Hegesagoras, Aristagoras, Metrodoros, întîlnindu-mă în Tomi — mi-au înmînat decretul vostru și, exprimîndu-și credința față de împărat, ca și bucuria pricinuită de sănătatea și de prezența noastră, și-au îndeplinit în chipul cel mai zelos misiunea pe care le-ați încredințat-o. Luînd cunoștință de sentimentele orașului vostru față de persoana noastră, voi încerca la rîndu-mi să vă fiu de folos în orice împrejurare. În legătură cu Peuce și cu gurile, informat de solii voștri, am găsit cu cale să vi se păstreze hotarele din strămoși.

Copie a scrisorii lui Marius Laberius Maximus, trimis imperial cu puteri pretoriene, din 25 octombrie al anului cînd erau consuli împăratul Caesar Traian Augustul Germanicul și Iulius Frontinus, fiecare pentru a III-a oară (= 100 e. n.). Text reprodus și verificat după însemnările lui Marius Laberius Maximus, trimis imperial cu puteri pretoriene, cu îngăduința..... lui Fabius Pompeianus de a... cele scrise... Întrucît Charagonius Philopalaestrus, concesionar al veniturilor vămii țărmului Traciei, a cerut ca vama... lacului Halmyris și a gurii Peuce să se plătească......., potrivit legii celei vechi va avea dreptul să pretindă plata taxelor vamale... de la hotarul pămînturilor locuitorilor din Dimum pînă la începutul brațului Peuce (?)..»

Ne găsim deci înaintea unui decret al guvernatorului Moesiei Inferioare, Manius Laberius Maximus (în text, *Marius* e o greșeală repetată a lapicidului), avînd ca obiect fixarea limitelor teritoriului Histriei, cu scopul de a pune capăt neînțelegerilor dintre locuitori și concesionarul « vămii țărmului trac ». Scris în limba latină și gravat în fruntea întregului text, decretul comportă mai multe anexe în limba greacă, — scrisori ale unor guvernatori ai Moesiei Inferioare din sec. I e. n. privind aceeași problemă. La urmă, după obișnuitele

formule de cancelarie destinate a garanta autenticitatea documentelor reproduse, răspunsul lui Laberius Maximus la plîngerea *conductor*-ului Charagonius Philopalaestrus [1], cerînd probabil ca histrienii să fie supuşi taxelor în a căror plată era cel dintîi interesat.

Caracterul inscripţiei astfel precizat, e desigur excesiv să se vorbească de ea ca de o „magna charta" a histrienilor, aşa cum a făcut-o Pârvan îndată după descoperire [2]. Fără să lămurească problema obscură a statutului juridic al cetăţii în cadrul imperiului roman (în legătură cu care sîntem reduşi la presupuneri), « hotărnicia », împreună cu scrisorile garantînd imunitatea locuitorilor sub raportul obligaţiilor vamale, reprezintă totuşi un document de capitală însemnătate în istoria cetăţii de pe ţărmul lacului Sinoe. Cu acest titlu se învredniceşte de un comentariu năzuind să pună în lumină nu numai împrejurările care au prilejuit-o, dar şi concluziile de ordin istoric pe care le îndreptăţeşte.

Înainte de orice, totuşi, o observaţie de ordin paleografic. Deşi scrisoarea lui Laberius Maximus poartă data de 25 octombrie 100 (r. 63—64) [3], gravura nu e desigur din acelaşi an, cum au crezut Pârvan şi alţi cercetători [4]. O mai aprofundată cunoaştere a evoluţiei scrisului local, înlesnită de neîncetata creştere a numărului documentelor, ne permite să afirmăm că atît textul pe care-l comentăm, cît şi un al doilea exemplar (astăzi distrus, dar a cărui fotografie şi al cărui desen au fost publicate în *Histria* IV [5] trebuie să fi fost săpate *nu* sub domnia lui Traian, ci în epoca Severilor. În acest sens pledează nu numai numeroasele ligaturi (cu totul neobişnuite în prima jumătate a secolului al II-lea), dar şi formele literelor: Y (cu bară transversală), Σ (dreptunghiular), Ω (în chip de W) — caracteristice documentelor epigrafice histriene din zilele lui Caracalla şi ale urmaşilor lui [6]. Aceasta a şi permis presupunerea îndreptăţită că « dosarul » imunităţii fiscale a cetăţii, aşa cum îl citim în inscripţia de care ne ocupăm, ar fi fost săpat « în primii ani ai secolului al III-lea », încadrîndu-se printre « măsurile luate de Septimius Severus în vederea reorganizării frontierii romane la gurile Dunării [7].

---

[1] Astfel trebuie restabilit numele, după « J.O.A.I », XXXI, 1939, Beibl. col. 130. Cf. « Epigraphica », I, 1939, p. 334.

[2] « Anuarul Com. Mon. Istorice », 1915, p. 192—193. Cf. *Histria* VII, Bucureşti, 1923, p. 42.

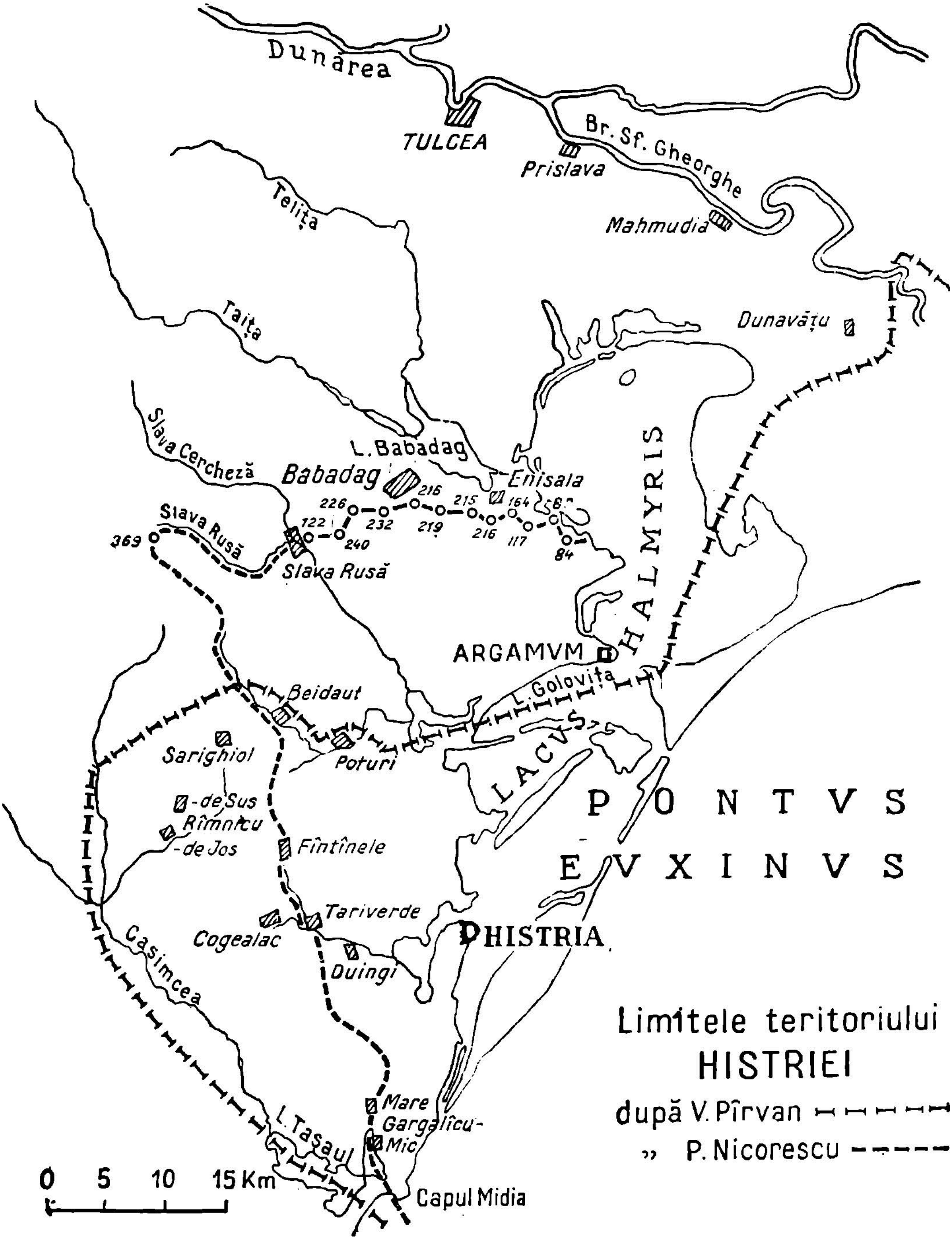
[3] Nu se vede cu ce îndreptăţire Dessau (*Zur Reihenfolge der Statthalter Moesiens*, « J,O.A.I », XXIII, 1926, Beibl., col. 354 urmat de Polaschek (s. v. *Peuce*, *R—E*, XIX, col. 1382) atribuie « hotărnicia » anului 75. Presupunerea după care, la data indicată în text, guvernator al Moesiei Inferioare ar fi fost Fabius Pompeianus, e contrazisă categoric de rolul lui LaberiusMaximus în primul război dacic (Dio, LXVIII 9,4), ca şi de pomenirea acestuia într-o diplomă militară cu data 13 ianuarie 103 (*C.I.L.*, XVI 48). Cf. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940, p. 61—62.

[4] *Histria* IV, p. 559, 562. Cf. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 117.

[5] *Histria* IV, p. 557 şi pl. IV.

[6] Cf. fotografiile şi desenele inscripţiilor publicate în Histria IV, p. 641, nr. 32; 643, nr. 33; 644, nr. 34; 647, nr. 35; 649, nr. 36; 661, nr. 43. Tot aşa, *Histria*, Ed. Acad. R.P.R., 1954, vol. I, p. 530, nr. 16 şi « S.C.I.V. », VII, 1955, p. 62.

[7] S. Lambrino, «REL», XVI, 1938, p. 27. Aceasta nu înseamnă, fireşte, că misiunea lui Laberius Maximus s-ar fi situat în secolul al III-lea, cum greşit înţelege Stein, *op. cit.*, p. 61, n. 6, nici nu exclude posibilitatea ca, pentru întîia oară, textul « hotărniciei » să fi fost gravat la scurtă vreme după decretul guvernatorului. În legătură cu Fabius Pompeianus, nume altminteri necunoscut şi în care Dessau înclină să vadă pe Fabius Postuminus probabilul urmaş al lui Laberius în administraţia Moesiei (Stein, *Die Legaten*, p. 62), Pârvan

Dunărea
TULCEA
Br. Sf. Gheorghe
Prislava
Mahmudia
Dunavățu
Telița
Taița
Slava Cercheză
L. Babadag
Babadag
Enisala
Slava Rusă
Slava Rusă
369
226
232
219
216
215
216
164
117
84
122
240
HALMYRIS
ARGAMVM
L. Golovița
LACVS
Beidaut
Sarighiol
Poturi
-de Sus
Rîmnicu
-de Jos
Fîntînele
PONTVS
EVXINVS
Tariverde
Cogealac
HISTRIA
Duingi
Casimcea
L. Tașaul
Mare
Gargalîcu-
Mic
Capul Midia
0 5 10 15 Km
Limitele teritoriului
HISTRIEI
după V. Pîrvan
„ P. Nicorescu

Independent de data celor două copii, ceea ce e sigur, oricum, e că rostul inițial al « hotărniciei » lui Laberius, ca și al scrisorilor emanînd de la predecesorii acestuia, trebuie căutat în neînțelegerile ivite între histrieni și concesionarul « vămii » Dunării, primii interesați să nu plătească, al doilea interesat să perceapă sumele cuvenite cu titlu de *portorium*, înainte de toate pentru peștele prins în brațul Peuce și adus la Histria pentru a fi exportat spre piețele Greciei metropolitane. În ce măsură problema era vitală pentru histrieni, rezultă limpede din prima (în ord.ne cronologică) scrisoare a lui Flavius Sabinus, după ale cărui spuse, întemeiate pe informațiile prefectului Asiaticus, la data venirii în Moesia a guvernatorului, vînzarea peștelui sărat ar fi fost « aproape unica sursă de venituri » a cetății (r. 20—22). Cum această situație nu era desigur nouă, cum, de a.tă parte, imunitatea fiscală invocată de histrieni pare să fi fost acordată cetății la o dată sensibil anterioară [1], e firesc să presupunem că fixarea pe teren a limitelor teritoriului orășenesc urmărea evitarea nemulțumirilor al căror ecou va fi ajuns nu o dată la urechile guvernatorului.

În legătură cu această problemă și înainte de a vorbi despre încercările de reconstituire a hărții teritoriului histrian la sfîrșitul sec. I e. n., am vrea să relevăm observația întemeiată a lui Pârvan, după care, în documentul nostru, termenul ὅρια n-ar însemna numai o linie de demarcație, « ci și suprafața închisă în linii: cuprinsul însuși al liniei de hotar, stăpînit și utilizat de posesorul respectivelor ὅρια ». Potrivit acestui mod de a vedea, Peuce și lacul Halmyris n-ar reprezenta deci simple puncte de referință exterioare teritoriului grănițuit, ci întinderi de ape asupra cărora histrienii aveau un drept de folosință limitat doar de dreptul de care se bucurau asupra unei părți a lacului — nu știm în ce condiții — vecinii lor dinspre nord, argamensii [2].

Cît privește fruntariile continentale ale cetății, cum e îndeobște știut, Pârvan a încercat să le fixeze pornind de la identificarea mai multor rîuri pomenite în *horothesie* cu cursuri de apă existente în spațiul dintre capul Dolojman (la nord) și capul Midia (la sud), Histria și Nistorești (la vest). « Cred — scrie el în această privință, comentînd rîndurile 4 și următoarele ale documentului — că prin *jugum summum*, care forma pe malul de apus al lacului Halmyris punctul de despărțire între *territorium Histriae* și *dominium Argamensium*, avem a înțeleg: dealul foarte înalt (106 m) cel mai ridicat pe întregul țărm vestic al lagunelor, ...numit Hamangi, în linie dreaptă vest-est cu satul Poturu, malul de sud al Goloviței interioare și vîrful de 84 m al dealului Cara Burun. O dată admis acest punct, restul hotărniciei se poate mai ușor localiza. Confluența rîulețelor *Picusculus* și *Gabranus* s-ar găsi atunci chiar la satul Hamangi, unde pîrăul Poturi (care ar fi *Picusculus*) se varsă în Hagiavat (care ar fi *Gabranus*). Pe Hagiavat apoi, *ad capud eiusdem*, ne-ar duce la cota 147, unde sînt izvoarele acestui rîuleț. De aici la pîrăul Beidaut, care ar fi Sanpaeus, și, pe el în sus, pînă la nord de Caildere unde — cota 324 —

își pune întrebarea dacă nu ne găsim cumva înaintea unui personaj de rang mai modest (*op. cit.*, p. 589); presupunerea că am avea a face cu un *procurator vectigalis Illyrici* (p. 580) nu e totuși mai puțin greșită, dat fiind că la începutul sec. II e. n., Dobrogea se încadra în circumscripția vamală a țărmului tracic și că, pînă spre sfîrșitul domniei lui Marcus Aurelius, modul de percepere a impozitelor indirecte a continuat să fie acel al concesionării către întreprinzători particulari (mai departe, p. 152—153.

[1] Mai departe, p. 152.

[2] *Histria* IV, p. 580.

începe pîrăul numit azi Suflaru: izvoarele lui sînt imediat la NV de izvoarele Beidautului. Suflaru ar fi *Turgiculus* al inscripției noastre. Acest pîrău se varsă însă direct în Casimcea — *Calabaeus* din document — şi pe Casimcea în jos se ajunge pînă la mare. Am traduce dară pe baza acestor identificări ὁροθεσία lui Laberius Maximus în nume contemporane: « granițele histrienilor se stabilesc astfel: gura Dunării numită Peuce, lacul Halmyris de la hotarul cu argamensii, apoi o linie pînă pe vîrful dealului Hamangi, de aici la confluența Poturului cu Hagiavatul, pe urmă de la gura pînă la izvoarele Hagiavatului, apoi pe lîngă Beidaut în sus; de aici granița trece pe pîrăul Suflaru, iar pe urmă pe Casimcea; (în total?) cam... mii de paşi »[1].

Cifra care la sfîrşitul primei părți a *horothesiei* exprima în mii de paşi fie lungimea hotarelor îndeobşte, fie pe a unei părți din ele, mărginite de apa *Calabaeus*, nu ni s-a păstrat în condiții mulțumitoare. Dacă semnul D, citit de Pârvan în rîndul 8 al exemplarului distrus, avea, cum se poate imagina, o valoare numerică, linia de înconjur a teritoriului histrian ar fi măsurat mai mult de 500 km. O asemenea încheiere nu e însă posibilă, şi e de subliniat prudența cu care, referindu-se la această împrejurare, primul editor al documentului se mulțumeşte să exprime ipoteza că ne-am găsi înaintea unui « număr scris în cuvinte, iar nu în litere »[2].

Întîmpinînd aceeaşi dificultate (într-un studiu pînă astăzi inedit şi care reprezintă probabil ultima-i contribuție la istoria Dobrogei antice), fostul profesor la Universitatea din Iaşi, Paul Nicorescu, credea a o putea înlătura postulînd existența unui A înaintea literei D şi propunînd drept completare a lacunei din rîndul 8 cuvintele: circit [er ad X?VI ad mare][3]. Lecțiunea e departe de a se impune şi aprecierea cea mai favorabilă asupra ei e că, din punctul de vedere al limbii latine, nu are noimă. Nu ne vom opri deci s-o discutăm, ci vom îndrepta atenția noastră spre interpretarea diferită pe care, în acelaşi studiu, Nicorescu o propune celorlalte indicații topografice ale *horothesiei*, îndeosebi numelor de rîuri, în a căror identificare se deosebeşte simțitor de identificările lui Pârvan.

Astfel, pe cîtă vreme după acesta din urmă hotarul nordic al Histriei ar fi pornit de la un punct situat pe malul sudic al fundului golfului Golovița, după Nicorescu, « linia de delimitare începea la.... 12 km în linie dreaptă spre NNV de Dolojman, unde lanțul de dealuri împădurite al Babadagului ajunge pînă la marginea lacului Halmyris ». De aici, prin cota 84 a dealului Taşburun, linia de demarcație continua prin cotele 80, 117, 164, 216, 215, 219 (SV de Vistierna), 216, 232, 226, 240 şi 122, ajungînd la confluența rîurilor Slava Cercheză (care ar fi *Picusculus*) cu Slava Rusă (care ar fi *Gabranus*)[4].

Mai departe, se arată în studiul pe care-l cităm, hotarul ar fi mers « de-a lungul rîului Slava Rusă *(Gabranus)* pînă la izvorul acestuia, care se află între versantul SV al dealului Başpunar şi Periclia (cota 369) ».. Rîul Sanpaeus din *horothesie* e identificat cu rîul Beidaut din zilele noastre. Ca urmare, linia de demarcație ar fi trecut de-a lungul acestui rîu pînă la un punct situat « cam în regiunea satului Beidaut », de unde s-ar fi îndreptat « spre începutul

---

[1] *Histria* IV, p. 582—583.
[2] *Histria* IV, p. 583.
[3] *Contribuţiuni la istoria Histriei*, p. 5 a manuscrisului pus la dispoziția noastră de colegul I. Nestor, căruia ținem să-i mulțumim şi pe această cale.
[4] *Contribuţiuni...*, p. 4.

rîului Duingi, care ar fi *Turgiculus* »[1]. Acesta constituia deci limita sudică a teritoriului histrian, în legătură cu care Nicorescu scrie textual: « granița era pe rîul Duingi (*Turgiculus*), pînă mai jos de satul Tariverdi, unde acesta primește ca afluent pe dreapta pîrăul Cogealac, care ar fi *Sanpaeus*; din dreptul gurii acestuia hotarul continua în linie dreaptă (circa 16 000 pași=23,68 km) spre mare, pînă la capul Midia » (ipoteză sprijinită între altele și cu argumentul că, în interpretarea lui Pârvan, granița sudică a Histriei ar fi ajuns prea aproape de Tomi, cîtă vreme « era natural » ca ea « să fie cam la mijloc, între cele două orașe, sau chiar mai aproape de Histria, avînd în vedere marea întindere a teritoriului spre nord »)[2].

Am reprodus cu fidelitate concluziile studiului lui Nicorescu, în primul rînd pentru că inedite, în al doilea rînd pentru că susceptibile să intereseze nu numai pe cercetătorii istoriei noastre vechi, dar și pe ai geografiei Dobrogei în antichitate. În ce ne privește, socotim problema irezolvabilă în stadiul actual al documentării și așteptăm înlăturarea dificultăților pe care le întîmpină reconstituirea hotarelor Histriei de la o descoperire viitoare, care ne-ar revela echivalentul fie și al unuia singur din toponimele citate în *horothesie*. Pînă atunci preferăm să ne rezervăm părerea, mulțumindu-ne să facem observația că — în limitele propuse de Pârvan sau în acele ale lui Nicorescu — întinderea teritoriului în discuție n-ar fi sensibil schimbată. Într-un caz și în celălalt punctul important al întregii grănițuiri rămîne legătura cu Dunărea și, tocmai în această privință, studiul lui Nicorescu nu aduce elemente noi în raport cu comentariul înaintașului.

Se știe într-adevăr că, întemeiat pe autorii vechi, care arătau că cea mai de sud gură a fluviului s-ar fi numit deopotrivă *Peuce* și *Hieron Stoma*[3], Pârvan identifica fără șovăire *Peuce* cu gura sf. Gheorghe, așa cum — fără șovăire — identifica Halmyris cu Razelmul prelungit prin Zmeica și Golovița[4]. « Astfel stînd lucrurile — putea scrie el — histrienii nu aveau la sud și est de aceste îndepărtate hotare ale lor: Peuce și Halmyris, propriu-zis, nici o palmă de pămînt bun. Cel mult cîteva ostroave cu stuf, care — e drept — le vor fi fost de folos la pescuitul în Halmyris și mai ales pe gura Peuce, dar atît. Precum arată însă Sabinus în scrisoarea sa către histriani..., aceștia nu aveau atîta nevoie de teritoriu agricol, cît de un drum al lor, fără stații de vamă, așa ca să-și poată aduce nesupărați fie peștele din brațul Peuce, fie pinul de facle (din insula Peuce, ori, poate, tot așa de bine și de pe masivul muntos Beștepe, unde, nu mai puțin decît în Deltă, vor fi crescut și pinii folosiți de populație pentru fabricarea faclelor de iluminat). Acest drum liber — în întregime pe apă — era însă perfect asigurat prin mai sus arătata stabilire de hotare, care, deși o pură teorie din punct de vedere teritorial, dădea totuși histrianilor, din punct de vedere juridic, posibilitatea de a fi acasă la ei, chiar în îndepărtata Deltă a Dunării »[5].

În raport cu acest mod de a înțelege situația, studiul lui Nicorescu aduce prea puține schimbări. Pentru regretatul cercetător ieșan, care în r. 2 al inscripției propunea lectura [*insulam Pe*]*ucem* acolo unde Pârvan citea

---

[1] *Contribuții...*, p. 5.
[2] *Contribuții...*, p. 6.
[3] Ptolem. *Geogr.*, III 10,2: στόματι τῷ λεγομένῳ Ἱερῷ ἢ Πεύκῃ... Celelalte referințe la textele antice sînt strînse de E. Polaschek s. v. Peuce, R.—E., XIX, col. 1382.
[4] *Histria* IV, p. 585—586.
[5] *Histria* IV, p. 587—588.

Pe [*ucem*], simplu, prin insula în chestiune s-ar fi înțeles « întreg complexul de insule cuprins între brațele exterioare ale deltei și mare, adică întreaga deltă »[1]. Acest mod sumar de a rezolva o problemă geografică din cele mai controversate, a cărui primă consecință ar fi de a postula o stăpînire histriană asupra tuturor gurilor Dunării, inclusiv Chilia, nu poate fi desigur admisă. În ciuda nedumeririlor pe care le prilejuiește întrebuințarea în *horothesie* a toponimului discutat, pare evident că limita de nord a teritoriului histrian n-a putut fi decît un curs de apă, în speță brațul sudic al deltei fluviului, acel pe care cu un impresionant acord autorii vechi îl numesc Ἱερὸν στόμα sau Πεύκη[2]. Cît privește întrebarea dacă de la începutul erei în care trăim cursul acestui braț va fi fost identic cu al brațului Sf. Gheorghe — problema depășește cadrul acestui studiu, fără să mai vorbim de competența noastră personală.

Cu titlu informativ, nu ne putem dispensa de a aminti că într-un articol din 1909, căpitanul (mai tîrziu colonelul) M.D. Ionescu-Dobrogianu emitea ipoteza după care brațul « Sacru » ar fi început la Eski-Kale, lîngă Isaccea, vărsîndu-se în iezerul Razelm prin lacul Babadag și mlaștinile numite Coada Bălții[3]. Potrivit aceluiași studiu, insula Peuce trebuie să fi cuprins, către începutul secolului al II-lea, « nu numai partea strictamente aluvională... dar și o parte pur continentală, adică triunghiul dintre Isaccea, lacul Babadag și iezerul Razelm, pînă în Dunavăț »[4]. Fără s-o spună, poate fără s-o bănuiască, Ionescu-Dobrogianu reedita o opinie emisă către jumătatea veacului trecut de Kruse în disertația intitulată *De Istri ostibus*[5], împărtășită și apărată cu căldură deosebită de o întreagă serie de cercetători ruși[6], bulgari[7] și chiar americani[8]. Ipoteza nu e mai puțin discutabilă, în măsura în care se întemeiază pe o cunoaștere imperfectă a terenului și pe ignorarea studiilor geologice asupra regiunii[9], ceea ce explică părăsirea ei totală în lucrările închinate deltei de specialiștii noștri autorizați, de la Grigore Antipa și Constantin Brătescu pînă la Gheorghe Vîlsan[10]. Fără a intra în această privință în amănunte ce nu și-ar avea aici locul, se poate spune — după opinia unanimă a geografilor citați — că înfățișarea gurilor Dunării către începutul erei noastre nu era esențial diferită de aspectul pe care-l prezintă astăzi. Atunci cînd autorii vechi numesc Peuce brațul cel mai de sud al Deltei, n-avem deci nici un motiv să ne îndoim că acesta ar fi fost brațul

---

[1] *Contribuțiuni...*, p. 3.

[2] Vezi mai sus, p. 143 și n. 3.

[3] *Formarea Deltei Dunării*, « B.S.R.G. », XXX, 1909, p. 40.

[4] *Ibid.*, p. 40—41. Ideile expuse aici au fost reluate de autor într-un al doilea studiu, *Delta Dunării*, « B.S.R.G. », XL, 1921, p. 216—256.

[5] Breslau, 1851, p. 53.

[6] F. Braun, Записки имп. новороссийского университета, XXVIII, 1879, p. 126.; Fr. Braun, Сборник отдел. яз. и слов. имп. Акад. Наук LXIV, nr. 12, 1899, p. 184—193.

[7] K. Skorpil în volumul colectiv *La Dobroudja*, Sofia, 1918, p. 143—144.

[8] J. Bromberg, « Byzantion », XIII, 1938, p. 27—28.

[9] G. Murgoci, « B.S.R.G. », XXXIII, 1912, p. 183—185; « An. Inst. Geologic » V, 1912, p. 324.

[10] Gr. Antipa, «An. Acad. Rom.», s. II-a, t. XXXVI, 1913/14, MSS, p. 61—135; C. Brătescu, « An., Dobrogei », II, 1921, p. 227—241; *idem*, « B.S.R.G. » XL, 1921, p. 194—212; *idem*, « B.S.R.G. », XLI, 1922, p. 3—39; Gh. Vîlsan, *Nouvelle hypothèse sur le Delta du Danube*, « Travaux du Congrès international de Géographie », Varșovia, 1934, și *Remarques complémentaires à propos de la nouvelle hypothèse sur le Delta du Danube*, « B.S.R.G. », LIV, 1935, p. 32—37.

Sf. Gheorghe, chiar dacă (după o recentă și atrăgătoare ipoteză a lui Polaschek) în secolul al V-lea î.e.n., și mai tîrziu, Peuce ar fi comunicat cu Halmyris prin brațul secundar — la acea vreme navigabil — astăzi numit Dunavățul. În judecata învățatului austriac, aceasta ar explica, pe de o parte, indicația lui Herodot potrivit căreia Dunărea s-ar vărsa în Marea Neagră « în locul unde se află Histria, colonie a milesienilor »[1], pe de alta, afirmația aceluiași autor după care principala gură a fluviului ar fi fost orientată « spre vîntul Euros », cu alte cuvinte spre sud-est[2]. Explicația propusă de Polaschek acestor aparente inexactități e că Peuce ar fi avut de-a lungul timpului două guri : una, gura Dunavățului (τὸ Πεύκης στόμα sau στόμα Πεύκης, în înțelesul strict al termenului), alta, Ἱερὸν στόμα (*Sacrum ostium* al romanilor), devenită de la un timp gura principală a brațului pînă astăzi numit « sfînt » — probabil din pricina existenței la vărsarea lui a unui sanctuar în cinstea Eroului trac, a cărui imagine atît de răspîndită în întreg sud-estul european a dat naștere tipului iconografic al sfîntului Gheorghe ucigînd balaurul[3].

Această primă problemă rezolvată, localizarea insulei Peuce devine mai lesnicioasă, în măsura în care, după descrierea circumstanțiată a lui Strabo, confirmat de Ptolemaios și de o întreagă tradiție ale cărei ecouri stăruie în autorii latini de la Plinius la Ammianus Marcellinus, ostrovul în chestiune ar fi fost ocolit în partea-i dinspre sud de brațul abia pomenit[4]. Fără a căuta să-i fixăm conturul, putem deci admite că *Peuce insula* se găsea în continuarea teritoriului grănițuit de Laberius, chiar dacă neinclusă în hotarele propriu-zise ale Histriei. Această încheiere, care e în fond concluzia lui Vasile Pârvan, la capătul unei cîntăriri atente a datelor scriitorilor antici și a indicațiilor *horothesiei*, a fost în vremea din urmă contestată cu vigoare de geograful ieșan Gh. Năstase, într-un studiu anume închinat localizării ostrovului misterios, ale cărui rezultate se pot sintetiza în afirmația că vechea insulă Peuce n-ar fi decît actualul grind al Chiliei[5]. După același cercetător, Histria ar fi stăpînit, « în afară de teritoriul ei continental, numai lagunele Sinoe și Zmeica, pe cînd Razelmul, Golovița și colțul sud-estic al deltei au făcut parte din posesiunile și exploatările Argamului ». Aceasta îl îndreptățește să susțină că, « neputînd pescui în porțiunea sud-estică a deltei, unde se arată a fi stăpîni argamensii, histrienii și-au îndreptat activitatea economică spre brațul cel mai depărtat, dar și cel mai bogat în pește al Istrului (altfel spus: spre Chilia !), unde au obținut din străvechi timpuri (?) anumite

---

[1] *Hist.*, II, 33: τελευτᾷ δὲ ὁ Ἴστρος ἐς θάλασσαν . . . τῇ Ἰστρίην οἱ Μιλησίων οἰκέουσι ἄποικοι.

[2] *Hist.*, IV, 99: ὁ Ἴστρος ἐκδιδοῖ ἐς αὐτήν, πρὸς εὖρον ἄνεμον τὸ στομα τετραμμένος . . .

[3] Polaschek s. v. Peuce (1), *R.—E.*, XIX, col. 1383—1384. Principala obiecție ce se poate ridica împotriva acestei ipoteze e aceea că textul lui Herodot presupune vărsarea Dunării în marea deschisă (resp. într-un golf), cîtă vreme la data decretului lui Laberius, Halmyris era un lac, cum se citește în r. 3 al « Hotărniciei ». Nu trebuie totuși uitat că procesul de formare al cordonului litoral dintre gura sf. Gheorghe și gura Buazului, care a închis golfurile din această parte a coastei, transformîndu-le în lacurile de astăzi Razelm, Golovița, Zmeica și Sinoe, pare să se fi încheiat spre sfîrșitul epocii elenistice, cum rezultă dintr-un text al lui Polybiu (IV 41), comentat de noi în « S.C.I.V. », IV, 1953, p. 489—490. Pentru legătura dintre Cavalerul trac și numele de mai tîrziu al brațului « sacru », cf. G. Kazarov, *R.—E.*, VI A, col. 478, nr. 9.

[4] Referințele la Polaschek s. v. Peuce (2), *R.—E.*, XIX, col. 1388—1389.

[5] *Peuce, Contribuție la cunoașterea geografic-fizică și omenească a deltei Dunării în antichitate*, « B.S.R.G », LI, 1932, p. 8—50, îndeosebi p. 28.

concesii care mai apoi au fost confirmate de romani, după instalarea acestora la gurile fluviului »[1].

În sprijinul unei încheieri atît de riscate, principalul argument invocat de profesorul Năstase e identificarea insulei Peuce a geografilor cu insula întîmplător amintită de Arrian în expunerea campaniei lui Alexandru împotriva lui Syrmos, insulă al cărei nume în tradiția manuscrisă e tot Peuce și a cărei descriere — se pretinde — s-ar apropia din toate punctele de vedere de aspectul actual al grindului Chilia[2]. Cît privește mărturia concordantă a celor după care Peuce ar fi fost brațul sudic al fluviului, autoritatea lor e respinsă în bloc sub cuvînt că « niciunul, niciodată, n-a văzut meleagurile de la gurile Dunării ». « Conduși de numele grecesc al insulei — crede a putea afirma geograful ieșan — <cei vechi> au creat pentru explicarea lui Πεύκη un mit sau o legendă « etiologică », în care au pus numele insulei pe seama pinilor cu care imaginația lor a plantat-o »[3].

O dată mai mult, nu poate fi vorba să intrăm în discuția unor amănunte al căror examen riscă să ne depărteze de preocupările noastre în acest studiu. Pentru edificarea cititorului, va fi de ajuns să precizăm, în primul rînd, că identificarea insulei lui Arrian cu Peuce de la gurile Dunării e contrazisă de celelalte amănunte ale expediției, fără a mai vorbi de îndoielile legitime trezite de inserarea numelui într-un context unde are aerul unei glose[4]; în al doilea rînd, că ipoteza mitului etiologic cu ajutorul căruia cei vechi ar fi încercat să explice un toponim « getic sau, foarte probabil, scitic, care va fi sunat mai mult sau mai puțin la fel cu grecescul Πεύκη »[5], e spulberată de indicația lămurită a *horothesiei*, după a cărei mărturie histrienii s-ar fi aprovizionat cu lemn rășinos într-un loc situat în apropierea brațului, deci și a insulei Peuce[6]. Care va fi fost acest loc, nu credem că se poate arăta cu certitudine, pe baza informațiilor ce ne stau la îndemînă[7]. Sigur ni se pare doar că argumentarea cu ajutorul căreia s-a încercat să se acrediteze opinia identității dintre Peuce și grindul Chiliei nu merită crezarea ce i s-a acordat[8] și că celelalte concluzii decurgînd din această localizare se cuvin și ele privite cu suspiciunea de care se învrednicesc ipotezele lipsite de o bază documentară[9].

Alta e chestiunea de a ști dacă, procedînd la delimitarea ale cărei amănunte le-am examinat, Laberius Maximus schimba ceva din situația ante-

---

[1] Gh. Năstase, *op. cit.*, p. 41.

[2] *Ibidem*, p. 30—33.

[3] *Ibidem*, p. 34—35.

[4] Cf. V. Pârvan, *Getica, O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 46.

[5] Gh. Năstase, *op. cit.*, p. 34.

[6] ... ἔδοξα δεῖν ὑμεῖν κατὰ τὴν [ὑμετέ]ραν συνήθιαν μένειν τὴν αὐτὴν ἄδειαν τοῦ τε ἁλιεύ[ειν] ἐν τῷ Πεύκης στόματι καὶ τοῦ παραφέρειν τὴν δᾷδα εἰς τὴν ἑνὸς ἑκάστου χρείαν δίχα τέλους — se exprimă Flavius Sabinus în rîndurile 22—25 ale textului.

[7] După părerea noastră, din scrisoarea lui Flavius Sabinus nu rezultă limpede că pinii destinați faclelor ar fi crescut chiar în deltă, unde astăzi nu se întîlnește nici cea mai mică urmă de conifer, ci doar că histrienii aduceau lemnul în chestiune dintr-un loc cu numele Peuce, care a putut fi însă și masivul păduros de pe malul sudic al brațului cu acest nume. Ptolemaios III 5,5 vorbește de un « munte Peuce » (Πεύκη ὄρος) și Polaschek are probabil dreptate atunci cînd crede că trebuie identificat cu muntele « das den Peuce-arm im Süden begleitete » (R.—E. XIX, col. 1389).

[8] Între alții de N. Bănescu, « Byzantion », XIII, 1938, p. 84—88.

Cf. și obiecțiile ridicate de Ionescu-Dobrogianu în « B.S.R.G. », LII, 1933, p. 355—370.

rioară. În această privință, lipsa de informații nu ne permite decît să exprimăm presupuneri. Ținînd seama de practica administrativă romană, ca și de interesele economice permanente ale orașului în materie de pescuit și de aprovizionare cu lemne, înclinăm să credem că guvernatorul lui Traian n-a făcut decît să «întărească» hotarele recunoscute Histriei în momentul integrării în imperiu, cînd, oricare va fi fost condiția hărăzită orașului, limitele teritoriului rural trebuie să fi fost fixate cu strictețe[1].

Observațiile de pînă aci au învederat împrejurarea că scrisorile anexate la *horothesie* nu sînt înșirate în inscripție în ordinea primirii lor de autoritățile histriene. Izbitoare în cele două epistule ale lui Flavius Sabinus — dintre care cea dintîi reprodusă trebuie să fi fost scrisă în ultimele zile ale șederii guvernatorului în Moesia, într-un moment cînd urmașul la conducerea provinciei îi era cunoscut și sta să sosească — nerespectarea ordinii cronologice nu e mai puțin evidentă în chipul cum sînt rînduite în document «întăririle» emanînd de la ceilalți guvernatori. E adevărat că, în această privință, primul editor al «hotărniciei», Vasile Pârvan, a căutat să acrediteze opinia după care ordinea textelor ar reprezenta ordinea reală a trecerii celor patru «legați» la administrația Moesiei[2]. Această părere, pînă de curînd împărtășită de cei mai mulți cercetători romîni ai problemelor histriene[3] nu se poate însă susține în fața informațiilor de care dispunem cu privire la cariera numiților guvernatori, și mai ales a celor mai cunoscuți din ei, Flavius Sabinus și Ti. Plautius Silvanus Aelianus, a cărui lungă activitate militară și administrativă e descrisă în inscripția funerară descoperită la Ponte Lucano, lîngă Tibur[4]. Potrivit acestui din urmă document, și îndeobște a cercetărilor recente asupra *fasti*-lor provinciei Moesia în secolul I al erei noastre, succesiunea guvernatorilor citați în *horothesie*, a căror cronologie Pârvan o fixa în chip cu totul arbitrar (Flavius Sabinus între anii 43—49; Aemilianus în anul 50; Pomponius Pius în anul 51; Plautius Aelianus în anii 52—53; Tullius Geminus în anul 54)[5], se înfățișează precum urmează: Tullius Geminus între anii 47—50; Flavius Sabinus, între 50—57; Ti. Plautius Silvanus Aelianus, între 57—67; Pomponius Pius între 67—68[6]. Mai mult, așa cum a observat pentru prima oară Hermann Dessau[7] și cum am încercat s-o dovedim și noi într-un studiu anterior[8], existența unui guvernator cu numele Aemilianus, despre care lipsește orice mențiune în vreun alt izvor epigrafic ori literar, și pe care însăși *horothesia* îl citează o singură dată (în r. 23), și numai cu *cognomen*-ul, e în cel mai înalt grad

---

[1] Vezi mai departe p. 151 și urm.

[2] *Histria* IV, p. 565 și urm.; *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, p. 78 și urm.; *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene* (trad. R. Vulpe), București, 1937, p. 84, 152, 174.

[3] S. Lambrino, «Rev. de Philologie», LII, 1931, p. 258, n. 3; R. Vulpe, *Hist. ancienne de la Dobroudja*, p. 118—120. Cf. R. Journet, «Istros» I, 1934, p. 150—151.

[4] *C.I.L.*, XIV 3608. Cf. L. Halkin, «L'Antiquité classique», III, 1934, p. 121—161, și articolul nostru *Tiberius Plautius Silvanus Aelianus și frontiera Dunării de Jos în sec. I e. n.*, «S.C.I.V.» VI, 1955, p. 355—380.

[5] *Histria* IV, p. 567.

[6] D. M. Pippidi, «S.C.I.V», VI, 1955, p. 359—365. Cf. A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, p. 28—30, ale cărui date se deosebesc de ale noastre în ce privește sfîrșitul misiunii lui Sabinus și începutul activității lui Plautius Aelianus în Moesia.

[7] «J.O.A.I», XXIII, 1926, Beibl. col. 350 și n. 16.

[8] «S.C.I.V.», VI, 1955, p. 364—365.

neverosimilă[1]. Mai plauzibilă apare presupunerea că ne găsim înaintea unei greşeli a copistului însărcinat cu extragerea scrisorilor din arhiva cetăţii, greşeală pe care lapicidul a reprodus-o în amîndouă exemplarele «Hotărniciei» cu atît mai lesne cu cît e vorba de un nume latin şi cu cît operaţia trebuie să fi avut loc un veac şi jumătate după activitatea lui Aelianus în Moesia[2]. E cazul să se observe, în această ordine de idei, că gravura în ansamblul ei e departe de a fi ireproşabilă şi că diferite nume proprii şi chiar unii termeni comuni sînt săpaţi în chip greşit: *Mari* pentru Mani, *capud* pentru caput, Κλάδιος pentru Κλαύδιος, ἀντιστραγος pentru ἀντιστράτηγος, *Phicoralaestro* pentru Philopalaestro. În aceste condiţii, transformarea lui Aelianus în Aemilianus nu apare cîtuşi de puţin excepţională, iar eliminarea acestuia dintr-o listă în care a pătruns prin inadvertenţă înlesneşte fixarea unei cronologii satisfăcătoare pentru activitatea celorlalţi guvernatori, citaţi ca apărători ai privilegiilor fiscale ale histrienilor.

Tocmai în legătură cu acestea, e cazul să ne întrebăm dacă noua ordine cronologică în care ni se înfăţişează cei patru trimişi imperiali, ca şi împrejurarea că în scrisoarea celui mai vechi dintre ei, Tullius Geminus, se vorbeşte fără înconjur de hotarele recunoscute Histriei « din zilele strămoşilor », nu sînt de natură să modifice cunoştinţele noastre despre vechimea organizării de către romani, la Dunărea de Jos, a reţelii de staţiuni vamale cunoscute sub numele de *portorium ripae Thraciae* (sau, pe greceşte: τὸ τῆς κατὰ τὸν Ἴστρον ὄχθης τέλος). În această privinţă, părăsind concluziile cercetătorilor mai vechi, care, fără excepţie, vorbeau de instituirea circumscripţiei vamale a Illyricului sub domnia lui Hadrian[3], Pârvan a emis opinia potrivit căreia aceasta ar fi fost întemeiată în zilele lui Domitian, cînd a avut loc cunoscuta sistematizare a frontierei Dunării şi cînd provincia pînă atunci unică a Moesiei a fost împărţită în două provincii distincte: Moesia Superior şi Moesia Inferior[4]. Mai mult, ţinînd seama de faptul că din cea mai veche scrisoare a lui Flavius Sabinus rezultă lămurit existenţa acelui *portorium ripae Thraciae* despre care am vorbit, învăţatul editor credea a putea susţine anterioritatea acestei circumscripţii vamale, fără de altminteri să încerce a-i atribui o dată exactă[5].

În realitate, cît putem judeca acum pe baza unei documentări mai ample, *portorium Illyrici* îşi urcă originile în timp pînă la începutul epocii imperiale, cînd, după o ipoteză plauzibilă, acest district vamal a fost creat prin reunirea staţiunilor din nordul Italiei cu acele existente pe malul răsăritean al Adriaticei încă din timpul Republicii[6]. Mai tîrziu, după înăbuşirea

---

[1] S. J. De Laet, *De Samenstelling van den romeinschen Senaat gedurende de eerste eeuw van het Principaat*, Antwerpen-S-Gravenhage, 1941, p. 172, nr. 1177. Cf. Stein, *Die Legaten von Moesien*, p. 27.

[2] Vezi cele spuse mai sus p. 140. Refuzul lui Stein (*Die Legaten von Moesien*, p. 61, n.6) de a admite o dată mai tîrzie celor două exemplare pînă astăzi cunoscute ale *horothesiei* e nejustificat, întrucît îndoiala exprimată în privinţa epocii gravurii nu schimbă cu nimic încadrarea cronologică a guvernării lui Laberius.

[3] A. von Premerstein, « J.O.A.I. », I, 1898, Beibl. col. 185; M. Rostovtzev, *Geschichte der Staatspacht in der röm. Kaiserzeit bis auf Diokletian* (« Philologus », Supplbd. IX, 1904), p. 395; O. Hirschfeld, *Die kaiserliche Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*[2], Berlin, 1905, p. 85.

[4] *Histria* IV, p. 589–590.

[5] *Histria* IV, 591. Cf. *Începuturile vieţii romane*..., p. 88.

[6] A. Dobo, *Publicum portorii Illyrici*, Budapest, 1940, p. 186; S. J. De Laet, *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*, p. 230.

răscoalei dalmato-pannonice și reorganizarea administrativă a întregului ținut — prilej cu care provincia înainte numită Illyricum a fost împărțită în *Illyricum superius* și *Illyricum inferius*, repede transformate în provinciile Dalmatia și Pannonia — circumscripția vamală respectivă a fost la rîndu-i extinsă pînă a cuprinde teritorii neobișnuit de vaste, sub denumirea modificată de *publicum portorii Illyrici utriusque*[1]. Schimbarea trebuie să fi avut loc în ultimii ani ai domniei lui Augustus sau în primii ani ai domniei lui Tiberiu[2]. Sigur e doar că de-aci înainte «vama» Illyricului a continuat să funcționeze în această întocmire pînă în prima jumătate a secolului al II-lea, cînd, contopindu-se cu fosta «vamă» a Dunării de Jos (pe numele-i adevărat: *portorium ripae Thraciae*), avea să-și împingă limitele pînă la vărsarea fluviului în mare.

E momentul să amintim, în această ordine de idei, că, după o îndreptățită inducție a lui Pârvan, în momentul celei mai vechi scrisori a lui Flavius Sabinus, această «vamă» a Dunării era organizată, de vreme ce guvernatorul o citează pe numele ei grec: τὸ τῆς κατὰ τὸν Ἴστρον ὄχθης τέλος (r. 16—17). Cu tot atîta dreptate, editorul *horothesiei* releva că, după indicațiile aceluiași document, rețeaua de posturi a districtului se întindea spre est. . . μέχρι θαλάσσης (r. 17). În sfîrșit, în ce privește direcția opusă, întemeiat pe scrisoarea lui Laberius Maximus din anul 100 (ultimul rînd al întregii «Hotărnicii»), Pârvan credea a putea susține că *portorium ripae Thraciae* ar fi început la Dimum, «mica stațiune de pe Dunăre, între Asamum și Novae, cunoscută . . . atît din Itinerariul Antonin, cît și din Notitia Dignitatum»[3].

Toate aceste inducții sînt îndreptățite, și ele pot fi și astăzi acceptate. Unde Pârvan se înșela, era în presupunerea că scrisoarea lui Flavius Sabinus ar fi datat din anul 44, atunci cînd, după toate probabilitățile, ea e din jurul anului 50[4]. Greșită, de altă parte, e și convingerea după care «împărțirea vămilor Illyricului după provincii» n-ar fi fost «ceva legat de progresul cuceririi romane», ceea ce-l îndemna să vadă în *portorium ripae Thraciae* «vama unui district vamal precis, arendată deosebit de vama altor districte ale Illyricului»[5].

Îi scăpa deci descoperitorului *horothesiei* amănuntul important că — la data guvernării lui Laberius Maximus — *portorium ripae Thraciae* nu constituia «un district» între alte districte ale «vămii» Illyricului, ci o «vamă» de sine stătătoare, o rețea de posturi alcătuind un *portorium* tot atît de independent față de primul, cum era, ca să cităm o pildă, *quadragesima Galliarum* față de *quadragesima portuum Asiae*; în al doilea rînd, explicația acestei stări de lucruri, determinată tocmai de progresele unei cuceriri pe care Pârvan o credea fără legături cu organizarea vamală a Imperiului.

În realitate, ceea ce autorul Histriei IV numește «împărțirea vămilor Illyricului după provincii» fusese un proces de creștere a unei întocmiri la început modeste, ale cărei etape de dezvoltare se confundă cu etapele expan-

---

[1] H. Nesselhauf, «Epigraphica», I, 1939, p. 332; S. J. De Laet, *Portorium*, p. 234.
[2] Astfel, S. J. De Laet, *Portorium*, p. 234—235; mai puțin categoric Nesselhauf, *loc. cit.*, p. 332.
[3] *Histria* IV, p. 591.
[4] Vezi mai sus, p. 147
[5] *Histria* IV, p. 590—591.

siunii romane spre Dunărea de mijloc și de jos. Așa fiind, întemeierea « portoriului » țărmului trac nu poate fi înțeleasă fără cunoașterea evenimentelor desfășurate în această parte a Europei către începutul erei noastre, iar aceasta ne obligă să amintim că, întemeiată după toate probabilitățile în zilele lui Tiberiu[1] pentru a înlocui un comandament militar atestat în ultimii ani ai domniei lui August[2], provincia Moesia n-a cuprins la început Dobrogea, în ciuda faptului că — sub o formă sau alta — cetățile grecești de pe coasta Mării Negre trebuie să fi fost de pe atunci supuse unui *praefectus orae maritimae*, controlat de proconsulul Macedoniei[3]. Numărul mic al știrilor literare și lipsa aproape totală de documente epigrafice fac ca afirmațiile în această materie să fie extrem de anevoioase: se poate totuși socoti stabilit că atîta vreme cît a existat un regat « independent » al Traciei — unitar sau împărțit — regiunea situată între Dimum și deltă a continuat să facă parte din el[4]. Așa fiind, de o exploatare de către fisc a veniturilor teritoriului ce ne interesează, înainte de transformarea Traciei în provincie, credem că nu poate fi vorba, ceea ce înseamnă că pentru înființarea districtului vamal al țărmului tracic — *portorium ripae Thraciae* — data cea mai timpurie la care ne putem gîndi e anul 46 al erei noastre[5]. În această împrejurare, așa-numitul « țărm tracic » pare să fi fost alipit provinciei Moesia[6], măcar că, după o opinie exprimată pentru întîia oară de Anton von Premerstein și astăzi încă împăr-

---

[1] Astfel Appian, Illyr., 30: οὐδ' ἐς φόρον ὑπαχθέντας οὐδ'ἐπὶ τοῦ Σεβαστοῦ ὑπήχθησαν δὲ ὑπὸ Τιβερίου τοῦ μετὰ τὸν Σεβαστὸν τοὺς Ρωμαίοις αὐτοκράτορος γενομένου.

[2] Amintind, între evenimentele anului 6 e. n., atacul orașului Sirmium de pannonienii răsculați sub conducerea lui Bato, Dio menționează ajutorul dat asediaților de Cecina Severus, ὁ τῆς πλησιοχώρου Μυσίας ἄρχων (LV 29,3). Exprimarea vagă a istoricului grec e interpretată în mod obișnuit ca referindu-se la calitatea de *legatus Augusti propraetore exercitus*, cu care Severus ar fi fost în acel moment investit. Cf. Ritterling, *R.—E.* XII, col. 1219 și 1234; R. Syme « J.R.S. » XXIII, 1933, p. 64; A. v. Premerstein, « J.O.A.I. », XXIX, 1932, col., 63, 71; Stein, *Die Legaten von Moesien*, p. 16.

[3] A. v. Premerstein, « J.O.A.I. », I, 1898, Beibl. col. 194—195 (cf. B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*. I. *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1898, p. 66, n. 3); Stein, *Die Legaten von Moesien*, p. 14. Asupra funcțiunii de « prefect al coastei mării », îndeobște, J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, I² (Leipzig, 1881), p. 554; II² (Leipzig, 1884), p. 535—537.

[4] Tac., *Ann.*, II 64: « *omnem eam nationem Rhoemetalces tenuerat; quo defuncto Augustus partem Thraecum Rhescuporidi, fratri eius, partem filio Cotyi permisit. In ea divisione arva et urbes et vicina Graecis Cotyi, quod incultum ferox adnexum hostibus, Rhescuporidi cessit* ». Cf. Ovid., *Ex Ponto* II 9 și inscripția callatiană publicată de Th. Sauciuc-Săveanu « Dacia », I, 1924, p. 139, cu observațiile lui Pârvan, *ibidem*, p. 363 și urm.; Stein, *Die Legaten von Moesien*, p. 14, n. 4, se înșeală interpretînd drept « Königstitel » ceea ce, în preambulul documentului abia pomenit, reprezintă demnitatea eponimă a orașului.

[5] Nesselhauf, *op. cit.*, p. 336; De Laet, *Portorium*, p. 235. Afirmația lui Dessau că teritoriul Dobrogii ar fi fost integrat în circumscripția vamală a Illyricului cu prilejul anexării regatului odrys (*Geschichte der röm. Kaiserzeit*, II 2, p. 533) nu ține seamă de mărturia *horothesiei*, după ale cărei rînduri 68—69 în anul 100 *portorium ripae Thraciae* constituia încă o unitate distinctă de *portorium Illyrici*. Tot așa nu putem fi de acord cu R. Vulpe atunci cînd, întemeiat pe inscripția fragmentară publicată de Pârvan în *Histria* IV, p. 554, crede a putea trage concluzia că o vamă a țărmului trac exista « din timpul mandatului regilor odrysi în Dobrogea, fiind întemeiată în același timp cu *praefectura orae maritimae* » (*Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 121). Lăsînd la o parte proasta stare de conservare a documentului, care nu îndreptățește inducții de o asemenea importanță, ni se pare temerară presupunerea că romanii ar fi perceput impozite într-un teritoriu ce nu făcea parte din statul lor.

[6] A. Stein, *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia*, Saraievo, 1920, p. 3 și 12, n. 1 (cf. *Die Legaten von Moesien*, p. 17); Dessau, *Geschichte der röm. Kaiserzeit*, II 2, p. 532—533; Nesselhauf, art. cit., p. 336; R. Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 116.

tăşită de unii cercetători, teritoriile situate la nord de Haemus ar fi continuat să facă parte din provincia Tracia pînă în zilele lui Commodus[1].

Lăsînd pentru moment la o parte acest punct obscur, a cărui elucidare e în funcţie de ulterioare descoperiri epigrafice şi care nu intră numaidecît în preocupările noastre, reţinem prin urmare că întemeierea unei reţele de posturi vamale în jurul teritoriului Histriei, în stare să aducă prejudicii uneia din principalele activităţi ale cetăţii — exportul peştelui sărat spre oraşele Greciei metropolitane — trebuie să se fi petrecut în anul 46, urmînd nemijlocit anexării de către Claudiu a regatului clientelar trac[2]. În aceste condiţii, e uşor de înţeles pentru ce « dosarul » privilegiilor fiscale ale Histriei începe cu « întărirea » lui Tullius Geminus, în ciuda faptului că — pe piatră — scrisoarea acestuia e gravată cea din urmă (r. 50—61). Dacă nu uităm că, aşa cum s-a arătat înainte, misiunea dunăreană a fostului consul din anul 46 n-a putut începe decît în anul 47, cel mai curînd; dacă nu uităm că tocmai în jurul acestei date lua fiinţă τὸ τῆς κατὰ τὸν Ἴστρον ὄχθης τέλος (pomenit pentru întîia oară în scrisoarea lui Flavius Sabinus din anul 50), sensul demersului histrienilor pe lîngă noul guvernator apare limpede, ca şi numărul neobişnuit al solilor trimişi să-l întîmpine la Tomi. Mai puţin clare sînt cuvintele lui Tullius Geminus din ultimele rînduri ale epistulei, acolo unde, răspunzînd probabil unei plîngeri a delegaţilor în legătură cu taxele pretinse de arendaşul « vămii » Dunării, anunţă histrienilor hotărîrea de a le păstra « hotarele fixate din strămoşi ». Modul de a se exprima al trimisului imperial nu lasă îndoială asupra faptului că situaţia la care se referă era mai veche nu numai decît propria-i venire în Moesia, dar şi decît organizarea « vămii » Dunării, despre care am văzut că n-a putut fi întemeiată înainte de anul 46. Τὰ τῶν προγόνων ὅρια n-ar putea fi deci decît hotarele recunoscute Histriei la data intrării sub stăpînirea romană, în ultimii ani ai domniei lui Augustus[3].

Fie că va fi beneficiat de condiţia unei *civitas foederata*, fie de aceea a unei *civitas libera et immunis*, datina cerea ca hotarele cetăţii să fie precizate, pentru a evita conflictele de jurisdicţie şi, mai ales, neînţelegerile ce n-ar fi întîrziat să se producă de pe urma raporturilor cu publicanii. Semnificative, din acest punct de vedere, sînt prevederile legii Antonia din 71 î.e.n., prin care, acordîndu-se locuitorilor oraşului Termessus Maior din Pisidia statutul de « prieteni şi aliaţi ai poporului roman », li se recunoaşte explicit proprietatea şi folosinţa teritoriului stăpînit la data votării legii: « *quei agrei quae loca aedificia publica preivatave Thermensium maiorum Pisidarum intra fineis eorum sunt fueruntve L. Marcio Sex. Iulio cos. quaeque insulae eorum sunt fueruntve ieis consolibus quei supra scriptei sunt, quodque earum rerum ieis consulibus iei habuerunt possederunt* [*usei fructeique*] *sunt*.... [*utei antea habeant possideant*..] [4]». Cu acelaşi prilej, prin

[1] « J.O.A.I. », I, 1898, Beibl. col. 188. Dintre cercetătorii mai recenţi, cf. Ph. Horovitz, « Rev. de Philologie », XIII, 1939, p. 218; S. J. De Laet, *Portorium*, p. 206, n. 3 şi 231, n. 3. O trecere în revistă a literaturii privind spinoasa problemă la A. Betz s. v. Thrake, *R.—E.* VI A, col. 453—454.

[2] Asupra condiţiilor istorice în care a avut loc anexarea regatului trac, ca şi asupra politicii lui Claudiu în regiunile de la nordul Mării Negre, v. A. Momigliano, *Claudius. The Emperor and his Achievement*, Oxford, 1934, p. 62 şi, mai ales, V. M. Scramuzza, *The Emperor Claudius*, Cambridge Mass., 1940, p. 180—183.

[3] Vezi mai departe p. 153—154.

[4] *C.I.L.*, I² 589.

tr-o dispoziție finală se precizau raporturile noilor « aliați » cu arendașii veniturilor publice din Asia, în sensul libertății pentru primii de a institui drepturi de vamă pe uscat și în porturi, exceptîndu-se mărfurile transportate tocmai de publicani: « *quam legem portorieis terrestribus maritumeisque Termenses maiores Phisidae capiundeis intra suos fineis deixserint, ea lex ieis portorieis capiundeis esto, dum nei quid portori ab ieis capiatur, quei publica populi Romani vectigalia redempta habebunt*; *quos per eorum fineis publicanei ex eo vectigali transportabunt fructus, eorum portorium Termenses maiores Pisidae ne petunto neve capiunto* »[1].

Acest exemplu și altele, ce s-ar mai putea invoca, lămuresc, credem, aluzia lui Tullius Geminus la « hotarele » ce urmau «a fi păstrate», în sensul unei făgăduieli făcute histrienilor de a li se respecta nu numai integritatea teritoriului stăpînit « în zilele strămoșilor », dar, totodată, imunitatea fiscală ce trebuie să le fi fost recunoscută — în limitele acestui teritoriu — cu prilejul integrării în imperiu[2]. Numai în această ipoteză inserarea scrisorii printre scrisorile celorlalți guvernatori își capătă noima, numai în această ipoteză ἀτέλεια revendicată de histrieni se vădește într-adevăr ca un δίκαιον, cum se exprimă fără excepție documentele anexate la *horothesie*, de la ultima epistolă a lui Flavius Sabinus pînă la cea a lui Pomponius Pius (r. 12, 35, 45).

În ce privește soarta ulterioară a « vămii » Dunării, trebuie făcută precizarea că în prima jumătate a secolului al II-lea aceasta a suferit o schimbare în modul de organizare, ale cărei urme stăruie în inscripții și de care s-a vorbit în treacăt în paginile precedente. Facem aluzie la contopirea abia pomenitului *portorium ripae Thraciae* cu *publicum portorii Illyrici utriusque*, la o dată ce trebuie căutată între Traian și Antoninus Pius — după toate probabilitățile în timpul domniei lui Hadrian. S-a văzut într-adevăr că, în rîndurile 68—69 ale *horothesiei*, arendașul cu nume atît de neobișnuit Charagonius[3] Philopalaestrus poartă titlul oficial de *conductor publici portori ripae Thraciae*. În scrisoarea unui guvernator al Moesiei Inferioare, aceasta înseamnă, fără putință de îndoială, că în anul 100 e.n. « vama » țărmului trac era distinctă de « vama » Illyricului, independent de problema vechimii respective și de chestiunea de a ști pe unde va fi trecut hotarul dintre cele două districte[4]. Situația apare schimbată în zilele lui Antoninus Pius, cînd, așa cum rezultă limpede dintr-o inscripție din Capidava, descoperită și publicată de Gr. Florescu în 1932, « vămile » altădată separate trebuie să fi fost reunite într-o unică organizație, purtînd numele de *publicum portorii Illyrici utriusque et ripae Thraciae*. Ca arendaș al acestui important sector vamal se menționează în inscripția de care vorbim T. Iulius Saturninus, cunos-

---

[1] *C.I.L.*, I² 589.

[2] Dispoziții categorice în acest sens se citesc într-un senatus-consult din anul 39 î.e.n. în favoarea locuitorilor din Plarasa și Aphrodisia Cariei: ὅπως τε ἡ πόλις καὶ οἱ πολεῖται οἱ Πλαρασέων [καὶ 'Αφροδεισιέων μεθ'ὧ]ν κωμῶν χωρίων ὀχυρωμάτων ὀρῶν προσόδων πρὸς τὴν φιλίαν το[ῦ δήμου προσῆλθον ταῦτα ἔχω]σιν κρατῶσιν χρῶνται καρπίζονται τε πάντων πραγμάτων ἀτε[λεῖς ὄντες . . .] (OGIS, 455, r. 13—15).

[3] Dessau (« J.O.A.I. », XXIII, 1926, Beibl. col. 353) citea:... *cha Ragonio Philopalaestro*. Numele exact și *praenomen*-ul (Publius) se citesc acum lămurit într-o dedicație din Novae, publicată de Decev, « J.O.A.I. », XXXI, 1939, Beibl. col. 130 și urm. Cf. Nesselhauf, *art. cit.*, p. 334 și n. 2.

[4] Nesselhauf, *art. cit.*, p. 333, n. 3; De Laet, *Portorium*, p. 200 și urm., cu harta de la p. 202. Cf. M. Mircev, « Izvestja... Stalin », IX, 1953, p. 69—80.

cut din cîteva inscripții mai vechi, și a cărui carieră poate fi acum reconstituită pînă în amănunte[1]. Interesantă, din punctul nostru de vedere, e doar împrejurarea că — desigur din pricina anevoinței de a găsi un întreprinzător destul de bogat pentru a arenda singur perceperea veniturilor dintr-un teritoriu atît de vast — concesiunea «vămilor» din noua circumscripție pare să fi fost acordată în unele cazuri mai multor *conductores* asociați, părtași la beneficii, în proporție cu sumele investite și cu rolul deținut în conducerea exploatării[2]. Sub Antoninus Pius, o astfel de asociație era alcătuită din T. Iulius Saturninus, C. Antonius Rufus și Q. Sabinius Veranus[3]; la începutul domniei lui Marcus Aurelius, un alt exemplu e oferit de T. Iulius Capito, C. Iulius Epaphroditus și Iulius Ianuarius, menționați laolaltă în calitate de *conductores publici portorii Illyrici*[4]. Curînd după aceea, sistemul de încasare a impozitelor indirecte avea să se schimbe în întregul imperiu și, încă în zilele lui Marcus Aurelius, în locul perceperii prin concesionari izolați sau asociați, venitul vămilor începe a fi exploatat direct de Stat prin slujbași în fruntea cărora — în fiecare din vechile districte — se întîmpină unul sau mai mulți *procuratores*, nu o dată recrutați din rîndurile foștilor arendași de dovedită pricepere[5].

Alte probleme ridicate de documentul pe care-l analizăm se leagă de împrejurările istorice ale instăpînirii romanilor pe cetățile grecești ale Pontului Stîng, ori de situația internă a Histriei către începutul erei noastre. În această privință, am avut prilejul să indicăm în treacăt ca dată probabilă a anexării orașelor de pe țărmul de Vest al Mării Negre ultimii ani ai domniei lui Augustus[6]. În sprijinul acestei încheieri pledează, în primul rînd, relegarea lui Ovidiu la Tomi — de neconceput, dacă în anul 8 al erei noastre orașul n-ar fi făcut parte din Imperiu[7]; în al doilea rînd propria mărturie a exilatului, care, în cîteva versuri ale *Tristelor*, scrise după toate probabilitățile în anul 9 e.n., vorbește de anexarea de către romani a litoralului dobrogean ca de un eveniment recent:

«Hactenus Euxini pars est Romana sinistri:
Proxima Basternae Sauromataeque tenent.
Haec est Ausonio sub iure novissima vixque
Haeret in imperii margine terra tui...»[8]).

La aceste arătări din totdeauna cunoscute și puse în legătură cu instituirea unei *praefectura orae maritimae* despre ale cărei rosturi și sferă de activitate nu putem face decît presupuneri[9], se poate adăuga acum indicația rezultînd din existența în Histria, la o dată anterioară anului 14 e.n., a unui ναός închinat lui August încă în viață de Papas, fiul lui Theo-

---

[1] Gr. Florescu, «Dacia,» III–IV, 1927–1932, p. 504, nr. 6. Cf. Nesselhauf, *art. cit.* 331 și 337–38; De Laet, *Portorium*, p. 238–240 și *passim*.
[2] De Laet, *Portorium*, p. 240 și n. 1. Pentru o interpretare diferită, Nesselhauf, *art. cit.*, p. 336–337, care citează și literatura mai veche.
[3] De Laet, *Portorium*, p. 240, n. 2.
[4] Materialul epigrafic la De Laet, *Portorium*, p. 241, n. 1.
[5] De Laet, *Portorium*, p. 241 și n. 2.
[6] Vezi mai sus, p. 151.
[7] Von Premerstein, «J.O.A.I», I, 1898, Beibl, col. 193–194; Stein, *Die Legaten von Moesien*. p. 14.
[8] *Trist.*, II 197–200. Cf. *Ex Ponto*, IV 7 și IV 9.
[9] Von Premerstein, *loc. cit.*, col. 194. 195. Cf. Pârvan, *Histria* IV, p. 573; R. Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 107.

pompos în împrejurări asupra cărora nu ni se dau amănunte[1]. Independent de motivele personale ce l-au putut îndemna să ia această inițiativă, gestul ctitorului histrian se explică de ajuns în atmosfera celui dintîi contact cu stăpînirea Romei, cînd asemenea dovezi de loialism erau desigur bine primite şi cînd prezenţa unor forțe maritime sau terestre de oarecare importanţă conferea cetăţilor din Pont un sentiment de securitate de multă vreme pierdut[2].

Fără să putem arăta cu precizie data întemeierii « prefecturii litoralului maritim », trebuie să admitem deci ca *terminus ante quem* al importantei măsuri anul relegării lui Ovidiu, cînd jurisdicția romană în aceste părţi era încă nouă şi cînd, în lipsa unei autorităţi apropiate, titularul acestui post mai mult militar decît administrativ depindea de proconsulul Macedoniei[3]. Abia cu înființarea provinciei Moesia, în primii ani ai domniei lui Tiberiu, oraşele greceşti de pe coasta dobrogeană par să-şi fi schimbat atîrnarea, « prefectul litoralului maritim » trecînd şi el cu acelaşi prilej sub directa dependenţă a guvernatorului noii provincii[4]. Cît va fi durat această situaţie, şi care vor fi fost succesivii prefecţi de-a lungul anilor ce merg de la înfiinţarea postului pînă la jumătatea secolului I e.n., sînt întrebări la care, cu informaţia de care dispunem, putem răspunde numai în chip nesatisfăcător. Dacă exceptăm pe cei doi prieteni ai lui Ovidiu — Vestalis şi L. Pomponius Flaccus[5] — trecuţi la conducerea « litoralului maritim » înainte de anul 15, singurii *praefecti* atestaţi pînă astăzi în vreun document sînt Asiaticus şi Arruntius Flamma, ambii citaţi în *horothesie*, primul în prima, al doilea în cea de a doua scrisoare a lui Flavius Sabinus, respectiv din anii 50 şi 56 e.n.[6]. Cît priveşte dăinuirea funcţiunii, ignoranța noastră e şi mai completă. În lipsa oricărei indicaţii despre existența ei în secolele următoare, o ipoteză verosimilă ni se pare aceea după care ar fi fost desființată cu prilejul reformei administrative din anul 86, cînd, creîndu-se provincia nouă a Moesiei Inferioare, utilitatea unei conduceri speciale a litoralului maritim a putut fi pusă în discuţie.

---

[1] *Histria, Monografie arheologică*, Ed. Acad. R.P.R., 1954, vol. I. p. 511, nr. 9.

[2] Ov., *Ex Ponto*, IV 9, 75—76. Cf. IOSPE, II 354; IV 420, cu observaţiile lui N. A. Maşkin, *Principatul lui Augustus*, Bucureşti, 1954, p. 466—467.

[3] În sprijinul ipotezei amintite în text, şi care a fost formulată încă de la sfîrşitul secolului trecut de A. von Premerstein (« J.Ö.A.I », I, 1898, Beibl. col. 155, 192), învăţatul austriac invocă mărturia inscripţiei din Callatis (« AEMO », XIX 1896, p. 108, nr. 62 = IGRP, I 654) în cinstea unui P. Vinicius în care s-a văzut cu dreptate consulul din anul 2 e.n., menționat ca proconsul al Macedoniei imediat înainte de această dată de Velleius, *Hist.*, II 101. Cf. PIR, III, p. 436, nr. 446 şi De Laet, *Samenstelling*, p. 94, nr. 419.

[4] Vezi mai sus, p. 150 şi n. 3

[5] Ov., *Ex Ponto*, IV 7 şi IV 9,1—4, 59—60, 119. În legătură cu cariera lui Vestalis, v. Ritterling, R.—E., XII, col. 1557; Referinţele referitoare la Pomponius Flaccus în PIR, III, p. 76, nr. 538 şi De Laet, *Samenstelling*, p. 72, nr. 298.

[6] Rîndurile 13 şi 20. Lectura Φλά[μμα], acceptată astăzi de toţi, e a lui Ad. Wilhelm, « Anz. Akad. Wien », 1922, XV—XVIII, p. 37; Pârvan citea: Φλα[βι]αν[ῷ]. Cu totul neverosimilă ni se pare presupunerea că fragmentul de inscripţie publicat de Pârvan în *Histria* VII, p. 47, nr. 40, ar face parte dintr-o scrisoare a lui Flavius Sabinus către Arruntius Flamma, sau că ar avea măcar o legătură cu *horothesia* (în acest din urmă sens, R. Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 118, n. 1). Fără a stărui asupra numeroaselor îndoieli trezite de încercările de întregire a textului, ne mulţumim să observăm că scrisul (care e într-adevăr asemănător cu al *horothesiei*) ne obligă a atribui fragmentul celei de a doua jumătăţi a sec. al II-lea, cel mai devreme. Aşa fiind, o interpretare diferită a fragmentului apare îndreptăţită, cum ar fi aceea care ar vedea în puţinele litere păstrate din r. 2 numele lui [Pontiu] s Laeli [anus,], guvernator al Moesiei Inferioare în jurul anului 170 (Stein, *Die Legaten von Moesien*, p. 78—79).

Ne rămîne să spunem o vorbă despre istoria Histriei în prima jumătate a secolului I e.n., pînă astăzi puţin cunoscută şi asupra căreia abia descoperiri viitoare vor veni poate să arunce lumină. Pînă atunci (şi exceptînd unele inscripţii prea mutilate pentru a permite altceva decît conjecturi anevoie de controlat [1]), singurul document în măsură să ne ajute la reconstituirea situaţiei cetăţii e tot *horothesia* pe care o comentăm, şi mai precis scrisorile lui Flavius Sabinus şi Pomponius Pius, concordante în zugrăvirea stării economice a Histriei ca puţin satisfăcătoare, dacă nu de-a dreptul îngrijorătoare. Mărturia cea mai categorică în această privinţă o constituie rîndurile 20—22 din prima (în ordine cronologică) epistulă a lui Flavius Sabinus, în care, referindu-se la plîngerile solilor histrieni şi la informaţiile prefectului Asiaticus, guvernatorul afirmă că « aproape singurul venit al oraşului e acel de pe urma peştelui sărat: [σχεδὸν] ἐκείνην μόνην εἶναι τῆς πόλεως πρόσο[δον τὴν ἐκ τοῦ] ταρειχευομένου ἰχθύος». Valabilă pentru anul 50, constatarea e desigur valabilă pentru toată prima jumătate a secolului I, şi ea trebuie înţeleasă, credem, în sensul că principala îndeletnicire a locuitorilor ar fi fost în această vreme pescuitul, dar totodată şi în acela că perceperea unor « drepturi » asupra peştelui exportat ar fi constituit un izvor sigur de cîştig pentru bugetul cetăţii sărăcite [2]. Impresia de strîmtorare în care se afla Histria şi care se degaje din afirmaţia lui Flavius Sabinus e întărită de scrisoarea lui Pomponius Pius, după a cărui caracterizare oraşul ar fi suferit o adevărată ἀσθένια (r. 32), — « slăbiciune » ce trebuie luată tot în accepţia economică a termenului. Nu încape îndoială, în aceste condiţii, că prosperitatea altădată remarcabilă a Histriei era către începutul erei noastre o amintire a trecutului, şi aceasta explică pentru ce, pomenind-o printre porturile Pontului Stîng, în vremea la care ne referim, Strabo, care arată a fi avut despre aceste meleaguri o cunoaştere directă, o numeşte πολίχνιον, aşa cum πολίχνιον e pentru el şi Tomi, în comparaţie cu Callatis, singură vrednică de numele de πόλις[3].

Lucrul nu trebuie să ne mire, dacă ne gîndim că tot mai mult izolată de mare prin înnisiparea portului şi transformarea în lagună a golfului unde-şi avea aşezarea [4], Histria era împiedicată şi de la exploatarea teritoriului rural de insecuritatea situaţiei din Dobrogea, pe care — prinşi în certuri dinastice ale căror detalii le citim în Tacit [5] — regii traci nu erau în stare s-o apere împotriva bastarnilor şi sarmaţilor, a căror ameninţare stăruie

[1] E cazul importantului fragment publicat de Pârvan, *Histria* IV, p. 554, nr. 14, menţionat în treacăt mai sus, p. 150 n. 5; e şi cazul decretului onorific, *Histria* VII, p. 23, nr. 16 (după scris din prima jumătate a sec. I e.n.), din al cărui cuprins prea puţin se poate înţelege, dacă exceptăm aluzia la « vremurile grele » din r. 10—11. Un document încă inedit, dedicaţie în cinstea împăratului Nerva (Muz. Histria, nr. inv. 312), va fi publicat de noi în *Histria*, vol. II (în pregătire).

[2] Aşa credem că trebuie interpretate cuvintele din scrisoarea lui Pomponius Plus: ἐπέκρεινα τὴν τ[ῶ]ν κ[ατὰ στόμ]α Πε[ύκης] ἁλιευομένων ἰχθύων πρόσοδον ὑμετέραν εἶναι, [ᾧ] δικαίῳ ταῦτα τὰ τέλη οἱ πρόγονοι ὑμῶν καὶ πατέρες [τῇ] χάριτι τῶν Σε[βαστῶ]ν ἀδιαλείπτως ἔσχον (r. 35—38). Cf. Pârvan, *Histria* IV, p. 575 şi, pentru regimul pescuitului în Grecia metropolitană, A. Andreades, *A History of Greek Public Finance*, vol. I, Cambridge, Mass, 1933, p. 147—148.

[3] *Geogr.*, VII 6.1: ἔστιν οὖν ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ στόματος τοῦ Ἴστρου ἐν δεξιᾷ ἔχοντι τὴν συνεχῆ παραλίαν Ἴτρος πολίχνιον... Μιλησίων κτίσμα· εἶτα Τόμις ἕτερον πολίχνιον... εἶτα πόλις Καλλάτις...

[4] Polyb., *Hist.*, IV 41, Cf. D.M. Pippidi, « S.C.I.V. », IV, 1953, p. 489—490.

[5] *Ann.*, II, 64—48.

ca un motiv dureros în *Tristele* și *Ponticele* lui Ovidiu [1]. Abia cu întărirea limes-ului dunărean, înlăturîndu-se primejdia dinafară, punerea în valoare a unui pămînt altminteri bogat a putut fi reluată, cu urmarea că de-a lungul întregului veac al II-lea, bunăstarea Histriei ni se înfățișează în creștere, cum rezultă din numărul considerabil de monumente epigrafice, sculpturale și arhitectonice ajunse pînă la noi [2], precum și din epitetul de « preastrălucită cetate » (λαμπροτάτη πόλις), nelipsit în inscripțiile posterioare anului 212 și care trebuie să fi făcut obiectul unei concesiuni speciale din partea autorităților imperiale [3].

ʻΟΡΟΘΕΣΙΑ ΛΑΒΕΡΊΟΥ ΜΑΞΊΜΟΥ
(СОРОК ЛЕТ СО ДНЯ ОТКРЫТИЯ)

(КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Надпись, известная под названием ʻΟροθεσία Λαβερίου Μαξίμου (SEG, I, 329), была открыта и опубликована В. Пырваном в 1916 г., который, пользуясь этим случаем, дал ей подробное толкование (Истрия, IV, 556—593). Этот комментарий, заключения которого не претерпели никаких изменений до конца жизни ученого, нуждается в пересмотре в свете появившихся между тем научных трудов в связи с этим важным документом. Этой целью и задался автор настоящей работы, подготовляя необходимый материал для Corpus истрийских надписей. Автор пересматривает главные вопросы, затронутые комментарием первого издателя — подлинность документа, дата дошедших до нас двух экземпляров, территориальные границы Истрии, хронология наместников Мезии под владычеством Клаудиуса и Нерона, проблема наместника Эмилиана, учреждение известного portorium Illyrici, расширение и организация так называемого portorium ripae Thraciae, и, наконец, вопрос присоединения римлянами греческих крепостей в Добрудже, а также дата учреждения в этой местности praefectura orae maritimae.

По всем этим вопросам автор, недавно завершивший труд, посвященный деятельности Т. Плаутиуса Сильвануса Элиануса в Мезии, пользуется его заключениями главным образом для установления хронологии наместников Мезии, упомянутых в ʻΟροθεσία (IV, 1955, 355—383), учитывая опубликованные за последние 40 лет работы А. Вильгельма и Х. Дессау (в связи с установлением текста), Х. Дессау, Х. Нессельгауфа и С. Ж. Лаета (в связи с организацией двух portoria, иллирийского и «фракийского берега»). Он разделяет мнение Дессау, считающего что в Мезии никогда не существовал наместник по имени Эмилиан, и предлагает включить период длительного наместничества Плаутиуса Элиануса в 57—67 гг. н. э. Автор придерживается мнения, что portorium ripae Thraciae не мог быть учрежден до присоединения

[1] *Trist.*, III 10,5—70; IV 1,67—84; IV 4,59—62; V 7,11—20; V 10,15—27. *Ex Ponto*, I, 2, 15—24; I 3,57—60; I 8,5—18; IV 7; IV 9,75—80

[2] Pentru un tablou de ansamblu al dezvoltării Dobrogei în sec. al II-lea, R. Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 204—239.

[3] Pârvan, *Histria* IV, p. 646.

Фракии (46 г. н. э.) и что во время появления декрета Лабериуса Максимуса (времена Траяна) не был еще включен в таможенный округ, называемый publicum portorii Illyrici utriusque. Что касается присоединения греческих городов в Добрудже и учреждения praefectura orae maritimae, автор присоединяется к мнению лиц, полагающих, что оба эти события относятся к периоду господства Августа, что terminus ante quem считается 8 г. н. э. (год изгнания Овидия), возможно даже 1 г., вероятная дата каллатийской надписи (в честь македонского наместника П. Виничиуса (AEMO, XIX, 1896, 108, № 2, cf. Vell. Pat., История, II, 101). Последняя дата подсказана одной недавно опубликованной истрийской надписью, в которой упоминается о преклоненном одним истрийским жителем императору Августу храме еще при его жизни, по которой он датируется последними годами I в. до н. э. (Истрия, Археологическая монография, Бухарест, 1954, I, 511, № 9).

L'ΟΡΟΘΕΣΊΑ ΛΑΒΕΡΊΟΥ ΜΑΞΙΜΟΥ
(QUARANTE ANS APRÈS SA DÉCOUVERTE)

(RÉSUMÉ)

L'importante inscription connue sous le nom d' Ὁροθεσία Λαβερίου Μαξίμου (SEG., I 329) a été découverte et publiée en 1916 par Vasile Pârvan qui, par la même occasion, en a donné un commentaire exhaustif (Histria IV, pp. 556—593). Ce commentaire, aux conclusions duquel le regretté savant n'a rien changé jusqu'à la fin de sa vie, a cependant besoin d'être remanié substantiellement à la lumière des travaux que l'*horothésie* n'a cessé de susciter. C'est ce que s'est proposé de faire l'auteur de la présente étude, en vue d'un *Corpus* des inscriptions d'Istros, qu'il est en train de préparer. Il en est résulté un exposé d'ensemble sur le texte en question, au cours duquel sont réexaminés dans un esprit critique les principaux problèmes auxquels touche le commentaire du premier éditeur: la nature exacte du document, la date des deux exemplaires parvenus jusqu'à nous, les limites du territoire d'Histria, la chronologie des légats de la Mésie Inférieure sous les règnes de Claude et de Néron, le problème du gouverneur Aemilianus, l'organisation du *portorium Illyrici*, l'organisation et l'étendue du *portorium ripae Thraciae*, enfin — d'une manière moins approfondie — le problème de l'annexion par les Romains des villes grecques de la Dobrogea, ainsi que la date de la création, en ces contrées, d'une *praefectura orae maritimae.*

Sur toutes ces questions, l'auteur, qui, précédemment, avait consacré à l'activité de Ti. Plautius Silvanus Aelianus en Mésie un mémoire dont il utilise ici les résultats, notamment pour la chronologie des légats cités dans l'*horothésie* (SCIV, VI, 1955, pp. 355—383), fait état des travaux publiés un peu partout depuis quarante ans et dont les principaux sont ceux d'Adolf Wilhelm et de Hermann Dessau (pour l'établissement du texte), de Dessau, de Nesselhauf et de S.J. De Laet (pour l'organisation des *portoria* de l'Illyricum et de la *ripa Thraciae*). Il se rallie à l'opinion de Dessau, selon laquelle il n'y a jamais eu un gouverneur de la Mésie répondant au nom d'Aemilianus; il propose comme limites probables de la longue administration d'Aelianus les années 57—67 de notre ère; il estime que le *portorium ripae Thraciae* n'a

pu être organisé avant l'annexion du royaume de Thrace (46) et qu'à la date du décret de Laberius Maximus (sous Trajan) il n'était pas encore rattaché à la grande circonscription douanière du *publicum portorii Illyrici utriusque*. Pour ce qui est de l'annexion des villes de la Dobrogea par les Romains et de la création de la *praefectura orae maritimae*, l'auteur se joint à ceux qui pensent que les deux événements doivent dater du règne d'Auguste, le *terminus ante quem* étant l'année 8 (année de la relégation d'Ovide), ou même l'année 1, date probable de la dédicace callatienne en l'honneur du légat de la Macédoine, P. Vinicius (AEMO, XIX, 1896, p. 108 nº 62; cf. Vell., Hist., II 101). Cette même année est suggérée par une inscription d'Istros publiée récemment, où il est fait mention d'un ναός consacré à Auguste, encore en vie, par un citoyen de cette ville et qui, d'après les caractères paléographiques, semble dater des dernières années du Ier siècle avant notre ère (Histria, Monografie arheologică, Bucureşti, 1954, vol. I, p. 511, nº 9).

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul VII, nr. 1—2, 1956

CONTRIBUŢII NUMISMATICE LA ISTORIA TRIBURILOR DACO-GETICE DIN MOLDOVA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL II-LEA E.N.

DE

BUCUR MITREA

Dacă istoria Daciei în timpul ocupaţiei romane a format obiectul a numeroase studii, bazate pe de o parte pe materialul documentar păstrat de izvoarele antice, literare şi epigrafice, iar pe de altă parte completate cu numeroase cercetări şi săpături arheologice pe teren, care au permis să cunoaştem această epocă mai mult sau mai puţin complet, nu putem spune acelaşi lucru şi despre viaţa triburilor daco-getice care locuiau în aceeaşi vreme cîmpia Munteniei şi plaiurile Moldovei.

Triburile care au locuit ţinuturile amintite n-au intrat în cîmpul cercetărilor istoricilor romîni decît numai tangenţial şi aceasta dintr-un motiv obiectiv: lipsa unei documentări mai bogate la istoricii antici, referitoare la aceste populaţii.

Dar nici acele foarte puţine ştiri păstrate de autorii antici n-au fost supuse unei cercetări adîncite, spre a cunoaşte toate concluziile ce se pot trage de pe urma lor.

O justificare a fost găsită şi pînă la un punct era valabilă: ştirile istorice fiind puţine şi fragmentare, trebuia să se aştepte date mai complete de pe urma săpăturilor arheologice.

Cu tot efortul făcut, în special în ultimii ani, în ceea ce priveşte cunoaşterea istoriei şi culturii materiale a triburilor care formează populaţia localnică din regiunile amintite, sîntem încă departe de a fi lămurit măcar problemele de bază ale culturii materiale ale acestor triburi, pentru epoca de care ne ocupăm şi secolele următoare.

Pentru moment, cercetarea noastră se îndreaptă asupra triburilor daco-getice din Moldova din a doua jumătate a secolului al II-lea şi începutul secolului al III-lea.

În marile lucrări de sinteză asupra acestei epoci, evenimentele petrecute în regiunea de care ne ocupăm noi se reflectă vag din punct de vedere geografic şi fără o explicaţie cauzală mulţumitoare[1].

Dar nici în lucrările cercetătorilor locali care s-au ocupat în mod special de regiunile noastre, nu aflăm decît informaţii vagi referitoare la subiectul care ne preocupă. Vom aminti doar opiniile a doi cercetători care au studiat mai îndeaproape aceste probleme.

Pentru istoria Moldovei în primele două secole ale erei noastre, Vasile Pârvan a adus preţioase contribuţii care dovedesc existenţa unei orînduiri sclavagiste în regiunea de sud a Moldovei, la gura Siretului.

În lucrarea sa, *Istoria militară a Daciei romane*, Vasile Christescu se ocupă şi de triburile getice din Moldova şi raporturile pe care acestea le-au avut cu romanii, pe baza informaţiilor păstrate de autorii antici, dar nici el nu reuşeşte să depăşească obişnuita înşirare a faptelor menţionate în izvoarele literare.

Pînă la o cunoaştere mai amănunţită a culturii materiale a populaţiei autohtone din Moldova, aşa de bogată cum apare în urma rapoartelor de săpături de la Poiana, Horodiştea-Calu şi Fedeleşeni, credem util să introducem în discuţie o nouă categorie de izvoare istorice, neutilizate pînă acum pentru această regiune şi epocă: şi anume *tezaurele monetare.*

Documentele numismatice, în speţă tezaurele de monede romane din timpul imperiului, găsite pe teritoriul Moldovei, credem că pot fi folosite, cu prudenţă şi măsură, lă lămurirea unor aspecte din istoria acestor triburi.

În anul 1932 se puteau cita doar trei tezaure monetare romane descoperite pe teritoriul Moldovei. Azi, în urma cercetărilor speciale întreprinse anume spre a aduna pe cît posibil întreg acest material descoperit pe acelaşi teritoriu, numărul localităţilor a putut fi ridicat la 110. În această cifră este cuprinsă totalitatea descoperirilor monetare din timpul republicii şi imperiului roman, găsite în Moldova.

Din această masă impozantă de informaţii, posedăm relaţii mai mult sau mai puţin ample cu privire la compoziţia tezaurelor abia la jumătate din ele. Restul este format sau din descoperiri monetare izolate sau din tezaure monetare ce s-au împrăştiat înainte de a putea fi examinate de către vreun cercetător într-un mod mai mult sau mai puţin complet.

Totuşi, în cadrul descoperirilor monetare din timpul imperiului pe teritoriul Moldovei, există un important procent asupra cărora dispunem de suficiente informaţii ce pot fi folosite pentru istoria acestei regiuni.

Vom ţine seama în studiul de faţă numai de acelea care, după informaţiile ce le avem, *au fost îngropate aproximativ în ultimele decenii ale secolului al II-lea şi la începutul celui următor.*

Ţinem să menţionăm că cea mai mare parte din ele sînt încă inedite şi vor forma obiectul unei lucrări mai vaste, în care se va publica întreg acest preţios material documentar, împreună cu concluzii mai ample, de caracter istoric, ce rezultă din prezentarea lui. Deocamdată ne limităm să semnalăm unele aspecte ale acestei probleme.

---

[1] L. Homo, *Le haut empire*, în col. *Histoire ancienne, Histoire romaine*, Paris, 1933, p. 598: « sur le Danube, Sabinianus et puis Albinus et Pescennius Niger combattirent avec succès les Daces dont en 180 une fraction restée indépendante fit sa soumission et le fils de Perennis les Sarmates (184) » şi cit. pe Cassius Dio, LXXII, 3, 3 şi SHA, *Vita Comm.* XIII şi *Pert.* III.

În cadrul temei propuse au fost luate în considerare un număr de 33 de descoperiri, despre care, pe baza documentării de care dispunem, sîntem asiguraţi că avem de-a face cu *tezaure monetare* şi nu cu descoperiri izolate de monede.

Informaţiile de care dispunem referitor la acest material sînt de natură inegală: despre unele posedăm ştiri vagi sau rezumative, relatînd că s-a găsit un tezaur de monede romane din sec. I—II, din care s-au mai păstrat una sau mai multe piese de la cutare sau cutare împărat. Altă categorie de informaţii, mai preţioasă, menţionează şi numele împăratului pînă la care se înşiruie cele mai recente monede din tezaur. Aceste ştiri au fost extrase cu grijă, fiindcă ele vor fi folosite din plin în cursul studiului nostru. În sfîrşit mai avem o a treia categorie de ştiri care se referă la tezaure complet studiate în care fiece monedă a fost identificată şi catalogată, încît materialul cu care lucrăm prezintă toată garanţia pentru a fi folosit la formularea concluziilor de ordin istoric.

★

Cu toate lipsurile semnalate mai sus, obişnuite pentru cine întrebuinţează un asemenea material, se poate trece la unele încercări de sinteză, iar concluziile la care vom ajunge rămîn să fie confirmate de datele arheologice ce vor rezulta de pe urma săpăturilor.

Cu această rezervă, valabilă pentru tot ce va urma mai jos, trecem la examinarea materialului numismatic.

În cadrul primei categorii de ştiri, putem aminti opt descoperiri, şi anume: Beneşti, r. Vaslui; Bozieni, r. Roman; Caşin, r. Tg. Ocna; Dulceşti, r. Roman; Oseşti, Plopana, r. Bacău; Racova, r. Buhuşi şi Tansa, reg. Iaşi.

Dacă asupra tezaurelor enumerate mai sus posedăm informaţii relativ vagi, fapt care nu ne îngăduie să le întrebuinţăm decît cu foarte multă prudenţă şi rezervă la formularea concluziilor de caracter istoric pe care le urmărim, mult mai importantă este cea de-a doua categorie de tezaure, cantitativ mult mai numeroase, referitor la care documentarea de care dispunem ne asigură că *cea mai recentă monedă* din această categorie este din vremea lui *Marc Aureliu* (în două tezaure), restul încheindu-se cu monede din vremea lui *Commodus*.

Tezaurele acestea au fost descoperite în nu mai puţin de *16 localităţi* diferite de pe pămîntul Moldovei: Adjud, Barboşi, Bălăneşti, Bîrlad, Cetăţuia, Ciumaşi, Poiana Sărată, Costeşti, Ezeru, Fedeleşeni, Gura Văii, Plopana, Sascut, Schineni, Socea şi Văleni.

Din ultima categorie de tezaure, asupra cărora posedăm informaţii ample, fiecare monedă din tezaur fiind identificată, catalogată şi datată cronologic, putem distinge două grupe: una care se încheie cu monede din timpul lui *Septimiu Sever* şi o a doua în care cea mai recentă monedă este din timpul lui *Severus Alexander*.

Din prima grupă fac parte tezaurele monetare descoperite la Avrămeşti, Bacău (împrejurimi), Hîrşova, Racova-Chetriş şi Curseşti, iar din cea de-a doua cele aflate la Cîndeşti şi Munteneşti.

★

Acesta este materialul documentar de care dispunem; să încercăm să vedem ce concluzii putem trage de pe urma lui.

Din fixarea pe hartă (fig. 1) a tuturor localităţilor menţionate mai sus, reiese un fapt de o deosebită importanţă: toate tezaurele amintite se grupează în regiunea de *podiş* şi *dealuri* a Moldovei. În regiunea de stepă din sudul

Moldovei, aceste descoperiri lipsesc, în afară de teritoriul din jurul Galaţilor, unde ştim precis că am avut de-a face cu un teritoriu organizat şi exploatat de romani.

De asemenea îngropările de tezaure lipsesc şi din stepa din NE Moldovei (Valea Jijiei), precum şi dintr-o parte a bazinului superior al Siretului.

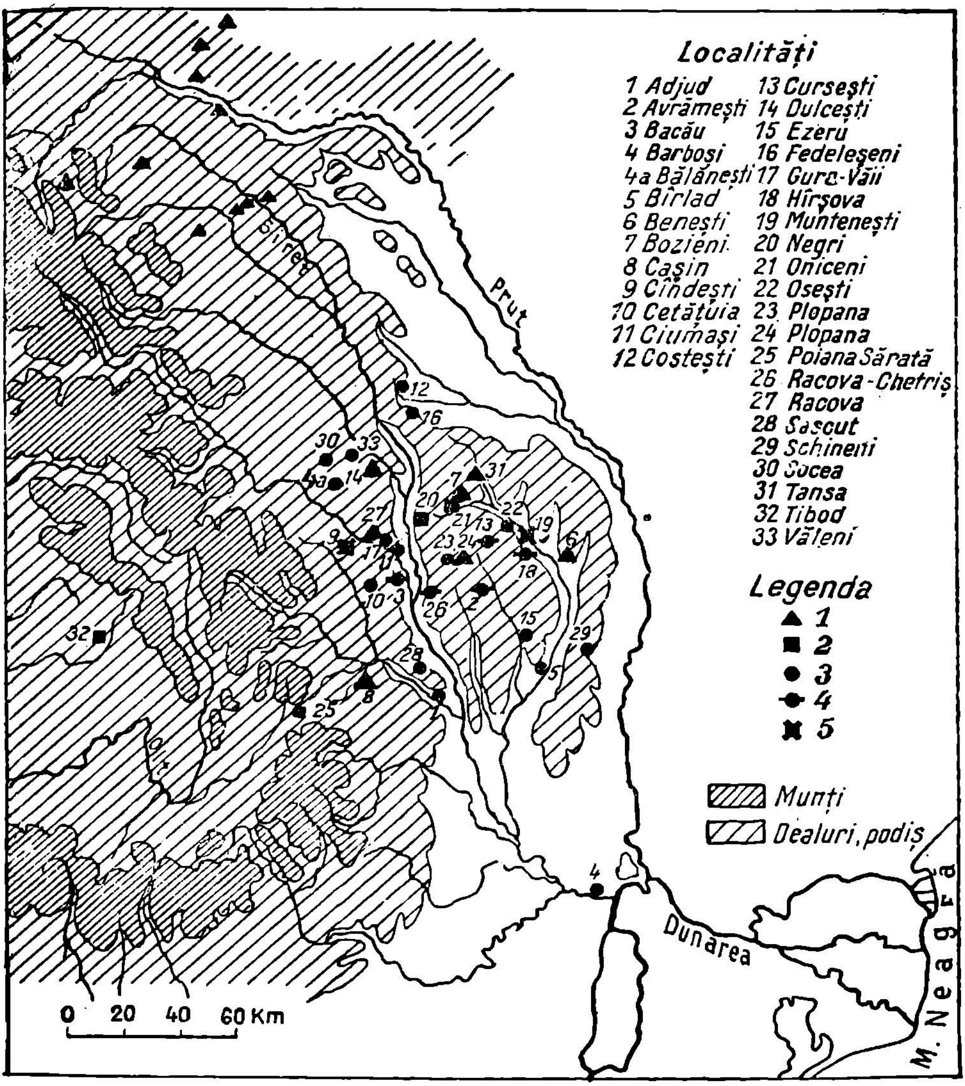

Fig. 1. — Harta cu răspîndirea tezaurelor monetare romane în Moldova, în a doua jumătate a secolului II şi începutul secolului III e.n.

Legenda: 1. Tezaure monetare din secolul II. 2. Tezaure monetare îngropate în vremea lui Marc Aureliu (a. 166). 3. Tezaure monetare îngropate în timpul lui Commodus. 4. Tezaure monetare îngropate în timpul lui Septimiu Sever. 5. Tezaure monetare îngropate în timpul lui Severus Alexander.

Dacă examinăm mai îndeaproape repartiţia geografică a tezaurelor, credem că nu este întîmplător faptul că în anumite regiuni tezaurele apar din abundenţă, iar în altele ele lipsesc aproape cu desăvîrşire. Trebuie căutată o explicaţie care să justifice prezenţa lor într-o parte, precum şi lipsa lor într-altă parte.

Aici ar fi locul să facem apel şi să întrebuinţăm datele arheologice cu privire la această regiune şi epocă. Dacă cercetările amintite ar fi fost făcute şi pe o scară destul de întinsă spre a putea răspunde problemelor ridicate de materialul numismatic, anume prezenţa masivă într-o regiune a tezaurelor şi lipsa lor în alta, noi le-am întrebuinţa, şi sub un anumit aspect chestiunea ce ne preocupă ar fi rezolvată. Dar cum asemenea cercetări lipsesc sau sînt abia la început, ne vedem siliţi să facem apel la analogii cu situaţii asemănătoare, cît mai apropiate în timp şi spaţiu.

Pentru lămurirea acestui aspect al problemei, găsim sugestii preţioase într-o lucrare a învăţatului sovietic V. V. Kropotkin [1], care, studiind răspîndirea monedelor romane în Europa de răsărit, constată că acestea se găsesc în partea europeană a U.R.S.S. numai într-o anumită regiune, anume în zona de silvo-stepă, pe cînd în regiunea de stepă tezaurele de monede romane sînt foarte rare. Explicaţia pe care o dă Kropotkin acestei situaţii e următoarea: în zona de silvo-stepă locuiau populaţiile locale *sedentare*, care, în schimbul produselor lor, primeau moneda romană, pe cînd stepa era locuită de populaţiile *nomade*, care nu-şi schimbau produsele lor contra monedei romane.

Teza aceasta a lui V. V. Kropotkin îşi găseşte o aplicare şi o verificare şi în situaţia din Moldova.

Gruparea aşa de strînsă, masarea tezaurelor monetare în regiunea de podiş şi deal a Moldovei, ne dovedeşte existenţa unei populaţii *sedentare* care-şi schimbă surplusul produselor sale şi primeşte moneda romană. Această populaţie sedentară, care locuieşte regiunea de podiş şi dealuri a Moldovei pentru epoca de care ne ocupăm noi, nu poate fi decît cea localnică, *daco-getică*. Sugestia aceasta pe care ne-o dau descoperirile monetare este întărită şi confirmată şi de descoperirile arheologice.

În afară de aşezările daco-getice săpate în această regiune şi amintite de noi mai sus, cercetările de suprafaţă făcute în ultimii ani de Muzeul de antichităţi din Iaşi, precum şi cele efectuate de către Muzeul regional din Piatra-Neamţ în decurs de mai mulţi ani au scos la iveală extrem de numeroase aşezări ale populaţiei autohtone în această parte a Moldovei. Credem că aceste tezaure au fost îngropate de populaţia getică ce făcea parte din grupa *dacilor liberi.*

Felul în care sînt masate pe hartă descoperirile monetare ridică problema dacă nu cumva ele indică, desigur cu aproximaţie, şi teritoriul pe care aceste populaţii ale dacilor liberi din izvoarele vremii îl locuiau în a doua jumătate a sec. II e.n. Chestiunea este mult prea importantă pentru ca să fie rezolvată pe această cale. Sugestia care reiese din examinarea cartografică a descoperirilor este de reţinut, rămîne însă ca descoperirile arheologice să-şi spună cuvîntul hotărîtor.

---

[1] « V.D.I. », 1951, p. 243—252.

Menţionăm faptul că şi restul de descoperiri monetare din Moldova (monede izolate etc.) nu aduc modificări acestei repartizări, ci, dimpotrivă o confirmă.

Rămîne să încercăm să explicăm lipsa de tezaure şi descoperiri monetare din regiunea de stepă din sudul Moldovei, precum şi lipsa lor totală din regiunea de nord.

Este probabil că lipsa de descoperiri de acest fel în partea de sud a provinciei de care ne ocupăm este de pus pe socoteala populaţiilor *nomade*, în speţă a roxolanilor, care cutreierau întreaga regiune dinspre nordul Mării Negre şi gurile Dunării pînă în stepa din sudul Moldovei şi poate în continuarea ei naturală, pînă în cea a Munteniei.

O singură excepţie la cele spuse mai sus face regiunea din imediata apropiere a Galaţilor, unde cunoaştem o serie de descoperiri numismatice. Explicaţia a fost deja dată: porţiunea aceasta a fost ocupată de romani, întărită cu castre, prevăzută cu trupe, care aveau ca scop să apere capul de pod de la Galaţi, precum şi controlul drumului comercial spre Poiana-Breţcu.

Dacă pentru gruparea tezaurelor monetare în regiunea de podiş şi dealuri a Moldovei, precum şi pentru lipsa lor în regiunea de stepă din sudul ei, am găsit o explicaţie acceptabilă, lămurirea lipsei lor în regiunea din nordul Moldovei ni se pare mai dificilă. Vom încerca totuşi, cu titlul de ipoteză.

Mai înainte de a trece la explicarea situaţiei de mai sus, putem să adăugăm că descoperirile monetare romane din timpul imperiului, după ce lasă un destul de important loc gol în podişul Sucevei (bazinul superior al rîului Moldova, precum şi bazinul inferior al rîului Suceava) şi stepa Jijiei, reapar destul de frecvent la nordul zonei indicate, dar nu ating nici pe departe frecvenţa şi bogăţia celor din centrul Moldovei.

Se pune întrebarea: nu cumva avem de-a face, atît în cîmpia Moldovei (stepa Jijiei), cît şi în podişul Sucevei, cu *alte populaţii* decît cele daco-getice şi care nu erau în legături de schimb cu romanii? Este doar o sugestie care vine în urma examinării materialului numismatic şi rămîne ca ea să fie confirmată sau infirmată de descoperirile arheologice.

Deocamdată, pe baza cercetărilor de suprafaţă făcute de Muzeul de antichităţi din Iaşi şi comunicate nouă, în cîmpia Moldovei (stepa Jijiei) nu au fost depistate aşezări daco-getice din această etapă şi în aceasta am avea o indicaţie în sensul pe care ni-l arată şi monedele. Pentru restul regiunii, podişul Sucevei, cercetări mai ample de suprafaţă lipsesc deocamdată, dar nici aşezări ale localnicilor de vreo oarecare importanţă n-au eşit încă la iveală în acea regiune.

În cazul cînd descoperirile arheologice viitoare nu vor documenta aşezări ale autohtonilor în acea regiune, trebuie să ne gîndim la prezenţa unei alte populaţii, străină de lumea getică.

Izvoarele literare ale vremii amintesc pentru aceste regiuni tribul *bastarnilor*. Cercetătorii care au studiat configuraţia etnografică a Moldovei în a doua jumătate a secolului al II-lea e. n. cred că « tribul celto-germanic al bastarnilor pare să fi locuit părţile de nord şi est ale Moldovei », teritoriul locuit de ei prelungindu-se apoi în U.R.S.S. [1].

---

[1] Cf. în această privinţă şi studiul Ecaterinei Dunăreanu-Vulpe, *Chestiunea bastarnilor*, în « Bul. Com. mon. ist. », XVIII, 1924, p. 177–184; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei*, Bucureşti, 1937, p. 37.

Evident şi sugestia aceasta pe care ne-o dă materialul numismatic va trebui primită cu precauţie şi rezervă şi în orice caz ea rămîne să fie documentată arheologic. Descoperirile arheologice vor avea de spus ultimul cuvînt şi aici, ca şi în atîtea alte probleme.

Reapariţia monedei romane în regiunea din nordul Moldovei şi mai departe spre nord într-o regiune limitată a Ucrainei de vest cere o explicaţie; rămîne de văzut dacă nu se poate face legătură cu tribul getic al costobocilor, amintit de aceleaşi izvoare de care am mai pomenit, şi geografic situat cam prin aceste părţi. În acest caz repartiţia monedei romane în regiunea de nord a Moldovei ar putea să ne indice o altă populaţie, în cazul nostru cea getică a costobocilor. Rămîne şi în acest caz ca cercetările arheologice, coroborate de cele numismatice, să-şi spună ultimul cuvînt.

Din studiul datei la care tezaurele monetare au fost ascunse în pămînt se pot trage o serie de concluzii istorice. Să analizăm deci din acest punct de vedere materialul documentar de care dispunem.

Metoda cea mai potrivită de adoptat în asemenea împrejurări ne pare aceea de a proceda cronologic: să strîngem pe grupe de tezaure pe cele care sînt considerate ca fiind de la aceeaşi dată şi să căutăm să aflăm cauzele pentru care ele au fost ascunse în pămînt.

În această privinţă, pe baza celor notate în prima parte a studiului nostru, în afară de tezaurele monetare despre care avem ştiri vagi că sînt din sec. II (opt descoperiri), restul se repartizează precum urmează:

a) Tezaure care se încheie cu monede din timpul lui Marc Aureliu (două descoperiri).

b) Tezaure care se încheie cu monede din timpul lui Commodus (16 descoperiri).

c) Tezaure care se încheie cu monede din timpul lui Septimiu Sever (cinci descoperiri).

d) Tezaure care se încheie cu monede din timpul lui Severus Alexander (două descoperiri).

Să le examinăm pe rînd şi să încercăm să punem în legătură ascunderea lor în pămînt cu evenimentele istorice cunoscute din izvoarele literare ale vremii.

Din prima categorie cunoaştem două tezaure monetare, referitor la care posedăm informaţii destul de ample, iar monedele, atîtea cîte au ajuns să fie cunoscute, au fost toate identificate, catalogate şi datate. Restul ştirilor rămîn vagi şi rezumative. Aceste tezaure au fost descoperite la Negri şi Oniceni şi se încheie, în ambele cazuri, cu monede de la M. Aureliu din anul 166.

Credem că nu poate fi o simplă întîmplare faptul că două tezaure au fost îngropate dacă nu chiar în anul 166, în orice caz imediat după acest an.

Faptul că în podişul Moldovei se îngroapă două tezaure în acest timp, credem că trebuie explicat, foarte probabil, în legătură cu anumite incursiuni pornite dinafara acestei regiuni (deoarece *aici se îngroapă* tezaurele) şi care aveau ca obiectiv imperiul roman. Este tocmai momentul cînd limesul dobrogean rămîne fără o apărare puternică, legiunea V Macedonica fiind mutată în anul 166 la Potaissa, iar la Dunărea mijlocie începînd sîngerosul război marcomanic.

Ascunderi de tezaure, table cerate etc., datînd din anul 167, se cunosc pe teritoriul Daciei romane. Aşa putem aminti tezaurul de la Tibodu, situat în estul Transilvaniei, în care cea mai recentă monedă se datează în anul 167 (şi poate şi tezaurul de la Reghin).

Nu putem preciza dacă la baza îngropărilor de tezaure din Moldova şi Transilvania din această etapă stă una şi aceeaşi cauză. Faptul este foarte probabil, dar ne lipseşte o documentare clară. Singura indicaţie în acest sens am putea-o avea în faptul că pentru acest an aproape totalitatea populaţiilor din estul Daciei romane a început să fie în stare de război cu imperiul roman. Ne putem gîndi la una din ele menţionate de *Vita Marci*, 22,1, fără a putea preciza care.

Grupa următoare de tezaure din Moldova a fost îngropată în timpul lui Commodus.

Înainte de a trece la analiza categoriei de descoperiri mai sus amintite, sîntem datori să ne oprim puţin şi să încercăm să găsim o explicaţie valabilă faptului de ce nu se află în Moldova tezaure îngropate în anul 170 cînd tribul costobocilor este bine cunoscut că a invadat provinciile balcanice ale imperiului roman. El a trecut prin Moesia Inferior şi a ajuns pînă în Grecia.

Cu privire la tribul costobocilor avem un studiu amănunţit al cercetătorului sovietic O. V. Kudriavţev, *Incursiunea costobocilor în provinciile balcanice ale imperiului roman* [1], care a studiat cu multă erudiţie problema.

Trebuie să reamintim concluziile la care a ajuns învăţatul citat cu privire la localizarea costobocilor, pentru a vedea apoi în ce măsură ele sînt confirmate de materialul numismatic şi a explica astfel de ce nu avem îngropate în Moldova tezaure în această etapă.

« Este necesar totuşi să remarcăm — scria O. V. Kudriavţev — că toţi cercetătorii precedenţi nu au luat în consideraţie, la localizarea costobocilor, două momente: timpurile diferite din care datează izvoarele pe care se bazează *Geografia* lui Ptolomeu şi deplasarea costobocilor spre sud, în procesul deplasării generale a triburilor din Europa centrală la jumătatea secolului al II-lea. Dacă presupunem că costobocii, plecînd din locurile lor iniţiale de aşezare de la marginea de est a Carpaţilor, — şi aceasta constituie presupunerea cea mai probabilă — ocolind munţii Carpaţi, au pătruns în partea de NE a Daciei, s-au întărit acolo, s-au infiltrat apoi în spaţiul liber între graniţa de est a Daciei romane şi Istru şi de acolo au invadat provinciile din interiorul imperiului, atunci diferitele date ale autorilor antici şi diferitele păreri ale cercetătorilor contemporani îşi găsesc o explicaţie exaustivă » (p. 64). Şi puţin mai departe: « Se poate presupune că costobocii au intrat ca un clin în spaţiul liber dintre graniţa de est a Daciei şi Istru » *(ibid.)*.

În rezumat, Kudriavţev este de părere că tribul costobocilor s-a deplasat din regiunile lui de baştină şi s-a aşezat, înainte de a invada imperiul, la hotarul răsăritean al Daciei, între Carpaţi şi Dunăre.

Spaţiul despre care vorbeşte O. V. Kudriavţev este destul de vag delimitat. Dacă autorul a avut în vedere Moldova centrală şi sudică, tezaurele monetare nu ne indică o stare de nelinişte, de lupte, caracterizată prin îngropări de monede, ci dimpotrivă, moneda romană continuă să fie primită din imperiu de către localnici şi tezaurizată. Pentru populaţiile din podişul Moldovei nimic nu s-a schimbat şi ei continuă cu imperiul aceleaşi legături ca şi mai înainte.

Mai mult, lipsa de îngropări de tezaure în podişul Moldovei în anul 170 ne poate arăta că incursiunea costobocilor din acel an *a ocolit* populaţiile getice locuitoare pe acest platou. Ei au venit pe un alt drum.

---

[1] Publicat în « V.D.I. » 1950, nr. 3, p. 56—70.

Aceasta ni se pare că este explicaţia, cel puţin pe baza materialului nostru documentar, de ce nu aflăm tezaure monetare îngropate în Moldova cu ocazia incursiunii costobocilor.

Consecinţa logică a acestor constatări documentare este că localizarea costobocilor propusă de Kudriavţev nu se verifică, iar drumul de invazie al costobocilor în anul 170 n-a trecut prin Moldova, ci prin altă parte.

O categorie aparte o formează grupa tezaurelor îngropate în timpul lui Commodus. Cantitativ, acestea impresionează prin numărul lor neobişnuit de mare: se cunosc pînă azi, în regiunea cu care ne ocupăm noi, nu mai puţin de 16 tezaure de monede romane din timpul imperiului, în care cea mai recentă monedă este din vremea lui *Commodus*. Aceasta înseamnă că în timpul acestui împărat s-a întîmplat un eveniment cu totul deosebit care a cauzat apoi ascunderea în pămînt a numeroase depozite monetare.

Înainte de a trece la analiza acestor cauze, să vedem care sînt localităţile în care s-au descoperit asemenea îngropări de tezaure. După datele pe care le avem pînă azi, astfel de tezaure au fost aflate la: Barboşi, Bîrlad, Cetăţuia, Ciumaşi, Costeşti, Ezeru, Fedeleşeni, Gura Văii, Plopana, Sascut, Adjud, Schineni, Socea (Rediu), Văleni, Bălăneşti şi Poiana Sărată.

Informaţiile de care dispunem referitor la aceste tezaure, precum şi soarta pe care a avut-o fiecare din ele, sînt felurite. Toate însă au un preţios element comun: în toate cele 16 cazuri reiese sau din datele pe care le avem referitor la ultima monedă, sau din studierea personală a tezaurului, cînd a fost cazul, că *se termină* cu o monedă din vremea lui *Commodus*.

Este evident că îngroparea unui număr aşa de important de tezaure, într-un răstimp relativ scurt, nu poate fi opera unei întîmplări oarecare. A trebuit să existe la bază un motiv puternic care a făcut ca ele să fie ascunse în pămînt.

În explicaţia unui astfel de fenomen, desigur că trebuie avut în vedere în primul rînd criza în care a intrat, tocmai în această vreme, modul de producţie al orînduirii sclavagiste. Această criză a constituit elementul fundamental pe care se vor grefa şi de care vor profita populaţiile aflate în afara hotarelor imperiului.

Dar tocmai datorită acestei crize, unele populaţii din cele amintite mai sus vor căuta să profite şi să lovească puternic statul sclavagist roman.

Să încercăm să vedem dacă în informaţiile de ordin literar ce ni s-au păstrat pentru aceste vremi şi locuri, aflăm ecoul vreunei mişcări de populaţii cu care să poată fi pusă în legătură îngroparea tezaurelor.

Într-adevăr, în două izvoare antice, Dio Casius şi *Vita Commodi* din SHA, au fost înregistrate unele evenimente în directă legătură cu problema ce ne preocupă.

Primul, Dio, Cassius LXXII, 3, 3, pomeneşte că Sabinianus a adus sub ascultarea sa 12 000 de daci mărginaşi, care fuseseră alungaţi din locuinţele lor şi care se pregăteau să ajute pe alţii, promiţîndu-le că li se va da pămînt în Dacia romană.

Acelaşi autor, puţin mai departe, LXXII, 8, 1, mai menţionează faptul că împăratul Commodus a avut şi cîteva războaie împotriva barbarilor de dincolo de Dacia, în care se ilustrează Albinus şi Niger.

Pe de altă parte, *Vita Commodi* din SHA ne dă şi ea unele indicaţii, este adevărat destul de vagi, dar totuşi preţioase. La cap. 13, 5—7, se aminteşte că în timp ce Commodus petrecea la Roma, au fost învinşi, prin

generalii săi, « maurii, dacii; au pacificat Pannoniile și au făcut să fie recunoscută puterea sa în Britannia, în Germania și în Dacia, provincii care voiau să se sustragă autorității sale ».

Textele acestea sînt cunoscute cercetătorilor și le-au interpretat fiecare în felul său. Iată un comentar pe care l-a făcut autorul *Istoriei militare a Daciei romane*: « Pe vremea cînd se întîmplau faptele povestite mai sus (sfîrșitul domniei lui Marc Aureliu și începutul domniei lui Commodus — *n. n.*), guvernator al celor trei Dacii era C. Vettius Sabinianus, despre care Cassius Dio ne spune că a supus 12 000 daci mărginași. Aceștia fuseseră alungați din locuințele lor și guvernatorul, venindu-le în ajutor, le promisese pămînt chiar în Dacia romană. Întîmplarea, nu tocmai clar redată de istoricul antic, s-a petrecut la sfîrșitul marilor războaie de la Dunăre și ea ar părea să arate una din măsurile de siguranță luate de romani pentru liniștirea Daciei.

Un pasaj din biografia lui Commodus menționează că acest împărat, prin legații lui, « a învins pe mauri, pe daci și a pacificat stăpînirea în Britannia, Germania și Dacia, de către provincialii care voiau să o înlăture ».

Un alt paragraf din istoria lui Dio spune că împăratul Commodus a avut și cîteva lupte contra barbarilor de dincolo de Dacia, în care s-au ilustrat *Albinus* și *Niger*, adversarii de mai tîrziu ai împăratului Septimiu Sever.

După A. v. Premerstein, luptele cu dacii au avut loc prin anii 182 și 183, cînd guvernatori erau *L. Vespronius Candidus* și *Pescennius Niger*, viitorul împărat.

Prin acțiunea energică a guvernatorilor, « atît dacii dinafară cît și cei dinlăuntrul provinciei au fost aduși la ascultare ».

Acestea sînt concluziile la care a ajuns cercetătorul amintit, pe baza informațiilor păstrate din izvoarele antice. Una din lipsurile acestui comentar, dar și a altora, apărute și mai înainte și după aceea, este *lipsa de preciziuni topografice*, lipsa oricăror încercări de a aprofunda problema, de a vedea unde s-au întîmplat evenimentele în chestiune, mai ales din ce cauză și apoi ce consecințe decurg de aici pentru istoria populației locale getice din Moldova. Este adevărat că știrile sînt vagi, destul de imprecise, dar conțin cîteva date și nume care ne permit să mergem mult mai departe cu interpretarea.

Elementul nou care ne ajută la aceasta, aș spune chiar ne obligă să punem evenimentele în legătură cauzală, sînt decoperirile monetare îngropate tocmai în timpul domniei lui Commodus.

Se pune întrebarea care a fost cauza directă a îngropărilor unui grup masiv de tezaure pe teritoriul Moldovei în timpul domniei lui Commodus?

Izvoarele literare și interpretările istoricilor date acestor texte ne arată în mod clar existența unor ciocniri armate între trupele romane și « populațiile barbare de dincolo de Dacia ».

Se amintește în primul rînd că, în timp ce era guvernator al Daciei Vettius Sabinianus (anul 180), un grup de 12 000 daci mărginași au fost *alungați* din locuințele lor (ἐκ τῆς οἰκείας ἐκπεσόντας), iar mai departe, Clodius Albinus și Pescennius Niger au purtat războaie cu barbarii de dincolo de Dacia: ὑπὲρ τὴν Δακίαν (este vorba de provincia romană, bine înțeles) (Cassius Dio, *loc. cit.*).

Tot în legătură cu aceste evenimente, A. Stein pune și informațiile din SHA, *Vita Comm.*, 13, 5: *Victi sunt sub eo... per legatos... Daci*, și poate de asemenea, *ibid.*, 6, 1: *Eo tempore in Sarmatia res bene gestas*... În legătură cu includerea lui Clodius Albinus și Pescennius Niger pe lista guvernatorilor

Daciei, A. Stein[1]) a întîmpinat greutăţi peste care nu a putut trece şi s-a văzut obligat să lase problema nerezolvată.

Teoretic s-ar putea emite ipoteza că triburile daco-getice din podişul Moldovei ar fi fost în război cu romanii şi aceştia din urmă le-au învins chiar pe teritoriul lor şi astfel s-ar explica ascunderea tezaurelor monetare. Această ipoteză nu se poate susţine, deorece *ascunderile de tezaure* în timpul lui Commodus nu se întîmplă numai în regiunile ce formează obiectivul nostru direct, ci *fenomenul e general în lumea barbară din răsăritul Europei.* Această situaţie a fost subliniată, între alţii, încă de L. Schmidt, iar recent de tot a fost pusă într-o lumină clară de cercetătorul sovietic V. V. Kropotkin în « V. D. I. », 1954, nr. 3, care a întocmit în acest scop o grăitoare şi amănunţită statistică, cuprinzînd toate descoperirile de tezaure monetare de pe teritoriul U.R.S.S.

Dacă fenomenul ascunderii tezaurelor monetare romane în lumea barbară depăşeşte cu mult cadrul geografic de care ne ocupăm noi, atunci şi cauza care a prezidat la ascunderea lor trebuie să fie un eveniment important care s-a întîmplat în timpul acesta şi în regiunile amintite.

Şi ştiinţa istorică cunoaşte aceste evenimente: este vorba despre imigraţia goţilor din regiunea Vistulei înspre regiunile Pontului Euxin.

În deplasarea lor, goţii au *dislocat* numeroase populaţii (triburi), care au încercat să-şi găsească noi locuinţe în altă parte. De aici a urmat o importantă perturbare ce s-a produs în lumea triburilor « barbare », aşezate în această parte a Europei.

În lumina acestui eveniment vom înţelege clar de ce Sabinianus « a supus » pe cei 12 000 de daci mărginaşi, deoarece ei au fost « alungaţi » din locuinţele lor, textul ne-o spune clar: ἐκπεσόντας

În acest caz, atît tezaurele din Moldova, cît şi o bună parte din cele amintite de V. V. Kropotkin, au drept cauză, în ultimă instanţă, imigraţia goţilor.

La rîndul lor, tezaurele monetare în cazul nostru, confirmate de textele literare, ne arată că migraţia goţilor a produs o *tulburare adîncă* în viaţa de pînă atunci a triburilor « barbare » aşezate dincolo de hotarele imperiului. Tulburarea aceasta a produs şi *modificări în etnografia acelor regiuni.* Cît de profund şi ce populaţii au fost afectate este o altă problemă. În ce ne priveşte direct şi momentan, constatăm că o parte din populaţia getică, foarte probabil din regiunea de E şi NE a Daciei romane, ce făcea parte din grupa dacilor liberi, *este alungată* din vechile sale teritorii, credem că tocmai în urma perturbaţiilor şi presiunilor exercitate de triburile din aceste regiuni, ce s-au transmis prin împingerea unora sau altora, iar rezultatul a fost că unele din ele sau poate părţi din ele, nemaiputînd rezista, au încercat să-şi caute sălaş în altă parte.

În cadrul acestui mare fenomen cred că trebuie să fie interpretate ştirile pe care ni le-au păstrat izvoarele antice.

Dacă teza pe care o susţinem şi legătura pe care o facem între migraţia goţilor şi dislocările de triburi este justă, atunci îngropările de tezaure monetare nu sînt altceva decît ecoul lor arheologic.

Cercetători mai vechi, ca B. Rappaport, L. Schmidt, fac o apropiere între deplasarea goţilor şi evenimentele care se întîmplă chiar în vremea lui

[1] *Die Reichsbeamten von Dacien,* Budapesta, 1944, p. 50—51.

Commodus la hotarele Daciei, fără însă a putea proba şi prezenţa goţilor pentru acest timp şi regiuni. În ştiinţa sovietică, cercetători ca P. N. Tretiacov, V. V. Kropotkin au subliniat de asemenea că pe la mijlocul secolului II şi în deceniile următoare se întîmplă migraţia goţilor înspre Pontul Euxin, producînd tulburări în rîndurile populaţiilor aflate în aceste regiuni. Despre o legătură în acelaşi sens, găsim opinii similare şi în lucrarea lui C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité.*

În lumina tezei de mai sus şi pe baza opiniilor învăţaţilor citaţi, să încercăm să reconstituim, atît cît ne îngăduie materialul de care dispunem, liniile mari ale evenimentelor pentru regiunea noastră.

Încă din ultimul an de domnie al lui Marc Aureliu şi apoi în tot timpul domniei lui Commodus, s-au produs în nord-estul şi estul Daciei numeroase deplasări de triburi, între care şi unele dacice. Parte din aceştia din urmă vor fi colonizaţi în cele din urmă în provincia Dacia. Triburile puse în mişcare de presiunea gotică vor devasta întreaga regiune de dealuri şi podiş a Moldovei, locuinţele în mare parte vor fi incendiate, ca cele de la Fedeleşeni, iar locuitorii vor fi obligaţi, cu acest prilej şi din această cauză, să-şi ascundă în pămînt tezaurele monetare. Îngroparea, care se extinde pe întregul podiş moldovenesc, ne arată violenţa şi suprafaţa întinsă pe care s-au desfăşurat luptele cu noile triburi.

Teritorial, obiectivul acestor populaţii cred că nu era limitat numai la regiunea Moldovei. Avem toate motivele să credem că, după ce au jefuit pe geţii din podişul Moldovei, şi-au continuat apoi acţiunea de jaf şi pradă în provincia Dacia. Drumul pe care s-a pătruns în Dacia şi apoi liniile lui mari în această provincie ne sînt trasate tot de îngropările de tezaure monetare. Este semnificativ faptul că unul din tezaure, care se încheie cu o monedă din timpul lui Commodus, a fost descoperit în localitatea Poiana Sărată, aflată tocmai în pasul Oituzului. Drumul lor mai departe în provincia Dacia este jalonat de trei îngropări de tezaure: două în Regiunea Autonomă Maghiară, la Cristur şi Ittebe, iar cel de al treilea, tocmai la Apulum.

Pentru a fixa în timp aceste incursiuni ar trebui să putem stabili în mod precis datele la care tezaurele au fost îngropate. Unele din tezaure ne îngăduie acest lucru, altele nu. Pentru moment ne vom rezuma la constatarea că tezaurele monetare ne indică mai multe date de ascundere, cuprinse între anii 180 şi 190. Un studiu amănunţit va aduce precizări de detaliu în această privinţă.

Faptul că în timpul domniei lui Commodus au fost îngropate tezaure atît în podişul Moldovei, cît şi în Dacia romană, îl explicăm ca avînd la bază aceeaşi cauză: aceleaşi triburi duşmane au invadat de abia în această etapă între anii 180—190 deopotrivă pe daco-geţii din Moldova şi provincia Dacia. S-a schimbat ceva în lumea triburilor « barbare »: vechiul echilibru care a fost în epoca anterioară s-a pierdut şi noi forţe încep să apară şi să neliniştească estul Daciei. Această deplasare a echilibrului este de căutat *în afara triburilor localnice din Moldova centrală*, deoarece, măcar pentru moment, ele însele suportă gravele *repercusiuni ale invadatorilor*. Îngropările a numeroase tezaure monetare (şi noi am citat 16 exemple) sînt o dovadă de necontestat.

Intervenţia autorităţilor militare romane din Dacia a făcut pentru moment faţă cu succes situaţiei ivite în regiunile din estul Carpaţilor, încît

în *Vita Commodi* 6, 1 a putut să se consemne «*Eo tempore in Sarmatia res bene gestas...*».

Incursiunea duşmană care a cauzat ascunderile de tezaure amintite este foarte probabil că a incendiat şi locuinţele din aşezările localnicilor pe unde a trecut. Aceasta înseamnă că arheologic va trebui să se identifice pe teritoriul Moldovei *un nivel de depuneri din această etapă care să corespundă îngropărilor de tezaure.*

O indicaţie încă discutabilă am putea-o avea în aşezarea de la Fedeleşeni, care, după cercetătorul care a lucrat acolo, şi-ar fi încheiat existenţa în această vreme.

Independent de aceasta, este foarte probabil că cercetările arheologice viitoare ce se vor executa pe acelaşi teritoriu ne vor putea prezenta exemple concludente, care ne vor îngădui să cunoaştem amănunţit *caracteristicile culturii materiale ale triburilor băştinaşe de la sfîrşitul sec. al II-lea*, fapt de o deosebită importanţă pentru etapa următoare: sec. al III-lea şi al IV-lea, cu noile lor probleme.

*

Incursiunile despre care am amintit pe baza materialului numismatic, cu toate distrugerile şi îngropările de tezaure ce au urmat, n-au avut nici pe departe un caracter catastrofal. Viaţa îşi continuă dezvoltarea ei tot pe acelaşi teritoriu şi o dovadă a acestei continuităţi de vieţuire o găsim în faptul că moneda romană aflueazǎ în aceste regiuni şi *după* incursiunile amintite. Un argument în acest sens îl găsim în faptul că în timpul lui Septimiu Sever au fost ascunse în pămînt nu mai puţin de cinci tezaure monetare.

Din studiul tezaurelor şi în urma datării monedei celei mai recente, reiese că patru din cinci depozite monetare îşi încheie acumularea cu piese ce se datează cel mai tîrziu în anul 196.

Faptul că o serie de tezaure îşi încheie perioada de acumulare în acest an şi apoi sînt îngropate în pămînt nu este întîmplător.

Izvoarele istorice ale epocii, în speţă Cassius Dio, LXXV, 3, menţionează ştirea că «sciţii» au plănuit în anul 196 un atac împotriva imperiului roman şi nu au fost opriţi decît de o puternică furtună. Sub denumirea de «sciţi» întrebuinţată de Cassius Dio, L. Schmidt propune să vedem o asociere de diferite triburi în care au intrat bastarni, daci şi goţi.

Fără să intrăm în discuţia amănunţită a acestui aspect al problemei, relevăm faptul că îngroparea de tezaure monetare exact în acest an şi în aceste regiuni nu poate fi străină de întîmplarea povestită de Cassius Dio. Mai mult, îngropările de tezaure din podişul Moldovei ne arată că evenimentul amintit s-a produs în prima lui parte, dar s-a oprit din motive încă necunoscute la estul Carpaţilor.

Este probabil că la această expediţie daco-geţii din podişul Moldovei n-au participat ca aliaţi ai celorlalte populaţii, din cauză că chiar pe solul lor avem de-a face cu îngropări de tezaure monetare, ceea ce înseamnă că ei au avut de suportat o *invazie dinafară.*

Deşi cu epoca lui Septimiu Sever numărul descoperirilor monetare scade vertiginos, ele fiind extrem de puţine în regiunea de E şi NE a Daciei, totuşi pe teritoriul Moldovei, de a cărei regiune ne ocupăm, ele vor continua

să vină, dar într-un număr mult mai mic, și se vor adăuga la cele din epocile anterioare.

În această privință cunoaștem două descoperiri în care cea mai recentă monedă este din vremea lui Severus Alexander: una la Cîndești care se încheie cu o monedă din anii 222—223, iar cealaltă la Muntenești, în care cea mai recentă monedă este din anul 228.

Afluirea și prezența monedei romane în podișul moldovean în continuare pînă la încheierea celei de-a treia decade a secolului al III-lea poate să aibă o deosebită valoare istorică.

Încetarea afluirii monedei romane în mediul barbar se datorește în primul rînd înăspririi contradicțiilor și crizei în care se zbate imperiul roman în această vreme, dar nu mai puțin adevărat este că la hotarele de est ale Daciei și în nordul Moesiei Inferior vor apărea noi populații care vor lov cu furie și, ajutați de populația locală, sărăcită și nemulțumită, vor contribui în primul rînd la slăbirea și apoi la alungarea stăpînirii romane din aceste părții

Aceste populații noi, care apar pe scena istorică a Dunării de Jos, sînt. *carpii* și *goții*.

*

Din înșirarea diferitelor descoperiri monetare, materialul cu care operăm noi ne dă indicația că în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al II-lea, precum și în primele decade ale celui următor — numismatic faptul e valabil și pentru a doua jumătate a sec. I și prima jumătate a sec. II — nu s-a petrecut nici o schimbare esențială în structura etnografică a acestei regiuni, cu toate deplasările survenite între timp chiar la unele părți sau triburi daco-getice, limitrofe Daciei romane. Trebuie să ne grăbim însă să adăugăm numaidecît că această sugestie pe care ne-o oferă documentarea numismatică va trebui să fie întărită și confirmată de descoperirile arheologice care să dovedească continuitatea de cultură de-a lungul acestui răstimp. Deocamdată asemenea date lipsesc sau sînt insuficiente.

Se pune întrebarea: nu putem cunoaște numele triburilor sau al uniunilor de triburi care locuiau în această vreme în podișul Moldovei?

Dacă pentru unele aspecte ale problemei cu care ne-am ocupat mai sus, ne-am putut referi la cercetări mai vechi, în privința numelui triburilor din această regiune ele lipsesc cu totul, deoarece lipsește materialul documentar.

Totuși, cu titlul de ipoteză, se poate face o încercare mergînd mereu pe urmele sugestiilor primite de la materialul numismatic.

Punctul de plecare al încercării noastre îl formează *Vita Marci*, 22,1 din SHA unde sînt menționate toate populațiile barbare care s-au năpustit împotriva imperiului, începînd cu anul 166, deci tocmai epoca cu care ne ocupăm noi.

Biograful împăratului le enumeră amănunțit pe fiecare, de la hotarele Illyricului și pînă în Gallia: marcomanii, variștii, hermundurii, quazii, suevii, sarmații, lacringii, burii, victualii, osii, bessii, saboces (sau cobotes), roxolanii, bastarnii, alanii, peucinii și costobocii.

Din această destul de amănunțită enumerare a populațiilor care au intrat în acțiune împotriva imperiului, s-a remarcat încă de mult faptul că numele carpilor nu figurează printre aceste seminții, deși sînt amintite unele care poate că au jucat un rol minor și atunci și după aceea. Oare nu

cumva numele carpilor nu e menţionat din cauză că ei *nu se aflau în stare de război cu imperiul?*

Or, descoperirile de tezaure monetare pe care le-am studiat mai sus ne arată că afluirea de monede romane din imperiu în podişul Moldovei a continuat în tot cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al II-lea, precum şi în primele decade ale secolului al III-lea, deşi în acest ultim răstimp într-o măsură mai mică. Aceasta poate să însemne că autohtonii din podişul Moldovei nu se aflau în război cu romanii şi au avut ei înşişi de suferit invazii din partea unor triburi care vizau imperiul.

Faptele amintite mai sus nu ne îndreptăţesc să propunem o identificare a numelui carpilor cu daco-geţii care au locuit regiunea de podiş şi dealuri a Moldovei, dar în acelaşi timp nici nu ne împiedică de a formula o ipoteză, care poate avea toate şansele să fie confirmată în viitor. De altfel, Mommsen, C. Patsch, R. Vulpe ş. a. îi aşază pe carpi în aceste părţi. Altfel near rămîne cu totul inexplicabilă constituirea unei puternice forţe getice în Moldova ce apare în conflict cu imperiul încă din timpul lui Caracalla, dar mai cu seamă în deceniile următoare, fapt care coincide cu încetarea afluirii de monede romane în această regiune [1].

Centrul, nucleul acestei forţe cu care romanii vor avea de luptat timp de mai multe secole nu putem să-l plasăm decît în acelaşi podiş al Moldovei, iar pentru a se ajunge ca pe la 238 să susţină că ei sînt mai numeroşi şi mai puternici decît goţii trebuie să presupunem o dezvoltare anterioară pe care cel puţin după datele de care dispunem, numai regiunile amintite o îngăduiau.

Dacă această ipoteză, pe care ne-o sugerează materialul numismatic va putea fi documentată şi pe cale arheologică şi prin texte, ea va contribui la rezolvarea problemei apartenenţei etnice a culturii materiale din Moldova secolului III şi IV.

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИИ ГЕТСКИХ ПЛЕМЕН В МОЛДОВЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ II ВЕКА НАШЕЙ ЭРЫ В СВЕТЕ НОВЫХ НУМИЗМАТИЧЕСКИХ ДАННЫХ

(КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Сообщение античных авторов о гето-дакийской народности на территории Молдовы во II и III вв. н. э. малочисленны и поверхностны, а материальная культура этого народа лишь теперь начинает изучаться благодаря обширным раскопкам, осуществленным Музеем Истории в Яссах. Такое положение отражается на синтетических исследованиях как румынских, так и зарубежных.

До тех пор, пока археологические исследования гето-дакийской материальной культуры в Молдове уточнят ее содержания в широком смысле этого слова, интересно обсудить и другого рода источники, а именно — нумизматические.

---

[1] Pentru invaziile carpilor în Moesia Inferior, v. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 257 şi urm.

В результате некоторых продолжительных исследований, которые будут являться объектом другого труда, могли быть собраны обнаруженные на территории Молдовы не менее 110 римских кладов и отдельных римских монет.

В настоящей работе изучены более чем 30 кладов, открытых на территории Молдовы и содержащих римские монеты — империалы.

Нужно иметь в виду, что археологические исследования этого этапа в данной области еще находятся в начальной стадии. Поэтому, все выводы, к которым приводит собранный и изученный нумизматический материал, имеют предположительный характер; это скорее указания, нуждающиеся в подтверждении продолжающихся археологических исследований. Однако следует добавить, что избранное автором направление не будет менее удачным даже в случае лишь частичного подтверждения его правильности.

Из нанесенных на карте (рис. 1) местностей, в которых были открыты эти клады, с очевидностью вытекает факт чрезвычайной важности, а именно: крупные монетные клады большей частью группируются в районе плоскогорья, холмов и соприкасающейся с ними зоны, совсем отсутствуя в степной зоне на юге и северо-востоке Молдовы (долина реки Жижиа), также как и на плоскогорье Сучавы. На севере этой зоны римские монеты появляются снова в кладах или как отдельные монеты.

Появление римских монетных кладов в этой области показывает, как это объясняет В. В. Кропоткин (В.Д.И., 1951) для СССР, присутствие оседлой народности, которая не может быть другой как гето-дакийская. Пробелы как на Сучавском плоскогорьи, так и в степном районе могут быть объяснены присутствием кочевой народности и в данном случае — бастарнами.

Вторичное появление римской монеты в верхнем бассейне Серета и Прута могло бы быть связано с гето-дакийским племенем костобоков, упоминаемом в античных источниках приблизительно в этой же местности.

Из изучения даты захоронения этих кладов вытекает предположение о существовании трех основных уровней: один времен Марка Аврелия (2 открытия), второй времен Коммода (16 открытий) и третий времен Септимия Севера (5 открытий); захоронения кладов римских монет продолжаются в первой половине III века.

Монетные клады времен Марка Аврелия в Молдове связаны с другими подобными монетными кладами в Трансильвании; они указывают на нашествие «варваров» из восточной империи (упомянутой в Vita Marci, 22,1) на гето-дакийскую территорию Молдовы (доказательством служат клады), достигших Дакийской провинции (Трансильвания), где также находятся клады, зарытые приблизительно в 167 г.

Отсутствие монетных кладов 170 г. на изучаемой территории снова открывает дискуссию о пути следования костобоков, а также о месте проникновения их в Римскую империю (Д. В. Кудрявцев).

Проведенными исследованиями было установлено не менее 16 монетных кладов, зарытых во времена господства Коммода. Связав данные об этих кладах с античными источниками, ссылающимися на события того времени в данной области (Cassius Dio, LXXII, 3,3 и LXXII, 8,1 и Vita

Commodi, 13, 5-7), можно полагать, что эти захоронения монетных кладов объясняются волнениями и переселениями племен вследствие миграции готов к северу Причерноморья. Таким образом было получено хорошо зафиксированное хронологическое доказательство о дате прохождения упомянутых народностей через восточную Молдову.

Все же, автохтонное население продолжало жить на том же плоскогорье и после этих серьезных волнений, о чем свидетельствуют не менее пяти монетных кладов, зарытых во времена Септимия Севера в 196 г.

На основании данных (Cassius Dio, LXXV, 3), эти захоронения можно связать с набегами некоторых «варварских» народов, которые те собирались совершить на империю, но которые, кажется, не имели места дальше территории Молдовы.

Местное население, получившее римскую монету, конечно, в замен продуктов, не может быть другим как карпы, о которых античные источники упоминают в III в.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Карта местонахождения кладов римских монет в Молдове во второй половине II в. и начале III в. н. э. 1 — монетные клады II в.; 2 — монетные клады, зарытые во время Марка Аврелия (166 г.); 3 — монетные клады, зарытые во время Коммода; 4 — монетные клады, зарытые во время Септимия Севера; 5 — монетные клады, зарытые во время Севера Александра.

CONTRIBUTION NUMISMATIQUE À L'HISTOIRE DES TRIBUS GÉTO-DACES DE MOLDAVIE DANS LA SECONDE MOITIÉ DU IIe SIÈCLE DE NOTRE ÈRE

(RÉSUMÉ)

Les informations des écrivains de l'antiquité au sujet de la population géto-dace du territoire de la Moldavie, des IIe et IIIe siècles, sont rares et vagues; ce n'est que maintenant que l'on commence à étudier la civilisation matérielle de ces populations, par des fouilles et des expéditions de reconnaissance de grande ampleur, du genre de celles qu'a réalisées le Musée d'Histoire de Jassy. Cette situation se reflète dans les études de synthèse des savants étrangers et roumains.

En attendant que les recherches archéologiques ayant trait à la civilisation matérielle des Géto-Daces de Moldavie en précisent le contenu, dans le sens large du mot, il est intéressant d'introduire dans la discussion une autre catégorie de sources, les sources *numismatiques*.

Par suite de longues recherches, qui feront l'objet d'une publication à part, on a pu recueillir des données sur environ 110 découvertes de trésors et de monnaies romaines isolées, faites sur le territoire moldave.

Pour l'instant, le présent travail examine plus de trente trésors de monnaies romaines impériales, découverts sur le territoire en question.

On doit tenir compte du fait qu'étant donné que nous n'ne sommes qu'au début des recherches archéologiques concernant cette étape et cette région, toutes les conclusions auxquelles poussent les matériaux numismatiques re-

cueillis et analysés par l'auteur n'ont, pour le moment, que le caractère d'une hypothèse de travail; ce sont plutôt des indications qui attendent leur confirmation des recherches archéologiques en cours, mais on doit immédiatement ajouter que les directions qu'ils indiquent ne sont pas moins suggestives et fécondes, même si elles ne venaient à se vérifier qu'en partie.

En pointant sur la carte (fig. 1) les localités où furent trouvés ces trésors, un fait ressort, qui semble particulièrement important à l'Auteur: les trésors monétaires enfouis sont massés dans la région des plateaux et collines et dans la zone de contact; ils font totalement défaut de la zone de steppe du Sud et du Nord-Est de la Moldavie (vallée de la Jijia) et du plateau de Suceava. Au Nord de cette zone, la monnaie romaine réapparaît, soit dans des trésors, soit isolément.

La découverte de trésors monétaires romains dans cette région indique, ainsi que V.V. Kropotkine (V. D. I. 1951) l'explique pour l'U.R.S.S., la présence d'une population *sédentaire*, stable, et qui ne peut être qu'une population géto-dace. Les vides constatés dans la région de steppe aussi bien que sur le plateau de Suceava semblent s'expliquer par la présence d'une population *nomade* qui, dans ce cas, pourrait être celle des Bastarnes.

La réapparition de la monnaie romaine dans le bassin supérieur du Siret et du Prut pourrait être mise en liaison avec la tribu géto-dace des Costoboces, que les sources anciennes mentionnent à peu près par là.

L'étude de la date à laquelle ces matériaux furent enterrés permet de déceler *trois niveaux* principaux: l'un datant du temps de *Marc-Aurèle* (2 découvertes), le second, de l'époque de *Commode* (16 découvertes) et le troisième, du règne de *Septime-Sévère* (5 découvertes); après quoi, on continue cependant à enfouir des trésors monétaires romains dans la première moitié du IIIe siècle.

Les enfouissements de trésors monétaires en Moldavie, au temps de Marc-Aurèle, sont mis en relation avec d'autres enfouissements similaires en Transylvanie, à la même époque, et pourraient indiquer l'incursion d'une population « barbare » venant de l'Est de l'empire — mentionnée par la *Vita Marci*, 22,1 — laquelle a également traversé le territoire géto-dace de Moldavie (pour preuve les enfouissements de trésors) et a abouti dans la province de Dacie (la Transylvanie) où l'on trouve également des trésors enterrés, vers l'an 167.

L'absence de trésors monétaires, enfouis vers l'an 170, sur le territoire étudié par l'auteur, rouvre la discussion quant à la route suivie par les Costoboces et à leur point de pénétration dans l'empire romain (O.V. Koudriavtzev).

Selon ces recherches, on a identifié pas moins de seize trésors monétaires, enfouis au temps du règne de Commode. Se référant à des sources anciennes relatives aux événements survenus à cette époque et dans ces régions — Dion Cassius, LXXII, 3, 3 et LXXII, 8, 1, ainsi que Vita Commodi, 13, 5-7 — l'auteur que ces enfouissements sont dus aux troubles et aux déplacements de tribus croit provoqués par la migration des Goths se dirigeant vers le Nord de la Mer Noire. C'est ce qui pourrait constituer une preuve, bien établie chronologiquement, de la date à laquelle les populations mentionnées ont traversé les régions situées à l'Est de la Moldavie.

Cependant, après ces troubles graves, la vie de la population autochtone continuera son cours sur les mêmes plateaux, vu qu'on ne trouve pas moins

de cinq trésors monétaires enterrés au temps de Septime-Sévère, c'est-à-dire en l'an 196.

Sur la foi de Dion Cassius, LXXV, 3, on peut mettre ces enfouissements en relation avec une expédition projetée par certàines populations « barbares » contre l'empire, expédition qui, toutefois, ne semble pas avoir dépassé ce territoire de la Moldavie.

La population autochtone qui a reçu la monnaie romaine, certainement en échange de certains produits, ne saurait être que celle des Carpes, qui commenceront à être mentionnés par les sources anciennes du IIIe siècle.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Carte de diffusion des trésors monétaires romains en Moldavie, au cours de la seconde moitié du IIe siècle et au début du IIIe siècle de notre ère. 1. Trésors monétaires du IIe siècle. 2. Trésors monétaires enfouis au temps de Marc-Aurèle (année 166). 3. Trésors monétaires enfouis au temps de Commode. 4. Trésors monétaires enterrés au temps de Septime-Sévère. 5. Trésors monétaire enfouis au temps d'Alexandre-Sévère.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul VII, nr. 1—2, 1956

TORNA, TORNA, FRATRE

O PROBLEMĂ DE ISTORIE ŞI DE LINGVISTICĂ

DE

PETRE Ş. NĂSTUREL

Luptele pe care bizantinii le-au dus împotriva avarilor încă de la sfîrşitul domniei împăratului Justinian şi sub urmaşii acestuia, Justin al II-lea, Tiberiu şi Mauriciu, umplu în bună parte unul din capitolele cele mai însemnate ale istoriei politice a veacului al VI-lea şi al VII-lea. Avarii, ajunşi stăpîni de la Nipru la Elba şi de la Baltică la Dunăre, năvăleau mereu în împărăţia bizantină, pustiind-o.

Întrebuinţînd pe avari împotriva anţilor şi a uturgurilor, Justinian îi aşezase chiar în imperiu, dîndu-le în Pannonia Secunda ţinutul Sirmium. La cîteva zile după moartea marelui împărat, urmaşul lui, Justin al II-lea nu mai voi să le plătească tributul la care Justinian se învoise faţă de ei. Se dezlănţui astfel un lung şir de războaie crîncene şi înverşunate între bizantini şi avari, cu atît mai mult cu cît împăratul nu voia să dea lui Baian, haganul acestora, oraşul Sirmium mult dorit de el. Dar barbarii i-au învins pe bizantini, aceştia fiind constrînşi să plătească tributul care, sub Tiberiu, în 574—575, fu mărit la cîte 80 000 de monede de aur pe an. Pe cînd însă Tiberiu se războia cu perşii, Baian, ivindu-se în 579 pe rîul Sava, ceru cetatea Sirmium. Între avari şi bizantini izbucni atunci un nou război care a dăinuit trei ani. În acest răstimp, Balcanii au fost pustiiţi în chip groaznic. Pe de altă parte, slavii împinşi, se pare de avari, cotropiră Tracia şi Ilíricul şi pătrunseră pînă în Grecia. Pentru a scăpa de slavi, Tiberiu s-a înţeles cu avarii care le-au smuls prada făcută şi au pus mîna pe neaşteptate asupra Sirmiului. Urcarea lui Mauriciu pe tronul împărătesc (14 august 582) strică însă înţelegerea la care ajunseseră Tiberiu şi Baian. Haganul avar năvăli în Tracia; bizantinii fură nevoiţi a mări tributul pentru ca duşmanul să plece. Dar, curînd după aceea, pe cînd împăratul Mauriciu se răfuia cu perşii, haganul avarilor rupse din nou înţelegerea. La îndemnul lui, slavii împresurară Tesalonicul (586) şi ajunseră pînă la zidurile lui Anastasius, aproape de Constantinopol, iar avarii năvăliră în Mesia. După lupte dîrze, biruinţa

a rămas de partea bizantinilor care alungară pe slavi din Tracia și respinseră peste Dunăre pe avarii învinși în fața Adrianopolului (587)[1].

Aceste întîmplări fac parte întrucîtva și din istoria poporului romîn. Într-adevăr, avarii, după ce nimiciseră puterea gepizilor, stăpîneau atunci ținutul ce alcătuiește astăzi țara noastră. Unele seminții slave din Muntenia, împinse de avari, trecură Dunărea și intrară în împărăția bizantină. În sfîrșit, după părerea unor învățați, istoria limbii romîne este strîns legată de un episod al luptelor avaro-bizantine; despre acest din urmă lucru va fi vorba aici.

Faptul de care vorbim s-a petrecut în vremea năvălirii haganului Baian în Tracia (586) și a luptelor de apărare duse de generalul bizantin Commentiolus. Pe cînd oastea acestuia era pe drum în cap de noapte ca să se năpustească în zori de zi, pe neașteptate, asupra taberei lui Baian ai cărui războinici erau răsfirați prin toată Tracia, unui catîr i s-a sucit samarul din spate, în vreme ce stăpînul lui mergea înainte. Văzînd aceasta, cei cîțiva care veneau după el, l-au strigat pe catîrgiu să se întoarcă pentru a îndrepta încărcătura. Din nenorocire pentru bizantini, vorba acestor oameni, după cum ne spune cronicarul Teofilact, i s-a părut mulțimii celor din urmă că sună ca un semnal de fugă. Și atunci ostașii, speriindu-se și crezînd că dau avarii peste ei, au luat-o la goană, poruncindu-și unii altora să se întoarcă înapoi, strigînd cu mare gălăgie «torna, torna» (τόρνα, τόρνα)[2].

Cronica lui Teofilact Simocatta a fost scrisă între anii 611—641, adică la cîteva decenii după ce această întîmplare a avut loc[3].

Același lucru, dar mai pe scurt și cu mici deosebiri, ni-l spune cu două veacuri după Teofilact și istoricul Teofan Mărturisitorul: «O vită de povară lăsînd să-i atîrne samarul, un tovarăș i-a grăit stăpînului animalului în limba părintească să îndrepte sarcina: *torna*, *torna*, *frater* (sau *fratre* după alte manuscrise)», dar catîrgiul n-a luat în seamă cuvîntul, pe cînd oștenii auzindu-l și închipuindu-și că vrășmașii dau peste ei, au luat-o la fugă, strigînd cît îi ținea gura: *torna*, *torna*[4].

Mulți istorici și filologi s-au oprit asupra acestei povestiri[5].

---

[1] L. Hauptmann, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VI-e siècle*, « Byzantion » IV, 1927—1928, p. 137—170. O bogată bibliografie cu privire la avari dă G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Budapest, 1942, I, p. 41—42.

[2] *Theophylacti Simocattae historiae*, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1887, p. 99—101. Textul întîmplării cu *torna* a fost tipărit din nou de G. Popa-Lisseanu, *Limba romînă în izvoarele istorice medievale*, în « Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. literare, » seria III, t. IX, 1940, p. 51—52 (traducerea romînească, p. 54—55, lasă de dorit).

[3] G. Moravcsik, *op. cit.*, p. 343.

[4] *Theophanis chronographia*, rec. C. de Boor, I, Lipsiae, 1883, p. 257—258. Și textul care ne interesează e reprodus de G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 52—53 (cu trad. rom., p. 55—56, care lasă și ea de dorit).

[5] Amănunte asupra părerilor unui însemnat număr de învățați romîni și străini dă Mathias Gyóni, *Az állitólagos legrégibb román nyelvemlék* (= *Das angeblich älteste rumänische Sprachdenkmal*), extras din *Egyetemes Philologiai Közlöny* (*Archivum Philologicum*), vol. 66, 1942, p. 1—12. Mulțumim și pe această cale colegei noastre Dorotea Sassu care a binevoit a ne traduce studiul învățatului ungur. Studiului lui M. Gyóni i se poate adăuga următoarea bibliografie, în parte mai nouă: D. Onciul, *Teoria lui Rösler*, «Convorbiri Literare», XIX, 1885, p. 427 sqq.; N. Iorga, *Istoria Românilor*, București, 1936, II, p. 245 și 219; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în volumul *La Dobroudja*, București, 1938 (Academia Romînă), p. 377—378; G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*: D. Russo, *Studii istorice greco-romîne. Opere postume*, București, 1939, II, p. 501, nota 1; L. Gáldi și L. Makkai, *Geschichte der Rumänen*,

Unii ca Thunmann, Şincai, Rösler, Jireček (la un moment), Hasdeu, Xenopol, Iorga, Philippide, Radu Vulpe, Popa-Lisseanu, au declarat că termenii *torna* şi *fratre* (mai degrabă decît *frater*) sînt cele mai vechi urme de limbă romînească şi dovedesc romanitatea Traciei în veacul al VI-lea.

Alţi învăţaţi, însă, începînd cu acelaşi Jireček, Ovid Densuşianu, Demostene Russo, Mutafiev, iar acum de curînd Kolias în 1938, Mathias Gyóni în 1942 şi Ferdinand Lot în 1946, nu împărtăşesc părerea de mai sus şi susţin în chip hotărît că strigătul păstrat de Teofilact şi de Teofan nu este nici cea mai veche mărturie de limbă romînească, nici o dovadă a caracterului roman al Traciei de pe atunci, ci un cuvînt ostăşesc de poruncă întrebuinţat în armata bizantină, după cum îl găsim alături de multe altele în *Strategikon*-ul zis al împăratului Mauriciu, şi însemnînd *« înapoi, stînga, împrejur »* şi nimica altceva.

De partea cui este dreptatea?

Mărturisim din capul locului că amîndouă tezele au părţi pozitive. Vom încerca să arătăm că, de fapt, departe de a se înlătura una pe alta, ele se întregesc.

Izvorul nostru de căpetenie este textul lui Teofilact, care a scris cel mult 50 de ani după întîmplare. Textul lui e foarte clar, dar, din păcate, credem că istoricii şi filologii mai sus-amintiţi nu l-au citit de-a dreptul în greceşte sau au trecut repede peste el. Totuşi numai acest text ne dă cheia adevărului.

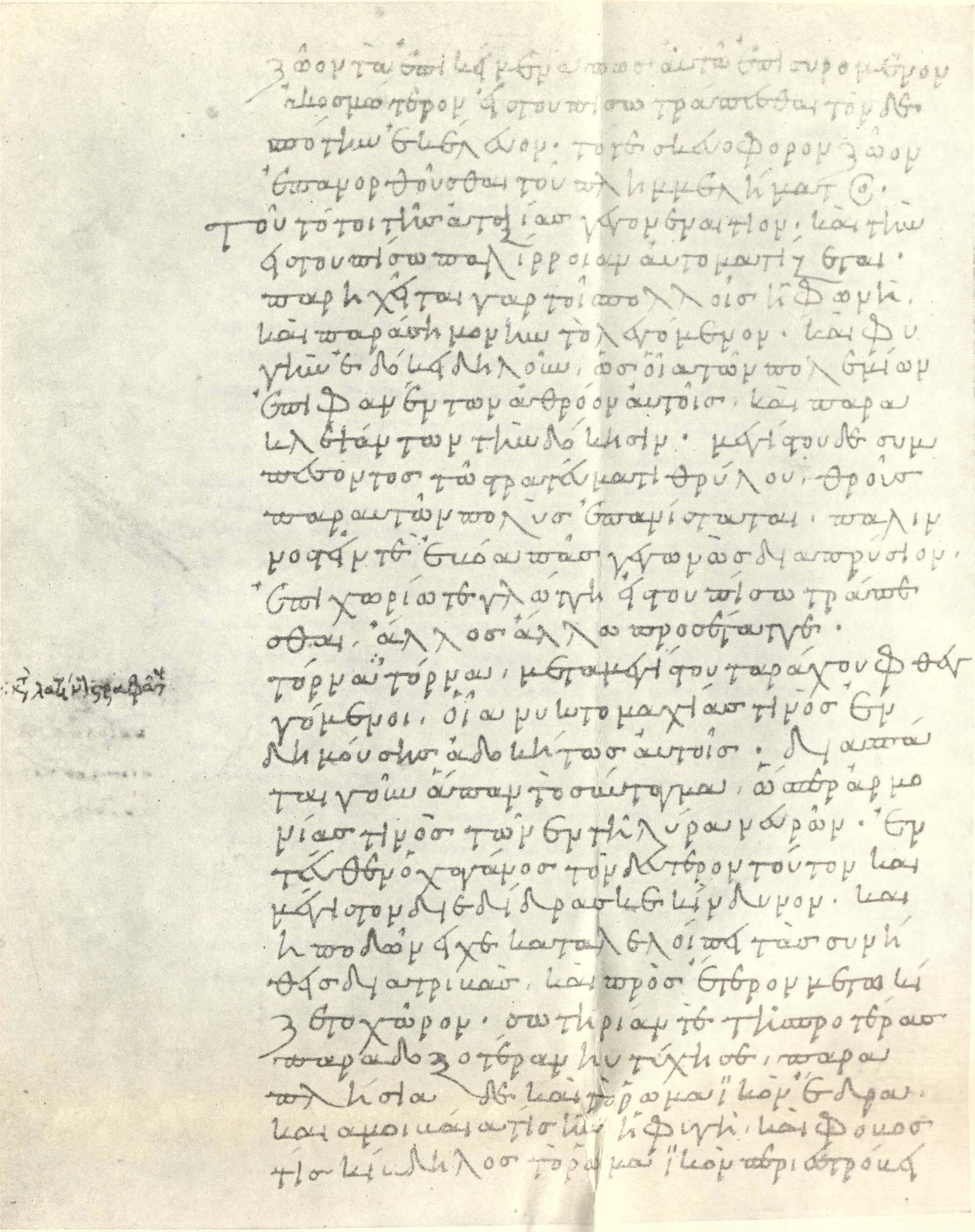
Teofilact scrie acolo foarte limpede că tovarăşii catîrgiului l-au strigat pe acesta, pentru a-i atrage băgarea de seamă asupra samarului care cădea, ca să se întoarcă înapoi (εἰς τοὐπίσω τραπέσθαι τὸν δεσπότην ἐκέλευον), dar că vorba lor le-a sunat ostaşilor aproape ca o expresie pe care o cunoşteau (παρηχεῖται γὰρ τοῖς πολλοῖς ἡ φωνή). Cronicarul adaugă că această expresie, cam cu acelaşi înţeles, li s-a părut a fi un semnal de fugă (καὶ παράσημον ἦν τὸ λεγόμενον καὶ φυγὴν ἐδόκει δηλοῦν) ceea ce tocmai a şi pricinuit panică în rîndurile armatei înfricoşate[1].

Preciziunea povestirii lui Teofilact nu a fost pînă acum luată în seamă aşa cum trebuie. Totuşi reiese foarte clar din aceste rînduri: 1) că cuvîntul întrebuinţat de însoţitorii stăpînului catîrului nu era chiar acelaşi cu cuvîntul pe care oştenii şi-au închipuit că-l aud şi 2) că, pe cînd în gura tovarăşilor lui cuvîntul însemna doar « întoarce-te » (εἰς τοὐπίσω τραπέσθαι), aşa cum susţin cu bună dreptate mai toţi cercetătorii romîni, în schimb cuvîntul aşa cum l-au înţeles ostaşii însemna « înapoi, la stînga împrejur », precum şi-au dat seama tot cu bună dreptate Jireček şi alţi învăţaţi, fiind prin urmare, după chiar mărturia *Strategikon*-ului aşa-zis al împăratului Mauriciu, un cuvînt din graiul oştirilor bizantine, rămas moştenire, împreună cu multe altele ale Romei celei vechi.

Ca să ne rezumăm părerea, cuvîntul spus catîrgiului era un termen viu, din graiul însoţitorilor lui, sunînd aproape la fel cu cuvîntul *torna* din terminologia de comandă a armatei bizantine.

Budapest, 1942, p. 35; F. Lot, *La langue de commandement dans les armées romaines et le cri de guerre français au Moyen Age*, în *Mélanges dédiés à la mémoire de Félix Grat*, Paris, 1946, I. p. 203–205.

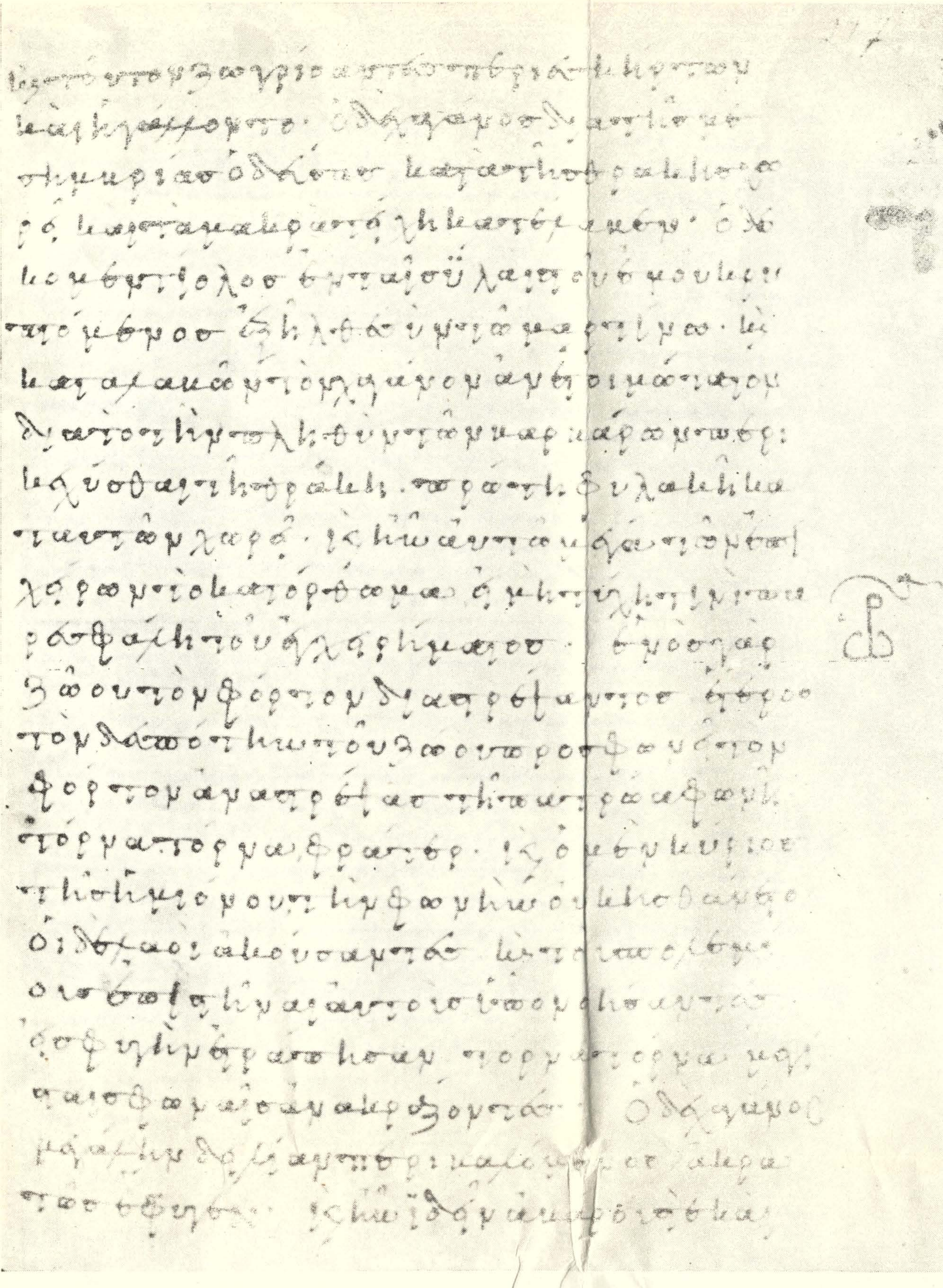
[1] Teofilact, *ed. cit.*, p. 100 (= G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 51).

Teofilact, Vatic. gr. 977, f. 52^v.

πρεσβύτερον. οἱ δὲ μακρὰν ὄντες αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς ... στρα-
τεύματος. καὶ ἐπεὶ τὸν ἴστρον ποταμὸν τοὺς ὑδρευομένους ἀπὸ τοῦ
δὲ ὄντας· ἰδὼν δὲ ὁ μάρτυς τὸν χαγάνον διαπεράσαντα τὸν
ποταμόν· πρὸς τὸν στρατηγὸν ἐσήμανεν. ὁ δὲ καὶ αὐτὸς
τὸν ποταμὸν διαπεράσας· καὶ ἡλίκοι ὤν ... τοὺς προ-
τρέχοντας τῶν ἀβάρων· τὴν μάχην ἐκράτησε. καὶ ὁ
δὲ τίμιος δεόμενος ὑποστρέψαι ... ἐπὶ τὸ
στρατηγόν. τὴν δὲ ἐπιοῦσαν ἐκράτησαν τὰς διαβάσεις
ὁ χαγάνος ἀποκλείσας ἑαυτόν. περὶ σχεδὸν ... τοῖς ...
λαοῖς. καὶ ἕκαστος ὡς ἐν χειμαδίοις ... διὰ τοῦ αὐ-
τοῦ ἔφριξαν. θηρεύονται τοίνυν ... παρὰ τῶν
ἀβάρων· καὶ καταμηνύουσιν τοῦ ἐκ ... κρυπτο-
μένου. καὶ τοῦτον ζωγρήσαντες· περὶ ... καὶ ...
λον ... ὁ δὲ χαγάνος διὰ τῆς μεσημβρίας ὥρμησε
κατὰ τὴν Θρᾴκην χώραν. καὶ τῶν μακρῶν τειχῶν κατέβαλεν.
ὁ δὲ Κομεντίολος ἐν ταῖς ὕλαις τοῦ Αἵμου ὑπο-
μένων ἐξῆλθεν ... μαρτύρων. καὶ καταλαμβάνει
τὸν χαγάνον ἑτοιμότατον. διὰ τὸ τὴν πολλὴν ... τῶν
ἀβάρων περὶ ... Θρᾴκην. πρὸς τὴν Φι-
λιππούπολιν κατ' αὐτοῦ χωρεῖ. καὶ ἦν αὐτῷ μετὰ τῶν ...
χειρῶν τὸ κατόρθωμα. εἰ μὴ τύχη τινὶ παρεσφάλη
τοῦ ἐγχειρήματος. ἑνὸς γὰρ ζώου τὸν φόρτον δια-
στρέψαντος. τῇ πατρῴᾳ φωνῇ. τόρνα τόρνα φράτρε.
καὶ ὁ μὲν κύριος τῆς ἡμιόνου τῆς φωνῆς οὐκ ᾔ-
σθετο. οἱ δὲ λαοὶ ἀκούσαντες τοὺς πολεμίους ἐ-
πεστάναι αὐτοῖς ὑπονοήσαντες. εἰς φυγὴν ἐτρά-
πησαν. τόρνα τόρνα μεγίσταις φωναῖς ἀνα-
κράζοντες. ὁ δὲ χαγάνος. μεγάλην δειλίαν ἐμβε-
βλημένος ἀκρατῶς ἔφυγεν. ἐπὶ ἰδὼν ...
... τὸ ῥωμαίοις ... διαδιδράσκοντας
... δεδοικότος. ὁ δὲ χαγάνος ἀναλαμβάνων τοὺς
... τὴν ... πόλιν παρεκάθισεν. ...

torna
tona fratre

Teofan, Paris gr. 1.710, f. 217

Forma φράτρε însă nu se citește decît în manuscrisele Parisinus Regius 1711 și Vaticanus 978[1].

În privința vechimii, manuscrisul socotit cel mai bun, Vaticanus 154, este din veacul al XII-lea, pe cînd Parisinus Regius 1711 este cu un veac mai vechi (veacul XI), iar Vaticanus 978 e cam din veacul XI–XII. De Boor, cum am mai spus, a pus în lumină deosebitele însușiri ale manuscrisului Vaticanus 154. Cît despre celelalte codice, împărțite în trei clase (una din ele cuprinde tocmai manuscrisele Parisinus Regius 1711 și Vaticanus 978), ele trădează un text tare stricat[2]. Aceasta ar fi de ajuns pentru a alege fără șovăire — așa cum a și făcut de Boor — pe φράτερ în loc de « barbarismul » φράτρε. Cu toate acestea, principiul așa-zisei *lectio difficilior* ca și vechimea lui Paris. Reg. 1711 mai mare decît a lui Vaticanus 154, ne îmbie a păstra mai degrabă pe φράτρε (fratre), formă intermediară între latinescul *frater* — *fratrem* și romînescul *frate*, pentru cele ce urmează.

Din facsimilele alăturate, reiese că cititorii își însemnau uneori observațiile pe marginea textului. Astfel în dreptul povestirii lui Teofilact din ms. Vatic. gr. 977, fila 52 verso, un cititor din veacul al XIV–XV-lea a lămurit pe τόρνα astfel: κατὰ λατίνον στραφεῦτε: adică « pe latinește întoarceți-vă » (sic) (planșa nr. I). Tot așa, poate în veacul al XV–XVI-lea, judecînd după scris, un cititor care știa latinește (de nu va fi fost vreun umanist apusean), a însemnat în marginea textului lui Teofan după Vatic. gr. 978, f. 140 verso: « torna torna frater », redînd astfel în litere latine pe τόρνα τόρνα φράτρε și îndreptînd acest din urmă cuvînt în care văzuse o greșeală (planșa nr. II).

Aceasta ne dă foarte mult de gîndit. Înțelegem astfel că și ῥετόρνα s-a putut strecura în textul unor manuscrise, pornind de la însemnările vreunui cititor și că latinescul φράτερ (frater) a putut înlătura la fel de ușor « barbarismul » φράτρε, cînd de fapt acest cuvînt trebuie să fie o formă din limba romanică de răsărit. Într-adevăr, filologic vorbind, latinescul *frater—fratrem* n-a putut ajunge la romînescul *frate* decît printr-o formă ca *fratre*. Tot așa și traducerea latinească a cronicii lui Teofan, făcută de Anastasius, bibliotecarul papei, nu poate fi un argument în sprijinul formei φράτερ, căci ori el, ori copiștii traducerii sale vor fi îndreptat în chipul cel mai gramatical « barbarismul »[3].

Dar înainte de a discuta însemnătatea acestui text pentru istoria limbii romîne, mai trebuie să răspundem întrebării pentru ce φράτρε (sau φράτερ) nu se citește în nici unul din manuscrisele lui Teofilact, care, cum am mai spus, și-a întocmit istoriile cel mult la cincizeci de ani după întîmplarea respectivă.

Problema și-a mai pus-o învățatul maghiar M. Gyóni, care este de părere că Teofilact nu a folosit istoria lui Teofan de-a dreptul, ci prin mijlocirea unor lucrări mai tîrzii, poate sub forma materialelor strînse de prietenul său Gheorghe Singhelul și moștenite de către Teofan spre a-i duce povestirea mai departe. Luînd în seamă scurtimea textului lui Teofan față de Teofilact

[1] Teofan, *ed. cit.*, I, p. 258 (aparatul critic).

[2] Teofan, *ed. cit.*, p. VII.

[3] Traducerea lui Anastasius bibliotecarul e publicată de către de Boor în ed. citată a lui Teofan, vol. II, 1885, p. 157–158 (= G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 53–54).

(astfel pentru povestirea isprăvii pricinuite de catîr, el nu are decît cîteva rînduri, pe cînd înaintaşul lui îi închină cam două pagini), M. Gyóni socoteşte cu bună dreptate că faptul că Teofan a lărgit expresiunea lui Teofilact cu încă un cuvînt (φράτρε sau φράτερ), trebuie lămurit [1]. În această privinţă el îşi însuşeşte părerea lui Franz Dölger [2], bazată pe însuşi textul lui Teofan, după care oştenii bizantini obişnuiau a se numi *frater*. Numai că Gyóni crede că, dacă aşa au stat lucrurile, au putut fi pe vremea lui Teofan, iar nu a lui Teofilact, şi că din pricina aceasta Teofan a strecurat în povestire acest cuvînt întrebuinţat pe vremea sa. E drept că nu ştim cum îşi spuneau ostaşii bizantini între ei. Totuşi dacă ţinem seamă de bogata moştenire latină a graiului folosit în oştile împăraţilor de la răsărit, ne putem întreba dacă latinescul *commilito* sau *commiles*, atestate în textele şi inscripţiile latine, nu s-ar fi putut păstra şi ele, ca să nu mai amintim de grecescul συστρατιώτης. Nu trebuie să pierdem însă din vedere că, deşi Teofan istoriseşte pe scurt legăturile bizantino-avare de pe vremea împăratului Mauriciu după bogatele ştiri păstrate de Teofilact, totuşi el mai are şi ştiri privind acest răstimp, împrumutate din alte izvoare, ca bunăoară acelea privitoare la năvălirea hunilor în Tracia în 561—562 sau la solia hermihionilor din anul 563, precum şi la alte întîmplări [3]. Prin urmare aş crede că Teofan a putut găsi povestirea întîmplării cu catîrul într-un alt izvor în care se citea τόρνα τόρνα φράτρε (sau φράτερ), în loc de τόρνα τόρνα. De altfel nu trebuie pierdut din vedere că Teofilact nu ne redă spusele însoţitorilor catîrgiului, ci numai strigătul, asemănător, al ostaşilor.

Oricum ar fi, trebuie acum, la rîndul nostru, să cercetăm dacă aceste cuvinte au sau nu vreo legătură cu romanitatea răsăriteană.

Se ştie că unii învăţaţi, mai ales romînii, văd în aceşte cuvinte cele mai vechi urme de limbă romînă, sau mai bine zis străromînească.

În 1938, însă, bizantinologul grec G. Kolias (urmat în 1942 de cel maghiar M. Gyóni) a socotit că a vedea în ele urme de limbă veche romînească este o greşeală. După dînsul, de vină a fost cuvîntul macedo-romîn «*turna*» şi cel daco-romîn «*înturna*», dar cuvîntul se mai găseşte în celelalte limbi neo-latine ca fr. *retourner*, it. *ritornare*, sp. *returnar* şi chiar în limba sîrbă, care cunoaşte pe *torniati*, etimologia lor fiind lat. *tornare* (din gr. τορνεύω). Tot după Kolias, nu Teofan ci copiştii lui ulteriori au adăugat cuvîntul φράτερ. Cît despre τόρνα este un cuvînt ostăşesc de poruncă, latinesc, păstrat în armata bizantină împreună cu multe altele, precum dovedeşte *Strategikon*-ul lui Mauriciu.

A spune că *torna* este un cuvînt viu, din partea locului unde a avut loc întîmplarea cu catîrul (Tracia) este, spune Kolias, încă o greşeală. Ἐπιχωρίῳ γλώττῃ care se citeşte în textul lui Teofilact nu înseamnă, după acest învăţat, «în limba locului» ori «în limba băştinaşilor» ci «pe latineşte». În sprijinul tezei sale, Kolias aduce două exemple din Teofilact, unde expresia ἐπιχωρίῳ φωνῇ înseamnă într-adevăr «pe latineşte».

---

[1] M. Gyóni, *art. cit.*, p. 7.

[2] Fr. Dölger, *Die «Familie der Könige im Mittelalter»*, *Historisches Jahrbuch* 1940, p. 410 (citat de noi după M. Gyóni, *art. cit.*, p. 6—7).

[3] G. Moravcsik, *op. cit.*, p. 335.

Trecînd de la Teofilact la Teofan, Kolias arată de asemenea că expresiile πατρῴᾳ φωνῇ şi πατρίῳ φωνῇ sînt sinonime cu cea de mai sus şi că ele trebuie să fie traduse prin « în limba latinească » [1].

Ne însuşim această părere, urmată şi dezvoltată şi de Gyóni, dar nu trebuie să ne scape din vedere două deosebiri de cea mai mare însemnătate. Întîi, după textul lui Teofilact, însoţitorii catîrgiului i-au spus « să se întoarne » iar ostaşii auzind aceasta şi-au poruncit de la om la om să se întoarcă strigînd « în limba latină » — ἐπιχωρίῳ γλώττῃ — « torna, torna », pe cînd Teofan ne spune că un tovarăş al catîrgiului i-a spus « pe latineşte » să se întoarcă « torna, torna, fratre » şi că oştenii au luat-o la fugă strigînd « torna, torna ».

Apoi, din povestirea lui Teofilact reiese limpede că cuvîntul spus catîrgiului însemna « a se întoarce », dar că la urechile oştenilor a sunat cam alături (παρηχεῖται γὰρ τοῖς πολλοῖς ἡ φωνή), că aşa cum ei l-au prins el însemna aproape acelaşi lucru (παράσημον ἦν τὸ λεγόμενον), şi era parcă un semnal de fugă (καὶ φυγὴν ἐδόκει δηλοῦν); şi atunci, istoriseşte Teofilact, ostaşii pierzîndu-şi capul, şi-au spus unii altora « torna, torna » şi au fugit cît i-au ţinut picioarele.

Reiese din aceasta în chip limpede şi cu totul neîndoielnic că cel puţin pentru catîrgiu şi pentru tovarăşii lui, vorba « torna » era un cuvînt din graiul lor.— la fel cu siguranţă şi φράτρε — pe cînd la urechile şi în gura oştenilor apărea, cum dovedeşte *Strategikon*-ul, ca un cuvînt ostăşesc de poruncă. Deci cel puţin catîrgiul şi tovarăşii — « fraţii » — lui au rostit un cuvînt care, din punct de vedere fonetic, se deosebea (παρηχεῖται) puţintel de ostăşescul *torna*. Cu alte cuvinte, chiar dacă oastea nu a fost alcătuită din băştinaşi [2], se aflau împreună cu ea oameni care vorbeau o limbă romanică. Aceşti oameni făceau parte din aşa-zisul τοῦλδον, care cuprindea samarele, slugile şi vitele de povară [3]. Măcar ei erau băştinaşi, în înţelesul larg al cuvîntului, căci însoţind oastea lui Comméntiolus cu prilejul războiului cu Baian, umblaseră mult desigur şi ei prin toată Bulgaria şi Dobrogea de astăzi, ceea ce ne împiedică a-i socoti ca fiind neapărat de fel din părţile Filipopolei şi Adrianopolei unde s-a petrecut întîmplarea cu *torna*. Totuşi nu e mai puţin adevărat că ei făceau parte din latinitatea răsăriteană din veacul al VI-lea, întrucît vorbeau un grai viu romanic.

---

[1] Citâm la rîndul nostru după Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, două exemple din Teofilact dovedind că πατρίῳ φωνῇ şi πατρῴᾳ φωνῇ înseamnă de fapt « pe latineşte » (s.v. βάνδον): 1). . . τὰ σημεῖα τοῦ Περσικοῦ, ἃ δὴ πατρίῳ φωνῇ βάνδα Ῥωμαῖοι κατονομάζουσι şi 2) τά τε σημεῖα τῆς παρατάξεως, ἅπερ Ῥωμαίοις εἴθισται τῇ πατρῴᾳ φωνῇ βάνδα ἀποκαλεῖν precum şi încă unul din acelaşi autor din care reiese că expresia ἐπιχωρίῳ φωνῇ este sinonimă cu cele de mai sus (s.v. τοῦλδον): τήν τε Περσικ[ὴ]ν ἐχειρώσατο, ἣν σύνηθες Ῥωμαίοις τῇ ἐπιχωρίῳ φωνῇ τοῦλδον ἀποκαλεῖν.

[2] Totuşi pe cînd în exemplele din nota de mai sus şi în cele aduse de Kolias şi Gyóni pentru a dovedi că cele trei expresii amintite înseamnă de fapt « pe latineşte », ele sînt însoţite de lămurirea că romeii (romanii) obişnuiesc a spune aşa la cutare cuvînt, în schimb această precizare lipseşte cu totul din textele lui Teofilact şi Teofan, încît s-ar putea ca vechea interpretare « în limba băştinaşilor », « în limba părintească » să fie cea bună. Cu toate acestea romanitatea Traciei în veacul al VI-lea se mai poate dovedi, cum vom vedea, datorită unui nume de munte.

[3] Vezi Du Cange, *op. cit.* (s.v. τοῦλδον) şi L. Bréhier, *Les Institutions de l'Empire byzantin*, Paris, 1949, p. 346 şi 375—376, care mai arată la pagina 356 că pînă în veacul al IX-lea, armatele provinciale bizantine purtau numele de σ ρατός şi στρά υμα: acest din urmă cuvînt este tocmai cel folosit de Teofilact.

Limba romînă se leagă de aceste două cuvinte întrucît ea se trage din romanica răsăriteană. *Fratre* are aici înţelesul atît de răspîndit în limba romînă [1] de « prieten, fîrtat, tovarăş », înţeles al lui *frater* care se întîlneşte şi în textele latineşti, chiar în limba lui Cicero. Cît despre *torna*, el înseamnă « întoarce-te », după cum dovedeşte, alături de macedo-romînă, şi limba veche romînească, aşa cum cel dintîi pare a-şi fi dat seama răposatul G. Popa-Lisseanu [2]. Aceste două urme de limbă pot fi deci socotite ca străromîne, deşi ele sînt cam la hotar între romanica răsăriteană şi limba străromînă, căci fac trecerea de la limba latină la limba noastră.

În privinţa aceasta, se pare că în limba romanică răsăriteană nu existau vocalele ă şi î [3]. Dacă ele au pătruns în limba din care se trage limba romînă (cu toate ramurile sale) în urma atingerii cu slavii, fenomenul a putut să înceapă încă din veacul al VI-lea, la începutul căruia s-a întîmplat amestecul slavilor cu populaţia romanizată[4]. Aceasta ne face să credem că cuvîntul *torna*—τόρνα, aşa cum a fost rostit către catîrgiu, putea să sune *tornă*, deosebindu-se astfel uşor din punct de vedere fonetic de ostăşescul *torna* (παρηχεῖται).

De altfel, chiar dacă oamenii pomeniţi de cronicarii bizantini nu vor fi fost de la faţa locului, totuşi, numele muntelui *Calvomuntis* (Καλβομοῦντις) [5] din Haemus arată un fonem curat romînesc(rom. *munte*, lat. *mons* — *montem*) şi caracteristic romanităţii de răsărit [6]. Dar tocmai în apropierea acestui munte se afla haganul avar, cînd a avut loc întîmplarea cu catîrul.

În încheiere τόρνα (nu ῥετόρνα), rostit poate *tornă*, era un cuvînt viu din graiul populaţiei romanice răsăritene şi poate fi socotit ca cea mai veche urmă de limbă străromînă; la fel şi φράτρε. Dar tot atunci se păstra în armata bizantină acelaşi cuvînt cu înţelesul de « înapoi » « la stînga împrejur », ceea ce a amăgit pe oştenii lui Commentiolus, punîndu-i pe fugă.

ТОРNА, ТОРNА, ФРАТРЕ
ТЕОФИЛАКТА СИМОКАТТА И ТЕОФАНА ИСПОВЕДНИКА
(КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Теофилакт Симокатта отметил в своей истории (изд. де Бора, 99—101) один инцидент, имевший место в рядах византийской армии во время войны с аварами в 586 г. Седло одного вьючного мула сдвинулось с места и некоторые из солдат закричали хозяину животного «Τόρνα, Τόρνα», что византийские воины поняли как приказ «на лево кругом», который они начали повторять, крича во все горло и бросившись бежать. Фэофан Исповедник (изд. де Бора, т. 1, 257—258) рассказывает этот случай в нескольких словах: один человек крикнул

[1] Cf. Academia Romînă, *Dicţionarul limbii romîne*, II—i, Bucureşti, 1934, p. 170 (s.v. *frate*).

[2] G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 34. Adăugăm la aceasta un exemplu din *Palia de la Orăştie*: « Bărbaţii turnîndu-se merseră la Sodom » citat, de Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, p. 843—844 (s.v. *înturna*). Cf. şi Sextil Puşcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, I, *Lateinisches Element*, Heidelberg, 1905, p. 162 (s.v. *torn*).

[3] *Gramatica limbii romîne*, Ed. Acad. R.P.R., Bucureşti, 1954, I, p. 77.

[4] Al. Rosetti, *Influenţa limbilor slave meridionale asupra limbii romîne* (sec. VI—XII), Ed. Acad. R.P.R., 1954, p. 74.

[5] Teofilact, *ed. cit.*, p. 99,

[6] G. Popa-Lisseanu, *art. cit.*, p. 15.

погонщику мула Τόρνα, Τόρνα, φράτρε (вернее, чем φρέτεφ,) а воин, думая, что враг нападает, побежали, крича «Τόρνα Τόρνα» «налево кругом».

Одни из ученых (Рослер, Жиречек, Хашдеу, Иорга, Филиппиде, Вульпе, Попа-Лисяну и др.) видят в словах «торна» и «фратре» самые древние проявления румынского языка в его становлении.

Другие исследователи, как тот же Жиречек, Денсушяну, Мутафчиев, Колиас, Дьони, Лота и др. считают, что слово «Torna», фигурирующее среди военных слов, романского происхождения и часто встречающееся в «Стратегиконе» императора Маврикия, принадлежит военному языку и обозначает «налево кругом», не имея никакого отношенияк к формированию румынского языка.

Автор статьи показывает, основываясь на греческом тексте Теофилакта, что слово, которое кричали погонщику мула, принадлежит языку этого человека и его товарищей (являющихся воинами действующей армии, но из-за рокового совпадения оно прозвучало в ушах солдат почти одинаково (παρηχεῖται, παράσημον ἦν τὸ λεγόμενον) с командой «τόρνα», к которой они привыкли, что и явилось причиной их бегства.

Следует исключить вариант ῥετόρνα из некоторых рукописей. Наоборот, вариант φράτρε, встречающийся в других работах, должен быть предпочтен форме φράτερ, ибо он показывает переход от латинского к румынскому языку. Заметки в этом смысле на полях некоторых рукописей помогают понять этот процесс изменения текста.

Итак, слова «торна» и «фратре» принадлежат исключительно романскому восточному языку (из которого сформировался румынский язык), но инцидент с мулом подтверждает в то же время и показания «Стратегикона».

LE ΤΟΡΝΑ, ΤΟΡΝΑ, ΦΡΑΤΡΕ DE THÉOPHYLACTE SIMOCATTA ET DE THÉOPHANE LE CONFESSEUR

(RÉSUMÉ)

Théophylacte Simocatta a consigné dans son Histoire (édition de Boor, pp. 99—101) un incident survenu en 586 dans les rangs de l'armée byzantine, lors de la guerre contre les Avars. Le chargement d'une bête de somme s'étant déplacé, on cria au maître de l'animal « *torna*, *torna* », cri que les soldats de Byzance comprirent comme l'ordre de faire demi-tour et qu'ils se répétèrent à tue-tête en prenant la fuite. Théophane le Confesseur (éd. de Boor, vol. I, pp. 257—258) raconte ce fait divers en quelques lignes: un homme ayant appelé le conducteur du mulet d'un *torna*, *torna fratre* (plutôt que *frater*), les soldats se croyant attaqués se débandèrent en hurlant *torna*, *torna*, « demi-tour ».

Certains savants (comme Rösler, Jireček, à un moment donné, Hasdeu, Iorga, Philippide, Radu Vulpe, Popa-Lisseanu, etc.) voient dans ces mots — *torna* et *fratre* — les deux plus anciens témoins de la langue roumaine en formation.

D'autres érudits, à commencer par le même Jireček, Ovid Densuşianu, Moutaftchiev, Kolias, M. Gyóni, Ferdinand Lot, etc. soutiennent que *torna*, qui figure parmi les termes militaires d'origine romaine, dont pullule le *Stratégikon* attribué à l'empereur Maurice, appartient au langage des camps, signifie « demi-tour » et n'a rien à voir avec la formation du roumain.

L'auteur de l'article montre, en se fondant sur le texte grec de Théophylacte, que le mot crié au muletier appartenait à son langage et à celui de ses compagnons (lesquels s'encadrent dans le τοῦλδον des troupes en campagne), mais que, par une fatale coïncidence, il eut aux oreilles des soldats à peu près la même résonance (παρηχεῖται, παράσημον ἦν τὸ λεγόμενον) que le terme de commandement *torna*, qui leur était familier, d'où leur débandade.

Il faut rejeter la variante ῥετόρνα qu'offrent certains manuscrits. Par contre, la variante φράτρε de certains codices est à préférer à la forme φράτερ car elle montre la transition du latin au roumain. A cet égard, les annotations marginales de certains manuscrits aident à saisir ce processus d'altération du texte.

En conclusion, *torna* et *fratre* appartiennent effectivement au roman oriental (dont est issu le roumain), mais l'incident du mulet confirme du même coup les informations du *Stratégikon*.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul VII, nr. 1—2, 1956

SIGILIUL UNUI IERARH AL ROSIEI ÎN AŞEZAREA DE LA GARVĂN (regiunea Galaţi)

DE

I. BARNEA

În rapoartele anuale de săpături ale şantierului arheologic *Dinogetia* şi într-un studiu publicat în ultimul timp [1], s-a atras atenţia asupra unei categorii de obiecte mărunte, a căror origine kieveană este bine stabilită. Săpăturile din anul 1954 ale aceluiaşi şantier arheologic au dat la iveală un mic *sigiliu de plumb*, care prezintă o deosebită importanţă pentru istoria relaţiilor dintre aşezarea feudală timpurie (sec. X-XII) de la punctul Bisericuţa, satul *Garvăn*, şi Rusia kieveană. Acest sigiliu aduce totodată o contribuţie nouă la cunoaşterea istoriei vechi a poporului rus. Din cauza dublei sale însemnătăţi, am socotit necesară examinarea separată a micului obiect.

Sigiliul de plumb descoperit în vara anului 1954 la Bisericuţa-Garvăn s-a găsit la adîncimea de 0,35 m de la nivelul actual al solului, în pămîntul afînat de umplutură al gropii bordeiului nr. 168. Acest bordei aparţine categoriei de bordeie incendiate în a doua jumătate a secolului al XI-lea, poate chiar cu prilejul atacului uzilor, din anul 1065 [2], şi atribuite penultimului nivel de locuire al aşezării feudale timpurii. Sigiliul are diametrul de 1,7 cm şi grosimea de 0,3—0,4 cm, aflîndu-se în stare bună de conservare (fig. 1, a—d). În două puncte opuse ale marginii de sus şi de jos, se păstrează urmele lăsate de sfoara sau şnurul de care era prins plumbul sigilar.

Pe aversul sigiliului se afla chipul Maicii Domnului Vlahernitisa, reprezentată bust, cu mîinile ridicate în atitudine de orantă, purtînd pe cap « vălul sfînt » (ἡ ἁγία σκέπη), iar pe piept un medalion cu figura lui Hristos. Este tipul iconografic cunoscut sub numele de « Episkepsis », întîlnit cu începere din secolul al X-lea şi folosit adesea pe medalioanele şi sigiliile bizantine. Iniţialele $\overline{\text{M}}$ (ştearsă aproape în întregime) şi $\overline{\Theta}$, de o parte şi de alta a capului, înlocuiesc, din lipsă de spaţiu, prescurtarea $\overline{\text{MP}}\ \overline{\Theta\Upsilon}$, întrebuin-

---

[1] *Studii şi referate privind istoria Romîniei*, Ed. Acad. R.P.R., Bucureşti, 1954, partea I, p. 195—206.

[2] *Ibidem*, p. 217.

ţată de obicei pentru numele grecesc al Maicii Domnului (Μήτηρ Θεοῦ). Exemple ale unei astfel de înlocuiri a prescurtării obişnuite prin cele două iniţiale se întîlnesc mai rar, dar ele nu lipsesc de pe sigiliile bizantine din secolele X-XII [1].

Pe revers, sigiliul poartă o scurtă legendă metrică (trimetru iambic), în limba greacă, scrisă în patru rînduri, cu litere în relief, înalte fiecare

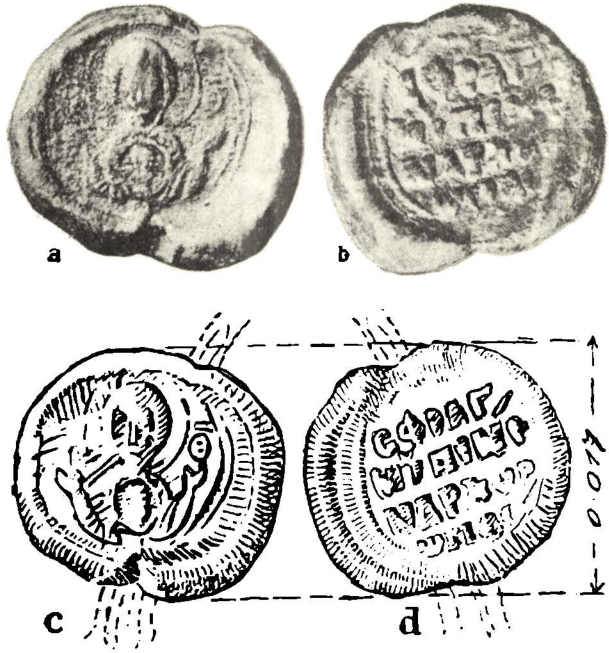

Fig. 1. — Sigiliul lui Mihail, arhipăstorul Rosiei (1130—1145).

de 0,15—0,2 cm. Deşi cîteva litere din partea dreaptă, jos, sînt mai şterse decît celelalte, totuşi textul se poate citi destul de uşor. Cuprinsul lui e următorul:

CΦΡΑΓ	Σφραγ[ὶς]
ΜΙΧΠΙΜΕ	Μιχ[αὴλ] π[ο]ιμε-
ΝΑΡΧΟΥΡ	νάρχου ῾Ρ-
ωCΙΑC	ωσίας

În traducere: « Sigiliul lui Mihail, arhipăstorul Rosiei ».

Aspectul grafic al legendei nu prezintă aproape nimic neobişnuit. Prescurtările CΦΡΑΓ, pentru cuvîntul σφραγίς [2] şi ΜΙΧ (cu Χ deasupra),

[1] G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris, 1884, p. 15—16 şi urm., p. 56, 209, 399, 481, 619, 655; J. Ebersolt, *Sanctuaires de Byzance*, Paris, 1921, p. 50—51, fig. 9; L. Bréhier, *L'art chrétien*, Paris, 1928, p. 118—119; V. Laurent, « Byzantion », Paris-Bruxelles, 1930, t. V, fasc. 2, 1929—1930, p. 641, nr. 2; A. Grabar, *Martyrium*, t. II: *Iconographie*, Paris, 1946, p. 348.

[2] G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 107, 116, 141, etc.; V. Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, Atena-Bucureşti, 1932—1937, nr. 381, 383, 384, etc.

pentru numele Μιχαήλ [1], sînt adesea folosite. Înlocuirea diftongului οι cu vocala ι, în substantivul ποιμενάχρης, este uşor de înţeles pentru vremea de cînd datează sigiliul şi din cauza lipsei de spaţiu a acestuia. Trebuie menţionat totuşi că sigiliul de la Garvăn este singurul cunoscut în care acest cuvînt se prezintă cu o astfel de anortografie.

Conţinutul legendei arată clar că sigiliul a aparţinut unui ierarh al Rosiei, cu numele Mihail, care, după condiţiile de găsire ale micului obiect, după tipul iconografic reprezentat pe sigiliu şi după caracterele epigrafice ale legendei, trebuie căutat către sfîrşitul secolului al XI-lea şi în prima jumătate a secolului al XII-lea e.n.

Într-adevăr, titlul de ποιμενάρχης s-a dat totdeauna ierarhilor bisericii creştine, de preferinţă arhiepiscopilor şi mitropoliţilor. Astfel, dintre sigiliile bizantine pe care le cunoaştem, numai patru cuprind un asemenea titlu, toate avînd legende metrice. Două din acestea aparţin la doi arhiepiscopi « ai bulgarilor », unul din secolele XI-XII, iar celălalt din secolul al XIII-lea. Al treilea sigiliu poartă numele unui mitropolit al Laodiceei din Frigia, care a trăit în secolul al XII-lea, iar al patrulea, pe acela al unui « arhipăstor al Tebei », foarte probabil din Beoţia, unde se ştie că, în secolul al XII-lea, a fost sediul unei mitropolii [2].

Cine era « Mihail, arhipăstorul Rosiei »?

Dintre toţi episcopii şi mitropoliţii Rusiei, de la creştinarea acesteia pînă la marea invazie a tătarilor, din anul 1240, singurii cu precizie identificaţi ca purtînd numele Mihail sînt un episcop de Iuriev (pe rîul Ros) şi un mitropolit de Kiev [3].

Episcopul Mihail de Iuriev este amintit de cronicile vechi ruseşti în anul 1072, ca luînd parte la ceremonia transportării moaştelor sfinţilor Boris şi Gleb de la Vîşgorod la Kiev, şi în anul 1073, cu prilejul sfinţirii unei biserici, în lipsa mitropolitului grec Gheorghe al Kievului, care era plecat la Constantinopol.

Mihail, mitropolitul Kievului, este al unsprezecelea ierarh pe scaunul metropolitan al acestui oraş, fiind grec de origine, ca şi alţi predecesori ai săi. Mitropolitul Mihail a sosit de la Constantinopol la Kiev, în anul 1130. În legătură cu activitatea sa, izvoarele scrise au înregistrat mai multe evenimente. Astfel, unele cronici vechi ruseşti ne informează că, chiar în anul sosirii, Mihail a hirotonit ca episcop de Novgorod pe un oarecare Nifon. În anul 1134, el pune şi scoate de sub interdicţie oraşul Novgorod, unde chiar poposeşte, în ultima lună a anului, fiind primit cu mult alai. În schimb,

---

[1] G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 71 şi 582, nr. 4; R. Demangel-E. Mamboury, *Le quartier des Manganes et la première région de Constantinople*, în « Recherches françaises en Turquie », 2, Paris, 1939, fig. 195, 5,8, 18; fig. 196, 2, 13; pl. XIII.

[2] V. Laurent, *op. cit.*, nr. 264, 491, 527 şi 712; *idem*, « Byzantion », tom. V, fasc. 2, 1929–1930. p. 631–632, 652–654; Nil Doxapatrii, *Migne*, P. G., t. 132, col. 1109;G.D. Kapsalis, Θῆβαι, în Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαδεία t. 12. Atena 1930, p. 640, Cf· Teodor Studitul, în *Migne*, P.G., t. 99, col. 816, B.c.: ποιμνιάρχης şi Vasile Ahridinul arhieps. Tesalonic, în *Migne*, P.G., t. 119, col. 929, C: ἀρχιποιμήν. Pentru episcopi sigiliile folosesc titlul: ποιμήν,

[3] Datele de mai jos cu privire la cei doi ierarhi se află la N. de Baumgarten, *Chronologie ecclésiastique des terres russes du Xe au XIIIe siècle*, în « Orientalia christiana », 1, Roma, 1930, vol. XVII, p. 161, 163; anii 1072–1073; 1130–1147. A se vedea, pe lîngă bibliografia indicată de acest autor, M.D. Priselkov, Очерки по церковно-политичесгой истории Киевской Руси X-XIIвв, S. Petersburg, 1913, p. 337–338, 341, 368–370.

încercarea sa de a împiedica pe locuitorii Novgorodului să atace pe cneazul Gheorghe al Suzdalului nu e ascultată. Mai mult, mitropolitul împreună cu toţi însoţitorii săi sînt împiedicaţi să plece pînă în luna februarie a anului următor, pentru a nu da de ştire duşmanilor despre pregătirile de război care se făceau atunci la Novgorod. În anul 1136, mitropolitul Mihail contribuie la împăcarea lui Iaropolk al II-lea Vladimirovici, cneazul Kievului, cu Vsevolod Olgovici, cneazul Cernigovului. Mai tîrziu cu un an, acelaşi mitropolit hirotoneşte pe primul episcop al Smolenskului, un oarecare Manuel, grec de neam. Un alt grec e ridicat pe tronul episcopal din Vladimir-Volînsk. În anul 1139, după moartea lui Iaropolk al II-lea, mitropolitul Mihail, în fruntea clerului, merge în întîmpinarea lui Viaceslav Vladimirovici, după cum era obiceiul la sosirea noului cneaz al Kievului. Prin mijlocirea ierarhului grec, Viaceslav negociază cu Vsevolod de Cernigov cedarea tronului de Kiev. În anul 1141, mitropolitul Mihail sfinţeşte pe episcopul de Pereiaslavl, iar cu doi şi trei ani mai tîrziu, pe episcopii de Cernigov, Poloţk şi Turov.

În anul 1145, silit foarte probabil de curentul potrivnic numărului mare al ierarhilor şi călugărilor greci din Rusia, mitropolitul Mihail pleacă pentru totdeauna la Constantinopol. Înainte de părăsirea Kievului, el interzice să se mai slujească în catedrala Sfintei Sofii din acest oraş, pînă cînd va sosi de la Constantinopol un nou mitropolit, sfinţit de patriarh. Însă voinţa sa şi curentul grecofil este învins de curentul de eliberare a bisericii ruseşti de dependenţa ei faţă de Bizanţ. În fruntea acestui curent, care se confunda cu năzuinţele poporului rus, se afla de data aceasta marele cneaz al Kievului Izeaslav al II-lea Mstislavici. La propunerea lui, este ales în anul 1147, ca mitropolit al Kievului, învăţatul călugăr rus Clement din Smolensk [1]. Cît despre grecul Mihail, nu se mai ştie nimic, decît că în anul 1171 trăia la Constantinopol, în vîrstă de peste 80 de ani [2].

Întrebarea ce se pune este căruia dintre cei doi ierarhi amintiţi mai înainte îi aparţine sigiliul descoperit în aşezarea feudală timpurie de la Garvăn?

Acest lucru îl arată în bună parte titlul de « arhipăstor », acordat de obicei arhiepiscopilor şi mitropoliţilor. Un răspuns mai precis îl dă limba legendei de pe revers, care indică pe mitropolitul Mihail al Kievului, ca unul care era grec de neam. Cel mai limpede însă arată cui a aparţinut sigiliul, atributul Ῥωσίας, care reprezintă numele diocezei eclesiastice pe care o conducea « arhipăstorul Mihail ».

Termenul « Rosia » se întîlneşte mai întîi în izvoarele literare bizantine. În secolul al X-lea, unele dintre aceste izvoare îl întrebuinţează deseori [3], alături de cuvîntul Ῥῶς, mult mai vechi şi mai răspîndit [4]. Prin cuvîntul « Rosia » scriitorii de limba greacă numeau ceea ce cronicile vechi ruseşti înţelegeau prin expresiile « Rus » şi « Ruskaia zemlia », adică în primul rînd şi de obicei teritoriul kievean cu regiunea rîului Ros şi a Niprului mijlociu,

---

[1] Pentru amănunte, a se vedea N. de Baumgarten, *op. cit.*, p. 72—74 şi B. Grekov, *La culture de la Russie de Kiev*, Moscova, 1947, p. 55, 59, 60, 63.

[2] N. de Baumgarten, *op. cit.*, p. 73, nota 1.

[3] Const. Porfirogenetul, *De administrando imperio*, Budapesta, 1949, ed. Gy. Moravcsik, cap. II, 4, 8; VI, 5, IX, 1,3,5; 67; XXXVII, 42, 43, 47; XLII, 4, 62.

[4] B.A. Rîbakov, « Советская Археология », t. XVII, 1953, p. 49—50, 61, 91, nota 2 şi p. 100.

iar, în general, totalitatea teritorială a slavilor de răsărit [1]. Împăratul Constantin Porfirogenetul [2] şi cronicarii bizantini Cedren-Skylitzes [3] şi Ioan Zonara [4] numesc, primul pe cneazul Igor şi ceilalţi doi pe cneazul Sviatoslav al Kievului, cu titlul de «conducător al Rosiei» (ἄρχων ῾Ρωσίας). Asemănarea dintre această titulatură şi cea din legenda sigiliului de la Garvăn este cum nu se poate mai grăitoare. Existenţa unui singur mitropolit la Kiev, nu numai pentru «Pămîntul rusesc», în înţelesul restrîns al cuvîntului, dar pentru întregul teritoriu locuit de slavii răsăriteni, în perioada de timp ce ne interesează, îi da dreptul acestuia să se intituleze «arhipăstorul Rosiei», aşa după cum cneazul, care îşi avea reşedinţa în acelaşi oraş, era socotit «conducătorul Rosiei».

În afară de Rosia propriu-zisă, unele izvoare din secolul al XII-lea mai menţionează o Rosie, care în cazul de faţă merită de asemenea să fie luată în seamă. Astfel, în harta din anul 1154 a geografului arab Idrisi, este amintit un oraş cu numele « Rusia, ai cărui locuitori sînt în război continuu cu cei din Matracha ». Despre acest oraş se spune că era aşezat pe malul unui rîu cu acelaşi nume, care izvoreşte din munţii Cocaia. Oraşul Rusia se afla la distanţă de 27 mile de Matracha (Tmutarakan) [5]. După interpretarea recentă a arheologului sovietic B.A. Rîbakov, prin oraşul Rusia trebuie înţeles vechiul Korcev, astăzi oraşul Kerci, iar prin rîul Rusia, rîul Severski Doneţ, care în vremea «Cîntecului oastei lui Igor» se numea «Marele Don». Idrisi, ca toţi călătorii care nu cunoşteau decît litoralul Mării Negre, fără să pătrundă în Marea de Azov, considera strîmtoarea Kerci drept gura rîului Don. În felul acesta se explică afirmaţia geografului arab că oraşul Rusia se afla pe malul rîului cu acelaşi nume [6].

Într-un act din anul 1169, provenind de la împăratul bizantin Manuel Comnenul, ale cărui privilegii au fost reînnoite de o diplomă dată de Isaac Anghelos, la 1192, se interzicea corăbiilor genoveze să facă comerţ în ţinuturile Rosiei (῾Ρωσίας) şi Matrachei, aflătoare atunci în stăpînire bizantină. Sub aceste nume trebuie înţelese aceleaşi oraşe de mai înainte, aşezate unul pe un mal şi altul pe celălalt ale strîmtorii Kerci [7]. Legătura între aşezarea feudală timpurie de la Garvăn şi oraşul Rosia se putea face pe Dunăre şi, mai departe, pe drumul maritim care, pornind de la Constantinopol continua pe lîngă ţărmurile de vest şi nord ale Pontului Euxin, pînă la Tmutarakan. Acest oraş ajunsese un mare port comercial şi «punctul de întoarcere al itinerariilor Mării Negre» [8]. Descoperirea în aşezarea de la Garvăn

---

[1] B. A. Rîbacov, „Советская Археология", t. XVII, 1953, p. 28, 34, 35, 37, 39, 99, 103 – 104; M.N. Tihomirov. «Вопросы Истории», 1953, fasc. 11, p. 93–96; *Очерки истории СССР IX–XIII* BB., Ed. Acad. de Ştiinţe a U.R.S.S., Moscova 1953, p. 69–79 şi *Atlas*, hărţile nr. 1,3, 4, 6. Cf. Nil Doxapatrii, *op. cit.*, col. 1105–1106: ἡ μεγάλη ῾Ρωσία.

[2] Const. Porfirogenetul, *op. cit.*, cap. 9, r. 5.

[3] G. Cedren, *Hist. compendium*, Bonn, 1839, t. II, p. 372, r. 10. Cf. *ibid.*, p. 478, r. 20–21.

[4] I. Zonara. *Epitome historiarum*, Bonn, 1897, t. III, cartea XVI, cap. 27, p. 513, r. 8.

[5] Edrisi, *Géographie*, trad. fr. de A. Jaubert, Paris, 1840, t. II, p. 395–396, 400–401.

[6] B. A. Rîbakov, «Краткие сообщения» (ИИМК) 1952, fasc. 43, p. 13, 16–20, 24, fig. 8, 14.

[7] Textul actului se află la Fr. Miklosich – I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, Viena, 1865, t. III, p. 35; A.A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 144–145 şi N. Bănescu, «Anal. Acad. Rom., Mem. Secţ. ist.», seria III, t. XXIII, 1941, p. 120 şi 129, înţeleg prin «Rosia» din acest act ţinutul de la gura Donului; B. A. Rîbakov, *op. cit.*, p. 19, precizează că este vorba de oraşul Kerci.

[8] B.A. Rîbakov, *op. cit.*, p. 18, 19, 44.

a unor elemente de cultură materială foarte asemănătoare cu cele din centrele de pe țărmul de nord al Mării Negre constituie o bună dovadă în această privință [1]. De aceea, judecînd din acest punct de vedere, ar fi posibil ca sigiliul despre care e vorba să provină din orașul Rosia (Kerci). Pînă acum însă nu se cunoaște nici un ierarh cu numele Mihail, a cărui reședință să se fi aflat în secolele XI-XII în acest oraș, deși urmele creștinismului și ale unui scaun episcopal urcă aici, în anticul Pantikapaion (Bosporos), pînă în secolele III și IV ale e.n. [2], iar din perioada de timp ce ne interesează s-au identificat chiar unii « arhiepiscopi », care însă se intitulează « ai Bosporului » [3], niciodată « ai Rosiei ». Singura ipoteză valabilă rămîne prin urmare aceea că sigiliul descoperit în vara anului 1954 la Bisericuța-Garvăn aparține lui Mihail, mitropolit al Kievului între anii 1130 și 1145.

În ceea ce privește termenul grecesc 'Ρωσία, sigiliul bizantin de la Dinogetia-Garvăn este, ca vechime, al doilea document arheologic cunoscut pînă în prezent pe care se întîlnește această denumire. Primul este tot un sigiliu bizantin de plumb, publicat de G. Schlumberger încă din a doua jumătate a secolului trecut [4]. El aparține Teofanei, fiică a cunoscutei familii bizantine Muzalon, căsătorită pe la anul 1082 cu cneazul rus de Cernigov Oleg Sviatoslavici, care a fost și cneaz al Tmutarakanului, între anii 1074 și 1079 și 1083 și 1094 [5]. Identificarea acestei « arhontise a Rosiei », cum se intitulează în acel sigiliu (...Θεοφανοῦ ἀρχοντήσῃ 'Ρωσίας τῇ Μουζαλωνήσῃ), cu soția unui oarecare Muzalon, conducător (ἄρχων) al unei theme sau provincii bizantine cu numele « Rosia », de la gurile Donului [6], pare puțin probabilă, deoarece o astfel de themă bizantină nu e cunoscută. Existența ei nu rezultă clar nici din legenda sigiliului. Se știe, dimpotrivă, că « Rosia » este numele vechi al orașului Kerci, iar titlul de ἄρχων, după care și soția cneazului Oleg Sviatoslavici se numea ἀρχόντισσα era un termen obișnuit la bizantini atît pentru cneazul Rusiei kievene, cît și pentru alți prinți străini [7]. Dacă pentru secolul al XII-lea se poate totuși vorbi despre un teritoriu cu numele « Rosia » în regiunea Donului, acesta nu este altul decît podișul central rusesc, de unde izvorăsc toți afluenții Donețului. Acolo se afla regiunea despre care Idrisi afirmă că era locuită de « turci cunoscuți sub numele de Rûs » și tot în acea parte presupunem că trebuie așezată așa-numita « Rusie exterioară », menționată de același geograf arab [8].

Prezența sigiliului amintit în așezarea de la Bisericuța-Garvăn trebuie pusă în legătură cu vreo scrisoare trimisă de ierarhul grec de la Kiev unui alt ierarh, foarte probabil unui episcop de același neam cu el, aflător în acest loc. Crucea pectorală-relicviar, din aur cu pietre semiprețioase, descoperită mai înainte, este cel dintîi indiciu al existenței unui episcop în așe-

---

[1] « S.C.I.V. », V, 1954, nr. 3—4, p. 525—527.

[2] V.F. Haidukevici, Боспорское царство, Moscova-Leningrad, 1949, p. 465—466; H. Leclercq, *Kertch*, în *Dict. d'archéol. chrét. et de liturgie*, Paris, 1928, t. VIII, 1, col. 728—732.

[3] Le Quien, *Oriens christianus*, Paris, 1740, t.I, col. 1327—1328.

[4] G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 432—433.

[5] B.A. Rîbakov, *op. cit.*, p. 19; B. Leib, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle*, Paris, 1924, p. 170.

[6] N. Bănescu, *op. cit.*, p. 130—132.

[7] Constantin Porfirogenetul, *De cerimoniis aulae byzantinae*, Bonn, 1829, cartea II-a, cap. 48, p. 681—691. Cf. N. Bănescu, *op. cit.*, p. 131. A se vedea și mai sus p. 193,

[8] Edrisi, *op. cit.*, p. 399, 401, Cf. B. A. Rîbakov, *op. cit.*, p. 20, 24, 38.

zarea de la Dunărea de Jos [1]. Sigiliul de faţă constituie o dovadă mai mult în acelaşi sens, aducînd date mai precise şi subliniind încă o dată caracterul feudal al aşezării. El arată, în plus, rolul ierarhiei bisericeşti în orînduirea feudală a centrului de viaţă unde a fost găsit. Centrul superior de care va fi depins din toate punctele de vedere aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn va fi fost Dorostolon (Silistra), capitala ducatului sau themei bizantine Paristrion, din care ea făcea parte şi unde, în această vreme, se afla o mitropolie, supusă patriarhiei de Constantinopol [2]. În acest caz scrisoarea ce nu s-a păstrat şi pe care a însoţit-o sigiliul, a avut mai curînd un caracter personal decît unul oficial. Acelaşi caracter îl presupun în parte şi dimensiunile mici ale obiectului, ca şi legenda metrică a acestuia [3]. Oricum, sigiliul despre care s-a vorbit a ajuns în aşezarea de la Garvăn în urma multiplelor legături existente între clasa conducătoare a statului feudal de Kiev, pe de o parte, Bizanţ şi aşezările de la Dunărea de Jos, pe de altă parte. Un rol deosebit de important în menţinerea acestor legături îl aveau grecii, cu variatele lor îndeletniciri. Ni se face astfel cunoscut un nou aspect al relaţiilor dintre Rusia kieveană şi micul tîrg feudal de pe ruinele cetăţii romane Dincgetia, al cărui nume din secolele X - XII încercările noastre de identificare din ultimul timp încă nu l-au putut afla [4].

СВИНЦОВАЯ ПЕЧАТЬ ОДНОГО ИЕРАРХА РОСИИ В ПОСЕЛЕНИИ ГАРВЭН

(КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

В поселении Гарвэн, Галацкая область (древняя Диногетия), при археологических раскопках 1954 г. была найдена свинцовая печать, имеющая большое значение для изучения истории связей этого поселения и Киевской Руси (рис. 1 *a* — *d*).

Стратиграфические условия нахождения этого маленького предмета, иконографический тип, изображенный на нем, и эпиграфический шрифт легенды показывают, что он относится к XI—XII вв.

На лицевой стороне печати изображен лик богородицы Влакернитиса; на оборотной стороне находится метрическая легенда: Σφραγ[ὶς] Μιχ[αὴ]λ Π[ο]ιμενάρχου Ρωσίας, из которой следует, что печать принадлежала иерарху Росии по имени Михаил. Слово ποιμενάρχης и греческий язык легенды приводят к заключению, что эта печать греческого митрополита в Киеве Михаила, датируемая 1130—1145 гг.

Под словом «Росия», впервые встречающемся в византийских литературных источниках, греческие писатели обычно подразумевали киев-

[1] « S.C.I.V. », IV, 1953, nr. 3—4, p. 663—665.

[2] Nil Doxapatrii, *op. cit.*, col. 1105 şi 1109, nr. 42.

[3] Cr. Gh. Schlumberger, *op. cit.*, p. 13; V. Laurent, *Les bulles métriques* . . ., p. 4. Nu este exclusă nici posibilitatea ca Mihail să fi scris după sosirea sa la Constantinopol, unde îşi va fi păstrat mai departe titlul de « arhipăstor al Rosiei ».

[4] Rămîne încă neconfirmată ipoteza mai veche a lui J. Lelewel (*Géographie du moyen âge*, Breslau, 1852, t. III, p. 125) că numele *Ghorlou*, *Gholouni*, *Galuni*, din descrierea geografului arab Edrisi (1154), s-ar referi la aşezarea de pe ruinele cetăţii romane *Dinogetia*. Cf. C. Brătescu, « Analele Dobrogei », 1920, t. I, p. 38, harta.

скую территорию с областью реки Рос и среднего Днепра, и вообще всю территорию восточных славян.

Кроме этой Росии в XII в. упоминается еще одна Росия у устья Дона. Под ней последнее время современная советская историография (Б. А. Рыбаков) подразумевает город Керчь. Открытие в поселении Гарвэн некоторых археологических памятников, напоминающих памятники XI—XII вв., найденные на побережье Черного моря, показывают, что печать могла быть занесена в эту область из города Росия (Керчь). Однако, до сих пор неизвестно ни одно духовное лицо по имени Михаил, местопребыванием которого в XI—XII вв. мог бы быть этот город. Известно также, что архиепископы Керчи назывались «Босфорскими» и никогда «Роскими».

Что касается термина «Росия», византийская печать из Диногетии-Гарвэн является вторым известным до сих пор археологическим документом, в котором встречается это название. Первым документом является византийская печать конца XI в., о которой ранее было сообщено Г. Шлумбергом и которая позже была изучена Н. П. Лихачевым и Н. Бэнеску. Под словом «Росия» на этой первой печати следует понимать территорию Киевского русского государства.

Присутствие печати архиепископа Росии Михаила в поселении Гарвэн должно быть связано с одним письмом, посланным греческим иерархом в Киев другому находящемуся там иерарху одной с ним национальности.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Печать архиепископа Росии Михаила (1130—1145).

LE SCEAU D'UN PRÉLAT DE RUSSIE TROUVÉ DANS L'ÉTABLISSEMENT DE GARVĂN

(RÉSUMÉ)

Dans l'établissement féodal de Bisericuţa-Garvăn (région de Galatz) — l'antique *Dinogetia* — on a trouvé, à l'occasion des fouilles archéologiques de l'été de 1954, un petit *sceau de plomb* qui présente une importance particulière pour l'histoire des relations de cet établissement avec la Russie de Kiev (fig. 1, *a—d*).

A l'avers, le sceau porte l'image de la Sainte-Vierge Vlachernitissa. Au revers se trouve une courte légende métrique, en langue grecque, dont le contenu est le suivant: Σφραγ[ὶς] Μιχ[αὴλ] Π[ο]ιμενάρχου Ῥωσίας, c'est-à-dire: « sceau de Michel, pasteur suprême de la Rossie ».

Le contenu de la légende montre clairement que ce sceau a appartenu à un hiérarque de Russie, appelé Michel, lequel, d'après les conditions stratigraphiques où fut trouvé le petit objet, le type iconographique qui y est représenté et les caractères épigraphiques de la légende, doit être cherché vers la fin du XIe siècle ou la première moitié du XII siècle de notre ère. Le titre de Ποιμενάρχης, que l'on donnait d'habitude aux archevêques et aux métropolites, ainsi que la langue grecque de la légende du revers du sceau ont

conduit l'auteur à la conclusion qu'il a appartenu au métropolite Michel de Kiev, d'origine grecque. Arrivé de Constantinople en 1130, le métropolite Michel déploya une intense activité pastorale et politique. En 1145, forcé probablement par le courant hostile au grand nombre de prélats et de moines grecs de Russie, le métropolite Michel s'en retourna pour toujours à Constantinople.

Le terme de « Rossia » se rencontre d'abord dans les sources littéraires byzantines. Au Xe siècle, Constantin Porphyrogénète l'emploie plusieurs fois. Par le mot « Rossia », les écrivains de langue grecque entendaient, en premier lieu, le territoire de Kiew avec la région de la rivière Ros et du Dniéper Moyen et, en général, la totalité des territoires des Slaves orientaux.

Outre la Rossia proprement dite, on trouve mentionnée, au XIIe siècle, une Rossia aux bouches du Don. Par cette dernière, l'historiographie russe récente (B.A. Rybakov) entend la ville de Kertch. La découverte dans l'établissement de Garvăn de vestiges archéologiques, ressemblant à ceux des XIe—XIIe siècles, du littoral septentrional de la Mer Noire, indique qu'il est fort possible que ce sceau provienne de la ville de Rossia (Kertch). Mais on ne connaît pas, à ce jour, de prélat appelé Michel qui eût eu sa résidence dans cette ville aux XIe—XIIe siècles. On sait d'ailleurs que les archevêques de Kertch s'intitulaient « du Bosphore » et jamais « de la Rossia ».

Quant au terme de « Rossia », le sceau byzantin de Dinogetia-Garvăn est le second document archéologique connu à ce jour où l'on rencontre cette dénomination. Le premier est également un sceau byzantin de la fin du XIe siècle, publié d'abord par G. Schlumberger et, ensuite, par N.P. Likhatchev et N. Bănescu. Par le mot « Rossia », figurant sur le sceau, on doit également entendre le territoire de l'Etat russe de Kiev.

Le présence du sceau « du prélat Michel de la Rossie » dans l'établissement de Garvăn doit être mise en rapport avec quelque lettre envoyée par ce hiérarque grec de Kiev à un autre prélat, fort probablement à un évêque de même origine, qui se trouvait à cet endroit. Le sceau dont s'occupe l'auteur constitue une preuve de plus des relations qui ont existé entre Kiev et l'établissement de Garvăn et souligne encore une fois le caractère féodal de ce dernier.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Sceau de Michel, pasteur suprême de la Rossie (1130 — 1145).

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul VII, nr. 1—2, 1956

ΔΙΑ ΑΡΕΤΑ
O EPIGRAMĂ GREACĂ DIN ISTROS

DE

WERNER PEEK

PROFESOR LA UNIVERSITATEA HALLE A.D. SAALE, R.D.G.

Rodnicele săpături din Istros au dat la iveală, alături de alte frumoase descoperiri, jumătatea stîngă a unei baze de marmură purtînd o epigramă din secolul al IV-lea î.e.n. După « Studii și cercetări de istorie veche », V, 1954, p. 94, nr. 8, versurile mutilate spre sfîrşit sună:

δῖ'Αρετὰ κλυτόφαμε, θεῶγ γυυ — υυ — υ,
ἔξοχα ἐτίμησας τόνδε σ'ἐφ — υυ —
Εὐσθένεος Μενέχαϝμον· ὃ[ν — υυ — υυ — υ]
μαρτυρεῖ ἥδε πάτρα τῶιδ[ε υ — υυ —] [1].

Alăturata reproducere (fig. 1) mă dispensează de obligaţia de a discuta vîrsta documentului, sau îndreptăţirea lecţiunilor în parte; fiece literă e atît de bine păstrată încît deosebiri de vederi în această privinţă abia dacă se pot concepe. În schimb, merită să ne luăm sarcina de a pătrunde structura poemului şi, de vom fi izbîndit în aceasta, să încercăm a împlini lacunele, supunînd discuţiei întregiri în raport cu ordinea de idei întrevăzută, la rîndul lor susceptibile a contribui la progresul ulterior al înţelegerii.

Pînă către jumătatea versului al 3-lea, cuvîntul e adresat « divinei Arete », concepută ca o individualitate activă. « Divin » trebuie de altminteri luat în înţelesul larg pe care epitetul îl are în limba greacă. O zeiţă, înzestrată cu un cult, 'Αρετή n-avea să devină decît după identificarea ei cu romana *Virtus;* dar că acţiunea ei trebuie să fi fost resimţită dintru început ca dumnezeiască, o dovedesc, pe lîngă mărturiile citate mai departe, p. 201, imnul lui Aristotel « către Arete » (fr. 5 Diehl) şi versurile despre mormîntul lui Aias (Peplos Arist. fr. 3 Diehl; *Anthol. Pal.*, VII, 146; Athenaios, IV, 163 A); altminteri, cel dintîi care, vorbind de Arete, o numeşte ζαθέη, e Quintus

[1] Cîteva greşeli ale primei ediţii sînt îndreptate fără a mai stărui asupra lor.

din Smyrna, V, 40. Dacă, de altă parte, în nemijlocită continuare e numită κλυτόφημος, « faimoasă în legendă », « slăvită în cînturi » (pînă aci epitetul era atestat numai la Orph., *Argonaut.*, 216, unde e atribuit lui Amphion), aceasta constituie o nouă dovadă a faptului că două reprezentări pe care noi modernii avem tendința să le separăm — una ca « personificare », alta ca « abstracție » — pentru greci alcătuiau o unitate: ἀρετή a multor eroi e fără preget exaltată în cînturi și legende [1]. Despre această 'Αρετή se spune

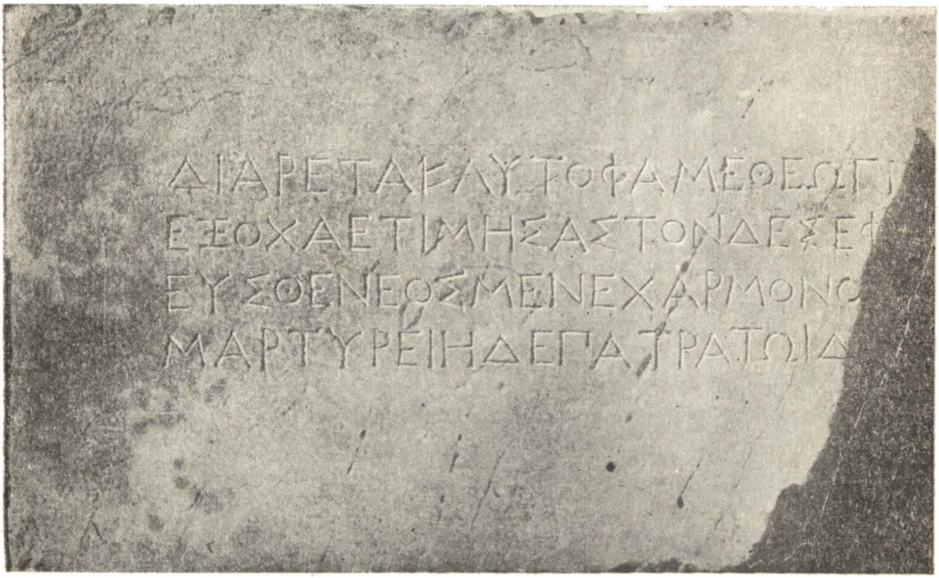

Fig. 1

în continuare: « mai presus de alții l-ai cinstit pe acest Menecharmos, fiul lui Eusthenes (cel aci înfățișat în piatră sau bronz) ». « Ai cinstit » nu poate însemna decît: « i-ai adus slavă între oameni ». Modul acesta de exprimare e cu totul neobișnuit într-o epigramă funerară. În astfel de compuneri se spune mai curînd că un bărbat sau o femeie au cinstit, ei, însușiri ca ἀρετή, σωφροσύνη și altele asemănătoare. Astfel, IG, II/III ^{2}, 6859 (Kaibel, *Epigr. Gr.*, 34):

πότνια Σωφροσύνη, θύγατερ μεγαλόφρονος Αἰδοῦς,
πλεῖστα σε τιμήσας εὐπόλεμον τε 'Αρετήν
Κλείδημος Μελιτεὺς Κλειδημίδο ἐνθάδε κεῖται

sau IG, IX$_2$, 430, 1:

σώιζων μὲν πίστιν, τιμῶν δὲ ἀρετὰν θάνες ὧδε.

---

[1] Presupunerea că în textul pe care-l discutăm κλυτόφημος ar fi întrebuințat pentru κλυτός e a priori neverosimilă și nu se poate sprijini pe exemplul altor epitete compuse cu κλυτό- sau cu -φημος. Aceeași obiecție e valabilă împotriva eventualei traduceri: « aducătoare de faima după moarte ».

Cu textul nostru se pot compara cel mult formulări de un tip aşa de general; cum ar fi: Μούσαισι sau μακάρεσσι τετιμένος IG XII$_5$ 676 (Kaibel, 273), 1; IG XII$_3$ Suppl. 275, 1271 (Geffcken, *Gr. Epigr.*, 205), 7; ἀθανάτοισι τετείμηται: IG, II/III^2, 885,10 457a, 7. Dar, după cum începutul poemului aminteşte mai curînd modul de a se exprima al liricii corale decît tonul unei epigrame (însuşi dialectul ne îndreaptă într-acolo: δῖ' Ἀρετὰ κλυτόφαμε faţă de ἥδε în versul 4), tot aşa chipul cum e concepută Ἀρετή îşi găseşte o paralelă precisă la Bakchylides. Epiniciul pentru Argeios din Ceos (II Snell) începe:

ἄϊξον, ὦ σεμνοδότειρα Φήμα,
ἐς Κέον ἱερὰν χαριτώ-
νυμον φέρουσ' ἀγγελίαν
ὅτι μάχας θρασύχειρος Ἀρ-
γεῖος ἄρατο νίκαν [1].

În cîntul de biruinţă în cinstea lui Pytheas din Egina (XIII) se spune iarăşi despre Areta (v. 175 şi urm.):

οὐ γὰρ ἀλαμπέϊ νυκτός
πασιφανὴς Ἀρετά
κρυφθεῖς' ἀμαυροῦται [καλύπτραι],
ἀλλ' ἔμπεδον ἀκαμάται
βρύουσα δόξαι
στρωφᾶται κατὰ γᾶν τε
καὶ πολύπλαγκτον θάλασσαν.
καὶ μὰν φερεκυδέα νᾶσον
Αἰακοῦ τιμαῖ...

Şi poemul continuă, după ce Eucleia şi Eunomia sînt şi ele introduse în tablou (v. 190 şi urm.):

νίκαν, τ'ἐρικυδέα μέλπετ' ὦ νέοι,
Πυθέα, μελέταν τε βροτω-
φελέα Μενάνδρου,
τὰν ἐπ' Ἀλφειοῦ ῥοαῖς θαμὰ δὴ
τίμασεν ἁ χρυσάρ ατος
σεμνὰ μεγάθυμος Ἀθάνα.

Ceva corespunzător obişnuitului tipic al epigramei n-a putut totuşi lipsi nici în versurile despre Menecharmos, de vreme ce în v. 1 (după θεῶγ γ⏑⏑ — ⏑⏑ — ⏑) ca şi în v. 2 (după τόνδε σε κτλ.) stilul cere o întregire participială. Θεῶγ γ.... se leagă evident cu δῖα, lămurind şi întregind concepţia despre caracterul divin al Aretei: aş spune că obîrşia ei cerească sau apropierea ei de zei erau aci puse în lumină, dacă nu uităm că Simonides o prezintă înconjurată de un cor de nimfe (fr. 37 Diehl), iar Prodicos (la Xenophon, *Memor.*, II, 1, 32) o face să declare: σύνειμι τοῖς θεοῖς după ce, tot acolo (31), vorbind cu Κακία, Arete e pusă să-i adreseze mustrarea:

---

[1] *Pheme*, personificată, şi în poemul despre izbînda la cursele de care a lui Attalos, *Inschr. von Pergamon*, I, 10 (Geffcken, *Gr. Epigr.*, 197; Hiller v. Gaertringen, *Histor. gr. Epigr.*, 98), 11 şi urm.:

Φήμα δ' εἰς Φιλέταιρον ἀοίδιμος ἦλθε καὶ οἴκους
Περγάμου Ἀλείωι τεισαμένα στεφάνωι.

ἀθάνατος οὖσα ἐκ θεῶν ἀπέρριψαι. Dat fiind că în v. 1 ultima literă păstrată e cu siguranţă un *gamma*, mi se pare firesc să aşteptăm aci un caz al substantivelor γένος sau γενεή, astfel ca printr-o întregire θεῶγ γ[ένος ἐκγεγαυῖα], sau, cu o construcţie diferită: θεῶγ γ[εγαυῖα γενέθλῃ], să obţinem o restituire plauzibilă măcar pentru prima noastră alternativă; a doua s-ar exprima mai mult sau mai puţin adecvat prin cuvintele θεῶγ γ[ένει ἀγχοῦ ἐοῦσα], dar nu e cazul să fie luată în consideraţie, pentru motivul că n-ar face decît să slăbească puternica invocaţie δῖ' Ἀρετά. Aceeaşi obiecţie e valabilă şi pentru întregirea θεῶγ [γέρας ἱρὸν ἔχουσα] sau alta asemănătoare. Mai greu de găsit mi se pare un participiu potrivit, începînd cu σ'ἐφ- sau σε φ-; în ce mă priveşte, n-aş putea propune decît: σ'ἐφ[εσπόμενον] şi σε φ[ιλάμενον]. Împotriva primului pledează faptul că în mod obişnuit ἐφέπω nu e folosit decît activ; cel de-al doilea are pentru sine apropierea cu adjectivul φιλάρετος şi cu numele propriu Φιλαρέτη.

Sintactic, restul textului — un vers şi jumătate — e susceptibil de două înţelesuri, după cum citim ἥδε sau ἡ δὲ; în primul caz, după ὃ[ν....] n-a putut urma decît o propoziţie, în celălalt, două. Ţinînd seamă de frazeologie şi de desfăşurarea versurilor, mi se pare că trebuie să admitem o unică propoziţie (ἥδε πάτρα pentru ἥδε πόλις se întîlneşte, de pildă, în IG II/III² 6214 = Kaibel 67,1). Sensul lui μαρτυρεῖ se precizează în lumina unor exemple ca Suppl. epigr. Gr. VIII 269,11 urm.:

ὡς δὲ πάτραν δμηθεῖσαν Ἀνώπολιν ἐγ δορὸς ἐχθρῶν
ὤρθωσας, Κρήτην μαρτυρέουσαν ἔχεις·

sau IG XII Suppl. 92, 165 a, 5 urm.:

ἡ; ετέρης ἀρετῆς μάρτυς πόλις, ἡ μ'ἐπὶ σεμνοῖς
ἤθεσι τοῖς πατρίοις ἠγλάϊσε στέφεσι.

Ca în acest de-al doilea text, trebuie să fi fost vorba în epigrama pentru Menecharmos de o recunoaştere de către patrie a anumitor servicii. În ce chip, se înţelege din τῶι δε, care chiamă în minte o idee ca λίθωι sau τύπος: τῶιδ[ε τίουσα λίθωι]. Citim astfel σήματι τῖσε la sfîrşitul epigramei Keil-Swoboda-Knoll, *Denkmäler aus Lykaonien*, 77, 159, 4; cf. şi Kaibel, 903 a, 5 urm. (J. Keil, « Anz. d. Wiener Akad. », 1942, 197 urm.; L. Robert, *Hellenica*, IV, 18 urm.):

Ἀνθεμίδην Ἰσίδωρον ἐν ἰκόσι μαρμαρέῃσι
Ὑπαίτων ναετῆρες ἐτίσαμεν.

Tot aşa, « Bull. Inst. arch. Bulg. », IV, 1926/27, 89 urm., 17 (*Suppl. epigr. Gr.*, III, 553):

τὸν κρατερὸν πτολέμοισι καὶ ἄτρομον ἀσπιδιώτην
Ἄσπαρα χαλκείῃ εἰκόνι τῖσε πόλις.

Ce anume merite răsplătea cetatea prin ridicarea unei statui lui Menecharmos, nu se poate, fireşte, spune decît în măsura în care ne lasă s-o ghicim invocaţia către Arete. Înlănţuirea ideilor face totuşi verosimilă presupunerea că a lui Menecharmos ἀρετή se vădise nu cu prilejul vreunui concurs panhelenic, ci în război. După numele părintelui şi al fiului, putem chiar admite că astfel de tradiţii dăinuiau dintotdeauna în familie. Mai degrabă decît un incolor ἐκ σέο sau ἅρματι, sîntem deci îndemnaţi să introducem aci un

ἔγχεϊ sau un ἐν δαΐ (în acelaşi loc al versului în *Anth. Pal.* VII 724,1) κῦδος ἑλέσθαι. În ipoteza împărţirii în două propoziţiuni, înainte de κῦδος ἑλέσθαι ar trebui să aşteptăm numele unui loc de concurs ca Ἰσθμός sau Ἄργος, de pildă: ὅ[ν Ἰσθμὸς κῦδος ἑλέσθαι] | μαρτυρεῖ, ἡ δὲ πάτρα τῶιδ'[ἐγέρηρε λίθωι].

În concluzie, pe cît se pare cea mai veche dintre epigramele descoperite pînă astăzi pe pămînt romînesc — remarcabilă mărturie a culturii greceşti înflorite pe aceste ţărmuri depărtate — ar putea fi citită precum urmează:

δῖ' Ἀρετὰ κλυτόφαμε, θεῶγ γ[ένος ἐκγεγαυῖα],
ἔξοχα ἐτίμησας τόνδε σε φ[ιλάμενον]
Εὐσθένεος Μενέχαρμον· ὅ[ν ἐν δαΐ κῦδος ἑλέσθαι]
μαρτυρεῖ ἥδε πάτρα τῶιδ[ε τίουσα λίθωι].

(« Dumnezeiască, prea mărită Virtute, vlăstar din neamul zeilor, mai presus de alţii l-ai cinstit pe acest al tău iubitor Menecharmos, fiul lui Eusthenes, a cărui slavă, dobîndită în lupte, e proclamată de patria care i-a închinat această piatră »).

În romîneşte de D. M. Pippidi

ΔΙΑ ΑΡΕΤΑ
EIN GRIECHISCHES EPIGRAMM AUS ISTROS

Den erfolgreichen Grabungen in Istros verdanken wir neben anderen schönen Funden die linke Hälfte eines Basissteines mit einem griechischen Epigramm des vierten Jahrhunderts v. Chr., dessen am Schluss verstümmelte Verse so lauten (« Studii şi cercetări de istorie veche », V, 1954, p. 94, 8):

δῖ'Ἀρετὰ κλυτόφαμε, θεῶγ γυυ — υυ — υ,
ἔξοχα ἐτίμησας τόνδε σ' ἐφ— υυ —
Εὐσθένεος Μενέχαρμον ὅ[ν — υυ — υυ — υ],
μαρτυρεῖ ἥδε πάτρα τῶιδ[ευ — υυ —][1].

Die hier beigegebene Abbildung enthebt mich der Notwendigkeit, die Datierung oder einzelne Lesungen zu diskutieren; es ist zudem jeder Buchstabe so gut erhalten, dass Meinungsverschiedenheiten erst gar nicht aufkommen können. Wohl aber wird es der Mühe lohnen, den Aufbau des Gedichtes zu erläutern; und wenn dies gelungen ist, darf auch wohl versucht werden, die Lücken zu füllen oder doch wenigstens Ergänzungen zur Debatte zu stellen, welche die Gedankenfolge verdeutlichen und ihrerseits zur weiteren Klärung beitragen mögen.

Angeredet ist bis zur Mitte des dritten Verses die als wirkende Wesenheit gefasste « göttliche Arete ». « Göttlich » ist dabei in dem weiten Sinn zu verstehen, den dies Beiwort im Griechischen hat; eine Göttin im Sinne des Kultes ist Ἀρετή erst geworden, als sie mit der römischen *Virtus* gleichgesetzt wurde, aber dass etwas Göttliches in ihrem Wirken immer empfunden worden ist, zeigen ausser den unten S. 205 noch anzuführenden Zeugnissen der Hymnus des Aristoteles auf die Arete (Fr. 5 Diehl) und die Gedichte auf das Grab des

[1] Einige Irrtümer der Erstausgabe sind stillschweigend berichtigt.

Aias (Peplos Arist. 3 Diehl; *Anth. Pal.* VII, 146. Athenaios IV 163 a); ζαθέη nennt die 'Αρετή sonst erst Quintus v. Smyrna V 50. Wenn sie gleich darauf allerdings κλυτόφημος, « durch die Sage berühmt », « im Liede gefeiert » heisst (das Epitheton war bisher nur Orph. *Argonaut.* 216 belegt, wo Amphion so genannt wird), so wird einmal mehr deutlich, wie die beiden Vorstellungen, die wir in « Personifikation » und « Abstraktion » auseinanderlegen müssen, für den Griechen in Wahrheit e i n s sind: die ἀρετή vieler Helden ist in Lied und Sage wirklich immer wieder gepriesen worden[1] — Von dieser 'Αρετή nun wird weiter ausgesagt: « vor anderen hast du Menecharmos hier (d.h. den hier in Stein oder Erz dargestellten), des Eusthenes Sohn, geehrt ». Dies letztere kann nur meinen « du hast ihm Ehre gebracht unter den Menschen ». Das ist eine in den Epigrammen recht ungewöhnliche Ausdrucksweise. Dort pflegt vielmehr einem Mann oder einer Frau nachgesagt zu werden, dass sie ihrerseits der ἀρετή, σωφροσύνη und dergleichen die Ehre gegeben haben, z.B. IG, II/III² 6859 (Kaibel, *Epigr. Gr.* 34):

πότνια Σωφροσύνη, θύγατερ μεγαλόφρονος Αἰδοῦς,
πλεῖστα σε τιμήσας εὐπόλεμόν τε 'Αρετήν
Κλείδημος Μελιτεὺς Κλειδημίδο ἐνθάδε κεῖται.

IG IX$_2$ 430, 1:

σώιζων μὲν πίστιν, τιμῶν δὲ ἀρετὰν θάνες ὧδε.

Vergleichen liessen sich höchstens so allgemeine Formulierungen wie Μούσαισι oder μακάρεσσι τετιμένος IG XII$_5$ 676 (Kaibel, 273), 1; IG XII$_3$ Suppl. 275, 1271 (Geffcken, *Gr. Epigr.* 205), 7; ἀθανάτοισι τετείμηται IG II/III² 885, 10 457a, 7. Aber wie schon der feierliche Eingang des Gedichtes mehr an die Chorlyrik erinnert als an die Diktion der Epigramme (schon der Dialekt gibt einen Hinweis in dieser Richtung: δῖ' 'Αρετὰ κλυτόφαμε gegenüber ἥδε V.4) so hat auch die 'Αρετή-Vorstellung eine ziemlich genaue Parallele bei Bakchylides. Das Epinikion auf Argeios von Keos (II Snell) beginnt:

ἇἶξον, ὦ σεμνοδότειρα Φήμα,
ἐς Κέον ἱεράν, χαριτώ-
νυμον φέρουσ' ἀγγελίαν,
ὅτι μάχας θρασύχειρος 'Αρ-
γεῖος ἄρατο νίκαν [2].

Im Siegeslied auf Pytheas von Aigina (XIII) heisst es von der Areta V. 175 ff.:

οὐ γὰρ ἀλαμπέϊ νυκτός
πασιφανὴς 'Αρετά
κρυφθεῖσ' ἀμαυροῦται [καλύπτραι],
ἀλλ' ἔμπεδον ἀκαμάται
βρύουσα δόξαι

[1] Dass κλυτόφημος einfach für κλυτός stände, ist a priori unwahrscheinlich und hat an anderen mit κλυτό- oder -φημος zusammengesetzten Epitheta jedenfalls keine Stütze. Das Letztere würde auch gegen die Übersetzung « rühmliche Nachrede bringend » einzuwenden sein.

[2] Die personifizierte Pheme auch in dem Gedicht auf den Wagensieg des Attalos, *Inschr. v. Pergamon* I 10 (Geffcken, *Gr. Epigr.* 177. Hiller von Gaertringen, *Histor. gr. Epigr.* 98), 11 f.:

Φήμα δ' εἰς Φιλέταιρον ἀοίδιμος ἦλθε καὶ οἴκους
Περγάμου 'Αλείωι τεισαμένα στεφάνωι.

στρωφᾶται κατὰ γᾶν τε
καὶ πολύπλαγκτον θάλασσαν,
καὶ μὰν φερεκύδεα νᾶσον
Αἰακοῦ τιμᾷ...

und das Gedicht fährt, nachdem Eukleia und Eunomia mit in dieses Bild hineingenommen sind, fort (190 ff.):

νίκαν τ' ἐρικυδέα μέλπετ' ὦ νέοι,
Πυθέα, μελέταν τε βροτω-
φελέα Μενάνδρου,
τὰν ἐπ' Ἀλφειοῦ τε ῥοαῖς θαμὰ δὴ
τίμασεν ἁ χρυσάρματος
σεμνὰ μεγάθυμος Ἀθάνα.

Etwas der gewöhnlichen Typik der Epigramme Entsprechendes kann indessen auch im Gedicht auf Menecharmos kaum gefehlt haben, denn der Stil verlangt ebenso wie in V. 1 nach θεῶγ γ∪∪ — ∪∪ — ∪, so auch in V.2 zu τόνδε σε κτλ. eine partizipiale Ergänzung. Θεῶγ γ... knüpft offenbar an δῖα an und erläutert bzw. vervollständigt die Vorstellung von der Göttlichkeit der Arete: ich möchte meinen, so, dass ihr göttliche Abstammung oder doch vertraute Nähe zu den Göttern nachgerühmt wurde, hat doch schon Simonides der Arete einen Chor von Nymphen gegeben (Fr. 37 Diehl) und Prodikos bei Xenophon, *Memor.*, II, 1 32 seine Arete aussprechen lassen σύνειμι τοῖς θεοῖς, während sie ebenda 31 der Κακία vorhält ἀθάνατος οὖσα ἐκ θεῶν ἀπέρριψαι. Da, der letzte erhaltene Buchstabe in V.1 mit Sicherheit Gamma war, so liegt ein Kasus von γένος oder γενεή nahe genug, um mit θεῶγ γ[ένος ἐκγεγαυῖα] oder in anderer Konstruktion θεῶγ γ[εγαυῖα γενέθλη] eine wenigstens denkbare Ergänzung für die erste Alternative zu liefern; die zweite wäre mit θεῶγ γ[ένει ἀγχοῦ ἐοῦσα] kaum ganz adaequat ausgedrückt und darf schon deswegen wohl überhaupt ausser Betracht bleiben, weil sie den starken Einsatz δῖ'Αρετά nur abschwächen könnte. Für θεῶγ γ[έρας ἱρὸν ἔχουσα] oder dergleichen würde ganz dasselbe gelten. Nicht ganz so leicht dürfte ein mit σ'εφ- oder σε φ- beginnendes Partizip ausfindig zu machen sein. Ich wüsste nur zwei Vorschläge zu machen: σ' ἐφ[εσπόμενον] und σε φ[ιλάμενον]. Gegen den ersten spricht, dass sonst nur aktives ἐφέπω so konstruiert wird; der zweite mag sich immerhin auf das Adjektiv φιλάρετος und den Eigennamen Φιλαρέτη berufen.

Die Verbleibenden eineinhalb Verse lassen syntaktisch zunächst zwei Deutungen zu, je nachdem ob man ἥδε schreibt oder ἡ δὲ abtrennt; im ersten Fall folgte mit δ[ν...] nur noch ein Satz, im anderen wären es ihrer zwei gewesen. Ich glaube, dass Phraseologie und Versablauf durchaus für ein einheitliches Satzgefüge sprechen (ἥδε πάτρα für gewöhnliches ἥδε πόλις z.B. auch IG II/III² 6214 = Kaibel 67), 1. Die Funktion von μαρτυρεῖ mögen Beispiele verdeutlichen wie Suppl. epigr. Gr. VIII 269,11:

ὡς δὲ πάτραν δμηθεῖσαν Ἀνώπολιν ἐγ δορὸς ἐχθρῶν
ὤρθωσας, Κρήτην μαρτυρέουσαν ἔχεις.

IG XII Suppl. 92, 165 a,5 f.:

ἡμετέρης ἀρετῆς μάρτυς πόλις, ἥ μ' ἐπὶ σεμνοῖς
ἤθεσι τοῖς πατρίοις ἠγλάϊσε στέφεσι.

Wie an der zweiten Stelle, so muss auch im Epigramm auf Menecharmos von der Anerkennung einer Leistung durch die Heimat die Rede gewesen sein; in welcher Weise, gibt τῶιδε an die Hand, wozu sich nur ein Begriff wie λίθωι oder τύπος denken lässt: τῶιδ[ε τίουσα λίθωι]. So steht σήματι τῖσε am Ende des Gedichtes Swoboda-Keil-Knoll, *Denkmäler aus Lykaonien* 77,159, 4; vgl. weiter etwa Kaibel 903 a, 5 f. (J.Keil, « Anz. d. Wiener Akad. » 1942, 197 ff. L. Robert, *Hellenica* IV 18 f.):

'Ανθεμίδην 'Ισίδωρον ἐκ ἱκόσι μαρμαρέῃσι
'Υπαίτων ναετῆρες ἐτίσαμεν.

« Bull. Inst. arch. Bulg. » 4, 1926/27, 89 ff., 17 (*Suppl. epigr. Gr.* III 553):

τὸν κρατερὸν πτολέμοισι καὶ ἄτρομον ἀσπιδιώτην
"Ασπαρα χαλκείῃ εἰκόνι τῖσε πόλις.

Was die Stadt Istros durch die Errichtung des Standbildes dem Menecharmos bezeugt, lässt sich freilich nur soweit sicherstellen, wie der in der Anrufung der Arete gegebene Hinweis reicht. Die innere Wahrscheinlichkeit spricht aber wohl dafür, dass die ἀρετή des Menecharmos sich nicht in einem panhellenischen Agon, sondern im Kriege bewährt hatte; und dass solche Traditionen in der Familie lebendig waren, wird man auch den Namen von Vater und Sohn entnehmen dürfen. Eher als ein Farbloses ἐκ σέο oder ἅρματι wird man also etwas wie ἔγχεϊ oder ἐν δαΐ (an der gleichen Versstelle *Anth. Pal.*, VII 724,1) κῦδος ἑλέσθαι einsetzen dürfen. Bei Aufteilung in zwei Sätze müsste allerdings vor κῦδος ἑλέσθαι der Name einer Kampfstätte wie 'Ισθμός, "Αργος stehen; z. B.: δ[ν 'Ισθμὸς κῦδος ἑλέσθαι] | μαρτυρεῖ, ἡ δὲ πάτρα τῶιδ' [ἐγέρηρε λίθωι].

Das, wie es scheint, bisher älteste der auf rumänischen Boden gefundenen Epigramme, ein unverächtliches Zeugnis griechischer Bildung auf vorgeschobenem Posten, mag dann etwa so gelesen werden:

δῖ' 'Αρετὰ κλυτόφαμε, θεῶγ γ[ένος ἐκγεγαυῖα]
ἔξοχα ἐτίμησας τόνδε σε φ[ιλάμενον]
Εὐσθένεος Μενέχαρμον· δ[ν ἐν δαῒ κῦδος ἑλέσθαι]
μαρτυρεῖ ἥδε πάτρα τῶιδ[ε τίουσα λίθωι].

Halle (Saale)

Werner Peek

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul VII, nr. 1—2, 1956

ARHEOLOGIA BULGARĂ ÎN ULTIMII 10 ANI

DE

ACAD. KR. MIIATEV
DIRECTORUL INSTITUTULUI ŞI MUZEULUI ARHEOLOGIC
AL ACADEMIEI DE ŞTIINŢE BULGARE

Bulgaria este o ţară extrem de bogată în diferite culturi arheologice. Acest lucru a făcut ca încă de la jumătatea secolului al XIX-lea să se trezească interesul amatorilor locali şi al arheologilor din străinătate pentru monumentele bulgare. Cu toate acestea, ştiinţa arheologică din ţara noastră nu a fost aşezată pe baze mai serioase decît la începutul secolului al XX-lea. Principalii factori care au contribuit la aceasta au fost două evenimente importante: crearea Muzeului arheologic naţional din Sofia şi săpăturile Institutului arheologic rus din Constantinopol, efectuate lîngă satul Aboba şi în oraşul Preslav, în Bulgaria de nord-est. Rezultatele acestor săpături au avut o mare importanţă atît pe plan ştiinţific cît şi naţional: au fost descoperite resturile primei capitale bulgare Piiska sau Plîskov şi a ieşit la lumină o cultură necunoscută care nici nu se bănuia. În urma acestui fapt, în marile oraşe ale ţării au luat fiinţă societăţi arheologice şi muzee populare, a căror activitate a avut un caracter mai mult de diletantism decît ştiinţific. Cea mai activă dintre aceste societăţi a fost cea din Sofia, care grupa profesori, istorici şi filologi de la universitatea din capitala Bulgariei. Printr-o lege specială, din anul 1921, Societatea arheologică din Sofia a fost transformată în Institutul arheologic bulgar, care a funcţionat ca institut autonom pînă în anul 1948, cînd a fost încorporat Academiei Bulgare de Ştiinţe împreună cu Muzeul arheologic.

Institutul arheologic şi Muzeul arheologic naţional au constituit la un loc, în ultimii 40 de ani, principalul centru al activităţii arheologice din Bulgaria. Ele au continuat săpăturile de la Pliska şi Preslav, au întreprins noi săpături la Madara, au efectuat săpături în aşezările situate pe măguri izolate şi în movilele funerare, la diferite monumente arhitectonice, morminte etc. O activitate analogă au desfăşurat şi societăţile din Tîrnovo, Preslav, Plovdiv şi Stalin.

Această vie activitate arheologică desfăşurată în ţară a scos la iveală un vast şi preţios material faptic. Cu toate acestea ea avea un caracter spontan.

Săpăturile erau efectuate fără ca în prealabil să se traseze sarcini istorice concrete; scopul lor era pur şi simplu descoperirea vreunui monument oarecare în vederea colectării unor obiecte de muzeu sau a dezgropării complete a vreunui monument scos la iveală întîmplător la munca cîmpului.

Însăşi activitatea ştiinţifică arheologică din aceste institute avea toate caracteristicile ştiinţei arheologice apusene. Ea se preocupa de obiecte în sine şi de aspectul lor artistic, era o ştiinţă idealistă, formalistă şi obiectivistă. Acestei ştiinţe îi lipsea metoda ştiinţifică marxistă a atitudinii juste faţă de faptele acumulate şi a folosirii lor ca izvor şi mijloc pentru reconstituirea economiei, a felului de viaţă şi a dezvoltării istorice a societăţilor care au creat monumentele arheologice. Arheologia bulgară, lipsită de principii şi neştiinţifică, s-a pus în acelaşi timp şi în serviciul unor scopuri politice. Ea aţîţa şi sprijinea şovinismul bulgar, preamărea în mod tendenţios rolul şi importanţa protobulgarilor, punîndu-i în umbră pe slavi. Uneori ea era chiar de-a dreptul antislavă.

După 9 Septembrie 1944, cînd în orînduirea social-economică a Bulgariei s-a produs o schimbare fundamentală şi cînd poporul bulgar a păşit cu hotărîre pe calea socialismului şi a păcii, ştiinţa arheologică bulgară nu a putut rămîne la răscruce de drumuri, în haosul în care se zbătea. Ea a suferit o transformare radicală, înarmîndu-se în primul rînd cu ideologia marxist-leninistă şi orientîndu-se spre noile sarcini, noua tematică şi noile metode în munca de teren şi de cabinet. Arheologia bulgară a devenit o ştiinţă istorică progresistă, în slujba poporului şi a lumii slave.

O dată cu aceasta trebuia să sufere transformări şi activitatea muzeistică urmînd ca muzeele bulgare să fie reorganizate după modelul muzeelor sovietice, transformîndu-se în instituţii de educaţie socială şi în pepiniere de cunoştinţe istorice temeinice.

În cadrul reorganizării noastre ideologico-politice şi metodologice noi, recurgem la ajutorul ştiinţei arheologice şi a arheologilor sovietici. Experienţa lor s-a dovedit o admirabilă şcoală pentru noi. Totuşi, nu putem spune că în această privinţă am făcut progrese mari. Mai sînt încă multe probleme în care arheologii bulgari au rămas în urmă faţă de învăţătura marxist-leninistă, neştiind să o aplice consecvent în activitatea lor ştiinţifică. Noi nu am revizuit încă teoriile neştiinţifice şi falsificările din ştiinţa noastră. La noi se studiază prea puţine probleme teoretice şi metodologice, iar critica şi autocritica ştiinţifică nu au atins nivelul cuvenit.

Cu prilejul a două sesiuni arheologice (1948—1950) au fost clarificate principalele sarcini care stau în faţa arheologiei marxiste bulgare. Aceste sarcini au fost trecute în planul ei de perspectivă.

În faţa arheologiei bulgare, ca ştiinţă naţională, stă sarcina de seamă de a urmări şi clarifica în primul rînd procesul formării şi dezvoltării istorice a poporului bulgar, structura lui social-economică, cultura materială şi spirituală în diversele ei etape de dezvoltare.

Aducerea la îndeplinire a acestei sarcini generale depinde de rezolvarea justă a mai multor probleme cu o sferă mai limitată, care se împart în trei grupe:

I. Clarificarea problemelor privitoare la substraturile etnice pe care slavii le-au găsit în Peninsula Balcanică şi determinarea precisă a moştenirii pe care acestea le-au lăsat în domeniul culturii materiale şi spirituale. Aici intră o serie de probleme din domeniul preistoriei, antichităţii greco-romane

şi îndeosebi problemele modului de viaţă şi ale culturii tracilor asimilaţi de slavi.

II. Problemele slave: 1) etnogeneza slavilor sudici, 2) orînduirea social-economică, felul de viaţă şi cultura slavilor sudici; 3) moştenirea greco-romană şi slavii; 4) tracii şi slavii; 5) siliştile şi grădiştele slave din Bulgaria şi organizarea lor; 6) construcţiile slave; 7) obiceiurile funerare la slavi; 8) slavii şi protobulgarii; 9) slavii şi Bizanţul.

III. Bazele social-economice şi factorii formării statului bulgar. Structura economică a poporului bulgar, cultura lui materială şi arta lui în epoca feudalismului. Capitalele bulgare Pliska, Preslav şi Tîrnovo. Felul de viaţă al poporului bulgar şi cultura sa în afara capitalelor.

Noi am trasat şi sarcinile practice ale ştiinţei noastre arheologice, ca de pildă strîngerea materialelor necesare pentru întocmirea în detalii a hărţii arheologice a Bulgariei; studierea şi conservarea monumentelor descoperite întîmplător şi îndeosebi a acelora care ies la iveală în timpul uriaşei activităţi de construcţie ce se desfăşoară în ţara noastră; popularizarea realizărilor ştiinţei arheologice şi răspîndirea în mase a adevăratelor cunoştinţe istorice prin obiecte expuse în muzee.

Acestea au fost perspectivele istorice şi practice ale ştiinţei arheologice bulgare în ultimii zece ani.

Sarcinile sînt trasate de către Institutul arheologic de pe lîngă Academia Bulgară de Ştiinţe, de care depinde şi fostul Muzeu arheologic naţional din Sofia. Aceste instituţii se bucură şi de sprijinul marilor muzee arheologice din Plovdiv, Burgas, Stalin, Russe, Kolarovgrad şi Tîrnovo, care îndeplinesc uneori şi sarcini proprii cu caracter local. Activitatea lor în domeniul cercetărilor ştiinţifice este condusă de Institutul arheologic pe baza unui plan aprobat în prealabil de consiliul ştiinţific.

Mijloacele pe care le folosim în vederea îndeplinirii sarcinilor teoretice şi practice care ne-au fost trasate sînt în primul rînd săpăturile şi expediţiile de explorare, precum şi munca de laborator şi cabinet legate de acestea.

Pînă la 9 Septembrie 1944, ştiinţa noastră arheologică nu a cunoscut o dezvoltare uniformă, planificată. Se acorda o atenţie deosebită, şi aceasta numai în mod sporadic, culturii orînduirii comunei primitive (neoliticul, eneoliticul), şi în special epocii sclavagiste greco-romane, reprezentată la noi prin monumente remarcabile de caractere variate. O oarecare atenţie era acordată şi artei din epoca feudalismului bulgar. Viaţa economică şi cultura materială a triburilor şi a popoarelor care au locuit în Balcani veacuri de-a rîndul nu constituiau obiectul unor cercetări sistematice şi planificate. Lumea slavă era aproape cu totul dată uitării. Informaţiile în legătură cu ea proveneau din descrierile succinte şi neclare pe care le găsim la scriitorii bizantini. În acest mod ştiinţa noastră arheologică prezenta un tablou hibrid în care epocile istorice cele mai importante pentru poporul bulgar erau reprezentate prin pete albe.

Ştiinţa arheologică bulgară contemporană şi-a propus sarcina de a pune paralel în lumină principalele epoci istorice care au lăsat monumente materiale pe întreg cuprinsul teritoriului bulgar. În acest scop activitatea noastră a fost legată de obiectele care provin din paleolitic, neolitic, eneolitic şi din epoca bronzului. Noi studiem actualmente viaţa şi cultura tracilor, urmele oraşelor greceşti de pe litoral şi din interiorul ţării, precum şi ruinele centrelor militare şi administrative romane, ţinînd seama mai ales de influenţa pe

care acestea au exercitat-o asupra populației trace locale. În ceea ce privește antichitățile slave, căutăm să recuperăm lucrurile care ne-au scăpat din vedere în trecut, încercînd să stabilim locul celor mai vechi siliști slave de la sud de Dunăre, pentru a le cerceta în mod sistematic. În același timp, ne ocupăm și cu studierea condițiilor materiale, a vieții și a culturii poporului bulgar în epoca feudalismului, de la formarea statului bulgar în secolul al VII-lea pînă la jumătatea secolului al XIX-lea.

În condițiile actuale, care se caracterizează mai ales prin lipsa unor colaboratori științifici cu temeinice studii teoretice și practice, această metodă de muncă ne impune un ritm destul de lent, deoarece ea ne obligă să ne scindăm colectivul în vederea unor săpături de scurtă durată pe sectoare mărunte.

Nu am posibilitatea de a mă opri mai pe larg asupra tuturor realizărilor arheologiei bulgare din ultimul deceniu. Voi enumera cu titlu informativ numai pe cele mai importante, în ordine cronologică:

1. Paleoliticul în Bulgaria este studiat cu totul nesatisfăcător. Pînă la 9 Septembrie 1944 noi cunoșteam abia șase stațiuni paleolitice: de aceea arheologilor noștri li s-a trasat sarcina de a lărgi cunoștințele noastre în domeniul răspîndirii geografice a omului primitiv pe teritoriul bulgar, precum și în privința epocei celei mai timpurii a apariției sale la noi. La stațiunile paleolitice pe care le cunoșteam dinainte s-au mai adăugat acum alte trei stațiuni descoperite recent în peșteri. Ultimele cercetări privitoare la locurile unde s-au găsit obiecte din epoca paleolitică în Bulgaria au făcut posibilă clarificarea prin stratigrafie a cronologiei materialelor. Aceste materiale au un caracter original, care în multe privințe se apropie de cultura paleolitică tîrzie din regiunea Mării Mediterane și a Africei. Felul cum sînt prelucrate materialele se apropie de asemenea de cel din sudul Europei.

2. Săpăturile și explorările efectuate la noi după 9 Septembrie, mai ales în măgurile cu așezări (*tell*-uri) de lîngă Karanovo, Ezero și Russe, au furnizat materiale extrem de prețioase pentru clarificarea mai multor probleme legate de viața și cultura triburilor care au locuit aici în epocile neolitică și eneolitică. Noi am avut sarcina de a face o periodizare precisă a neoliticului și a epocii bronzului în Europa de sud-est. Lucrul acesta a putut fi realizat în mare parte datorită săpăturilor din tell-ul de lîngă satul Karanovo. În această așezare au fost descoperite cinci straturi de cultură consecutive, cu rămășițe care pot fi datate din neolitic, din eneolitic și din epoca bronzului.

În toate straturile au fost descoperite temelii de locuințe. În primele patru straturi locuințele au o formă dreptunghiulară cu o încăpere și rareori cu două. În fiecare locuință există o vatră și un loc pentru rîșniță. Locuințele din ultimul strat (V) au trei pereți drepți și unul curb. Ele sînt mai spațioase, avînd două încăperi — cea din față mai mare, fără urme de resturi de cultură, și cea din spate mai mică, cu vatră, loc pentru rîșniță și obiecte de uz casnic.

Uneltele de muncă sînt din piatră, silex, os și corn.

Unelte de aramă se întîlnesc foarte rar și numai în stratul IV. Topoare de luptă cu găuri apar în stratul II.

Toate straturile cuprind un abundent material ceramic.

Plastica figurativă este deosebit de dezvoltată în stratul IV în care, în afară de reprezentări de oameni și animale din lut, găsim și idoli antropomorfi de os. În ultimul strat (al V-lea) lipsesc figurinele antropomorfe.

Din materialele descoperite rezultă, aşadar, că primele triburi de agricultori au sosit aici cu circa 3000 ani î.e.n., adică în perioada neoliticului mijlociu. Acestei culturi îi corespund în ţările vecine culturile Sesclo I, Servia, Starčevo şi Turdaş.

Al doilea strat corespunde neoliticului tîrziu (2600—2200 î.e.n.): Troia I, Vinča I, epoca helladică timpurie.

Al treilea şi al patrulea strat pot fi situate în epoca pietrei şi a aramei (2200—1900 î.e.n.): Tripolie I, Tripolie II şi Tripolie III, Boian I şi II, Kodja-Dermen, Gumelniţa, Dimini II. Ultimul strat datează din prima perioadă a epocii bronzului (1900—1700 î.e.n.).

Săpăturile din tell-ul de pe malul Dunării, lîngă oraşul Russe (Rusciuk), au fost întreprinse în vederea unei prime studieri integrale a culturii unei aşezări primitive din a doua jumătate a mileniului al III-lea (epoca pietrei şi a aramei), pentru a clarifica unele probleme ale istoriei societăţii gentilice primitive din partea de nord-est a Peninsulei Balcanice, ca de pildă legăturile dintre triburile de pe ambele maluri ale Dunării şi de la nord de Dunăre (cultura Tripolie). În această aşezare s-a descoperit temelia unei locuinţe de formă dreptunghiulară, cu una -sau două încăperi, construită din pari şi nuiele şi tencuită cu lut. Pereţii unora dintre locuinţe erau vopsiţi. În ultima etapă a existenţei sale, această aşezare eneolitică a fost întărită cu un zid de piatră. Aici, în stratul de cultură al pietrei şi aramei, s-a descoperit un mare număr de obiecte din cele mai variate. Uneltele de producţie şi obiectele de uz casnic erau confecţionate din piatră, cremene, os şi corn de cerb, lut, aramă şi aur. A fost descoperită o colecţie de obiecte reprezentînd unelte de cremene şi obiecte de aramă. Vasele au o formă variată. Ele sînt împodobite cu grafit, vopsea albă şi roşie, ieşituri şi panglici în relief, şănţuleţe liniforme etc. Există o abundenţă de obiecte pentru cult. Ele reprezintă în primul rînd figurine antropomorfe şi zoomorfe din lut şi os, scaune şi mese etc. Una dintre cele mai importante descoperiri o constituie mormintele cu schelete în poziţie chircită. Mormintele sînt situate în apropierea locuinţelor. Într-unele s-a găsit ocru roşu, şi rareori vase mici şi alte obiecte. Scheletele s-au păstrat foarte bine şi permit să se studieze tipul fizic al populaţiei.

3. Ştiinţa noastră arheologică trebuie să studieze cu precădere culturile din epoca bronzului de pe teritoriul Bulgariei nu numai pentru că în această epocă au avut loc mari transformări social-economice, ci şi pentru că avem temeiuri să credem că în această perioadă s-au format triburile trace care în decurs de două milenii au constituit principala populaţie în jumătatea de răsărit a Peninsulei Balcanice. Totuşi, această epocă a fost foarte slab studiată. Monumentele sale (în special obiectele de bronz) sînt descoperite întîmplător, cu prilejul lucrărilor agricole, precum şi în straturile superioare de cultură ale unor tell-uri, ca o continuare a vieţii din aşezările eneolitice. În 1952 s-au început săpături într-un asemenea tell în Bulgaria de sud, lîngă oraşul Nova Zagora. Aici au fost descoperite temelii de locuinţe de formă dreptunghiulară, cu un perete arcuit. Locuinţele sînt formate din două încăperi. Încăperea din spate conţine un mare număr de obiecte: vatră, rîşniţă, vase de lut şi alte obiecte de uz casnic. Ceramica de deasupra se deosebeşte de aceea din straturile inferioare eneolitice. Uneltele şi armele sînt făcute din piatră, cremene, corn de cerb şi aramă. O descoperire foarte importantă au constituit-o trei pithoi de lut, în care erau înmormîntaţi

copii în poziţie chircită. Diverse obiecte găsite în alte locuri arată că în epoca bronzului arama se extrăgea în ţară, şi că uneltele de bronz de calitate superioară (topoare, seceri) erau de producţie locală.

4. Epoca fierului în Bulgaria se leagă de existenţa istorică ulterioară a tracilor, la care nu numai că se intensifică inegalitatea averilor, dar intervine şi diferenţierea de clasă, care duce la formarea primelor state trace. Cercetările arheologice din trecut relative la această epocă se mărgineau mai ales la săpături în tumuli, care furnizau date în special cu privire la obiceiurile funerare şi la marile bogăţii ale conducătorilor traci. Sînt remarcabile în această privinţă mormintele în formă de cupolă, descoperite în movile — asemănătoare cavourilor din movilele de la Kerci —, care sînt răspîndite în jumătatea de răsărit a Bulgariei de sud. O descoperire unică printre aceste monumente o constituie mormîntul în formă de cupolă cu o inscripţie pe perete, datînd din secolul al IV-lea î. e. n., descoperire efectuată în 1944. Uriaşele bogăţii ale conducătorilor traci sînt dovedite prin existenţa unor tezaure de aur şi argint remarcabile atît din punct de vedere cantitativ, cît şi în ce priveşte aspectul lor artistic. Ele au fost descoperite la Vîlci Trîn, la Panaghiurişte, la Lukoviţ etc. Săpăturile din necropolele populaţiei trace de rînd s-au făcut la întîmplare şi fără sistem. Nu a fost studiată nici o aşezare tracă. Astăzi, arheologia noastră consideră că cercetarea culturii trace constituie o sarcină primordială şi de aceea îşi extinde cercetările: ea caută să descopere şi să studieze monumentele vieţii poporului, aşezările trace şi relaţiile tracilor cu popoarele vecine, mai ales cu grecii la sud şi cu sciţii la nord-est. Din acest punct de vedere noi am obţinut rezultate foarte importante în apropiere de Koprinki. În urma unor săpături integrale, am descoperit şi am studiat un oraş trac fortificat, din secolul IV-III î.e.n., cu numele de Seuthopolis, a cărui existenţă nu era cunoscută pînă în ultima vreme. Felul cum sînt trasate străzile şi tipul locuinţelor denotă o puternică influenţă elenistică. Unul din cartierele oraşului constituie o fortăreaţă impunătoare în care se află o mare încăpere cu bogate ornamente interioare. Între obiectele mărunte descoperite trebuie remarcate următoarele: o mare cantitate de ceramică greacă de import, alături de ceramică tracă locală în proporţie egală, un mare număr de monede, unelte de muncă, fragmente arhitectonice de stil doric, o inscripţie în limba greacă, reprezentînd un tratat între diferiţi conducători traci, şi multe altele.

Pe lîngă probleme trace, a fost inclusă şi problema colonizării greceşti a litoralului de vest al Mării Negre, precum şi aceea a pătrunderii coloniştilor greci în interiorul ţării. Au fost efectuate săpături parţiale în următoarele oraşe elenice de la Marea Neagră: Apollonia, Mesembria, Odessos şi Bizone. Scopul săpăturilor era de a completa istoria economică şi culturală a acestor oraşe, cercetîndu-se în acelaşi timp influenţa pe care acestea au exercitat-o asupra dezvoltării social-economice şi culturale a populaţiei trace locale, precum şi înrîurirea exercitată de traci asupra economiei coloniilor greceşti.

În ceea ce priveşte relaţiile dintre sciţi şi traci, existenţa lor a fost sugerată de un mare număr de obiecte găsite întîmplător, în care predomină stilul scitic zoomorf. Recent, Muzeul arheologic de pe lîngă Institutul arheologic a achiziţionat un tezaur compus din 60 de obiecte de argint

care pot fi considerate ca aparţinînd artei scito-trace, foarte dezvoltată în Tracia.

5. Nici o altă problemă nu are o legătură atît de strînsă cu istoria poporului bulgar, ca etnogeneza şi originea culturii materiale şi spirituale bulgare, ca problema culturii tracilor în perioada romană din secolul I pînă în secolul VI. În această perioadă s-a format moştenirea etnică şi culturală traco-greco-romană, care a alcătuit nemijlocit baza poporului bulgar şi a culturii bulgare. În legătură cu aceasta, arheologiei noastre i s-a trasat ca sarcină extrem de importantă studierea culturii provinciilor şi oraşelor romane din Moesia şi Tracia şi stabilirea gradului în care ea a influenţat populaţia tracă. În cadrul îndeplinirii acestei sarcini, am început săpături în oraşul militar Oescus de pe Dunăre, iar mai tîrziu în ruinele oraşului Abrittus de lîngă Razgrad. La Oescus am descoperit o parte a zidului cetăţii, o stradă cu canalizare, clădiri publice, prăvălii şi ateliere meşteşugăreşti. Într-una din clădiri a fost descoperit un minunat mozaic înfăţişînd o scenă dintr-o comedie a lui Menandru, necunoscută pînă atunci. Săpăturile de lîngă Razgrad şi Madara au dat la iveală două mari locuinţe — *villae* — ale unor mari proprietari de sclavi romani, construite după modelul roman şi prevăzute cu toate instalaţiile gospodăreşti necesare. Vilele de lîngă Razgrad ne-au furnizat în acelaşi timp un mare număr de detalii arhitectonice în stil ionic, precum şi un mare număr de unelte agricole şi meşteşugăreşti din fier. Rezultatele săpăturilor în localităţile romane din Bulgaria sînt foarte încurajatoare; de aceea, dezgroparea monumentelor de acest fel trebuie continuată, incluzînd şi aşezările pur tracice. Cel mai important rezultat al săpăturilor din aşezările romane îl formează constatarea, în prezent bine stabilită, că deasupra ruinelor celor două oraşe romane studiate — Oescus şi Abrittus — se găseşte un strat de cultură slav (rămăşiţe de locuinţe, vetre, cuptoare, ceramică), ceea ce dovedeşte că coloniştii slavi de la sud de Dunăre se aşezau între sau pe ruinele aşezărilor romane şi ale siliştilor trace mai vechi. Mai există însă şi un alt fapt, la fel de important: alături de ceramica tipic slavă, găsim, în nivelurile cele mai de jos ale stratului de cultură slav aşezat direct pe ruinele romane, şi ceramică cenuşie, care, ca tehnică, formă şi mod de finisare aminteşte de ceramica cîmpurilor cu urne funerare din Rusia de sud. O asemenea ceramică apare şi în alte aşezări vechi situate în întreaga Bulgarie de nord. Cel de-al treilea tip de ceramică pe care îl întîlnim împreună cu ceramica slavă la Abrittus, Pliska, Preslav şi în alte vechi silişti slave este o olărie care prezintă o foarte mare analogie cu aceea a culturii Saltovo-Maiaţk.

6. Siliştile slave aşezate deasupra oraşelor romane mai sus amintite nu au fost încă studiate sistematic. În general nici una dintre aşezările slave timpurii din Bulgaria nu a fost încă cercetată metodic.

7. Atenţia arheologilor bulgari care lucrează în domeniul problemelor slavo-bulgare continuă să fie aţintită asupra ruinelor vechilor centre de stat şi culturale ale Bulgariei — Pliska, Preslav şi Tîrnovo. Cu ocazia săpăturilor efectuate în primele două capitale — Pliska şi Preslav — au fost trasate noi sarcini. S-a considerat că este necesar să se dezgroape şi să se studieze, nu palatele ţarilor din fortăreţele interioare, ci locuinţele, atelierele şi bisericile populaţiei muncitoare din acele oraşe. Astfel, la Pliska au fost descoperite peste 30 de construcţii necunoscute pînă acum, răspîndite pe teritoriul oraşului. În majoritate, aceste construcţii sînt mici biserici, dar alături de

ele s-au descoperit şi clădiri simple cu 2—3 încăperi, servind probabil drept locuinţe şi ateliere meşteşugăreşti. Rezultate asemănătoare au dat şi săpăturile de la Preslav. Şi aici au fost descoperite, pe teritoriul oraşului, biserici mici şi construcţii civile lucrate după un plan simplu şi de structură şubredă. Într-una din aceste biserici a ieşit la iveală un mormînt acoperit cu o lespede de piatră, avînd o inscripţie în care se arată numele şi funcţia defunctului (Ciregobîlea Mostici); acesta a trăit în timpul ţarului Simion şi al ţarului Petru; la vîrsta de 80 de ani el şi-a părăsit slujba şi întreaga sa avere şi s-a călugărit. Inscripţia datează din a doua jumătate a secolului al X-lea, fiind scrisă cu litere cirilice. Este una din cele mai vechi inscripţii lapidare scrise în limba bulgară.

Cu ocazia săpăturilor efectuate în regiunea muntoasă din apropierea oraşului Preslav, au mai fost descoperite cîteva biserici şi mănăstiri datînd din secolul al X-lea.

Aşadar, săpăturile de la Pliska şi de la Preslav au furnizat un nou material arheologic, pe baza căruia se pot trage concluzii cu privire la urbanistica celor două capitale, la pronunţata diferenţiere de clasă în sînul populaţiei lor, la dezvoltarea rapidă a relaţiilor feudale şi la fărîmiţarea puterii monarhului în mici domenii feudale. Bisericile descoperite, cu arhitectura şi ornamentarea lor ceramică, reprezintă cele mai variate tipuri arhitectonice, dovedind bogata fantezie a vechilor meşteri bulgari şi marea dezvoltare a meşteşugurilor.

O importantă problemă a istoriei oraşului Pliska o constituie cultura populaţiei ei dinaintea creştinării. Am încercat să descoperim această cultură în gorganele din împrejurimile cetăţii. Săpăturile efectuate într-unul din gorgane au dat la iveală morminte de incineraţie cu un mare număr de vase de două tipuri: urne slave obişnuite şi vase de lut cenuşii, frumos lucrate şi împodobite cu linii care formează figuri romboidale.

O necropolă din apropierea oraşului Pliska a dat la lumină materiale şi mai preţioase. Aicii morţii erau îngropaţi în direcţia nord-sud, iar în morminte se puneau arme (s-a găsit şi o sabie), cuţite, alimente şi vase de lut, de asemenea de două tipuri, ca şi în gorganul de la Pliska: vase cenuşii închis cu dungi lucioase şi vase cu elemente caracteristice ceramicii slave. Obiectele descoperite în morminte şi îndeosebi ceramica ridică în faţa arheologilor bulgari noi probleme privitoare la structura etnică şi la cultura populaţiei din Pliska. Săpăturile efectuate în cea de-a treia capitală bulgară, Tîrnovo, se limitează în prezent la degajarea palatului ţarului — un castel feudal tipic — care se deosebeşte fundamental de palatele ţarilor din Pliska şi Preslav. El este construit pe un deal, fiind înconjurat din trei părţi de un rîu. În afară de aceasta, este apărat de stînci naturale verticale şi de ziduri puternice de fortăreaţă, construite pe stînci. Palatul are un zid propriu, iar înăuntrul spaţiului înconjurat de acest zid se găsesc sala de festivităţi cu trei naosuri, o biserică cu patru coloane şi cupolă, locuinţe cu pivniţi adînci pentru păstrarea alimentelor, încăperi pentru garda palatului, un mare bazin cu apă, o cramă etc. Este clar că ţarii de la Tîrnovo nu se simţeau în siguranţă în propria lor capitală şi şi-au construit palatul ca o cetate capabilă să reziste la un asediu, nu numai din partea duşmanilor dinafară, dar şi a celor dinăuntru.

Rezultatele lucrărilor de pe teren sau ale cercetărilor ştiinţifice de cabinet au fost publicate fie în cărţi separate, fie în publicaţii periodice, dintre care

cele mai importante sînt: Известия на археологическия институт (Buletinul Institutului arheologic), 25 volume; Трудове на славянската секция (Lucrările secției slave), 2 volume; Художествени паметници на България (Monumentele artistice ale Bulgariei), 6 volume; Материали за историята на София (Materiale cu privire la istoria orașului Sofia) 12 volume; Годишник на народния археологически музей въ София (Anuarul Muzeului arheologic național din Sofia) 4 volume; Известия на Варненското археологическо дружество (Buletinul Societății arheologice din Varna), 9 volume; Годишник на народния музей въ Пловдив (Anuarul Muzeului național din Plovdiv), 12 volume.

E R A T Ă

Pag,	rîndul	în loc de:	se va citi:
45	5 de sus	Venta	Vinca
106	21 de jos	hititte	hatitte
199	12 de sus	δ	δ
201	24 „ „	μὲν	μὰν
201	16 de jos	χρυσάρ ατος	χρυσάρματος
201	17 „ „	ῥοαῖς	τε ῥοαῖς
202	4 de sus	γένέθλη]	γενέθλη]
202	22 de jos	ἡ	ἥ
204	20 „ „	ἀΐξον	ἄϊξον
205	10 de sus	δὴ	δή

c. 1447. — Studii și cercetări de istorie veche, nr. 1—2, 1956.

ÎNTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ nr. 4
BUCUREŞTI

c. 812

Lei 8,—